

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРІСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО

Віталій Іванчишен

**КАМЕНОТЕСНИЙ
ПРОМИСЕЛ
СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ
КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XXI ст.:
побутовий та сакральний
виміри**

*ПРОЕКТ “НАУКОВА КНИГА”
(МОЛОДІ ВЧЕНИ)*

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2017

УДК 679.85(477.43/.44) “18/20”

У монографії на основі широкого кола джерел і наукової літератури вперше здійснено комплексне узагальнююче дослідження каменотесного промислу як чільної складової традиційних господарських занять мешканців Східного Поділля кінця XIX — початку ХХІ ст. В роботі проаналізовано історію вивчення та стан висвітлення означені проблеми, охарактеризовано джерельну базу й подано тлумачення основних понять. Досліджено особливості розвитку каменотесного промислу в історичній ретроспективі та розкрито його роль і значення в господарському укладі та системі життеза-безпечення подолян. На основі зібраних польових матеріалів охаракте-ризовано особливості традиційної обробки, використання каменю в народ-ній архітектурі, систематизовано різновиди каменотесних виробів та вивчено специфіку локальної міжетнічної взаємодії в галузі каменотесного промислу. Розглянуто народні уявлення, пов’язані із символікою каменю, кам’яними виробами та постаттю каменотеса.

Книга адресована історикам, етнологам, краєзнавцям та всім тим, хто небайдужий до вивчення етнокультури українців.

Науковий редактор
академік НАН України Г. А. СКРИПНИК

Р е ц е н з е н т и:
д-р істор. наук, професор В. К. Борисенко,
д-р істор. наук В. В. Корнієнко

*Затверджено до друку вченого радою
Інституту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(протокол № 9 від 01.09.2016 р.)*

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми
«Створення та розвиток науково-видавничого комплексу
НАН України»*

Науково-видавничий відділ філології,
художньої та словникової літератури
Редактори Д. В. Вонсик, А. М. Нечитайло

© Інститут мистецтвознавства, фольклори-
стики та етнології ім. М. Т. Рильського
НАН України, 2017
© В. Р. Іванчишен, 2017
© НВП «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2017

ISBN 978-966-00-1601-9

ПЕРЕДМОВА

В умовах сучасних динамічних змін соціокультурної сфери життя актуальною видається проблема спадкоємності культури, збереження й охорони здобутків матеріальної та духовної спадщини по-передніх поколінь. Оскільки цілісне вивчення традиційної етнічної культури й науковий аналіз складних процесів її функціонування можливі лише на основі спеціальних досліджень всіх її компонентів, то пріоритетного значення для сучасної етнології набувають дослідження традиційних промислів та ремесел, які й досі залишаються чи не найменш дослідженою ланкою етнокультури. Вивчення їх історії охоплює значне коло проблем, серед яких найбільш значущими є техніко-технологічні аспекти, питання специфіки культурно-історичних контактів у виробничій сфері, значення кустарних промислів і самих ремісників у повсякденному та сакральному житті українців. Крім того, існує необхідність у первинному зборі та систематизації польових експедиційних матеріалів із традиційних промислів та ремесел, що не зафіксовані у попередніх студіях. Особливо це стосується ґрунтовного дослідження окремих регіонів та локальних територій поширення господарських занять, адже науково-технічний прогрес витісняє традиційні знання, нівелюючи потребу у функціонуванні традиційного укладу та системи життезабезпечення подолян. Тому регіональний зріз дослідження є актуальним для сучасної етнологічної науки.

Серед важливих і недостатньо вивчених на сьогодні тем залишається каменотесний промисел, який займав чільне місце в господарському укладі та системі життезабезпечення мешканців Східного Поділля наприкінці XIX — упродовж ХХ ст. В окремих осередках це традиційне заняття продовжує існувати і в наші дні.

Виявлення архаїк та реліктів давніх видів господарських занять, що при цьому мають вузькорегіональний чи локальний характер побутування, яким є, зокрема, каменотесний промисел, сприяє розкриттю його генезису, етнічних рис та етнокультурних взаємовпливів у матеріальній та духовній культурі, з'ясуванню традиційного й нового в динаміці історичного розвитку промислу обробки каменю.

Значущість вивчення такого традиційного заняття, як обробка каменю, полягає, зокрема, в тому, що саме в ньому знайшли відбиток здобутки народного досвіду багатьох поколінь. Тому актуальною потрібною сучасних студій є фіксація відомостей від носіїв етнокультурної інформації, а саме: майстрів, які продовжують працювати з каменем. Упродовж етнографічних експедицій та виїздів удається зафіксувати цінні польові матеріали від понад двадцятьох каменотесів із різних куточків Східного Поділля. На основі зібраного інформаційного масиву було укладено реєстр подільських майстрів, що містить понад сто п'ятдесяти біографічних довідок.

Передмова

Усебічне дослідження промислу обробки каменю дає змогу розглядати його не тільки в межах функціонального й утилітарно-прагматичного призначення, але й аналізувати комплекс традиційних вірувань, пов'язаних з уявленнями про символіку кам'яних виробів.

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють період кінця XIX — початку ХХI ст. Наприкінці XIX ст. ще зберігалися риси традиційного господарського укладу та системи життезабезпечення подолян, чільне місце в яких займав каменотесний промисел. Також нижня хронологічна межа зумовлена тим, що саме наприкінці означеного періоду було зафіксовано значний масив емпіричних етнографічних матеріалів із різних регіонів України, в тому числі й зі Східного Поділля, який було систематизовано та здійснено його первинну наукову обробку. Верхня хронологічна межа обумовлена потребою зафіксувати сучасний стан і ступінь збереження промислу обробки каменю та дослідити його в історичній динаміці. Особливу увагу зосереджено на деформаційних процесах розвитку даного господарського заняття, які відбувались упродовж досліджуваного періоду.

Зауважимо, що в регіоні Східного Поділля в досліджуваний період була зосереджена доволі значна кількість каменотесних осередків з огляду на загальноукраїнський вимір промислу обробки каменю. Саме це значною мірою зумовило вибір указаного історико-етнографічного регіону як репрезентативного. Терени Східного Поділля сформувались у складних історичних та етнокультурних умовах, будучи зоною співіснування та взаємопроникнення різноманітних етнічних елементів, що, безумовно, ускладнює територіальне окреслення досліджуваного регіону. Найбільш доречним видається обмежити територію нашого дослідження адміністративними кордонами Подільської губернії кінця XIX — початку ХХ ст., що обіймає регіон історичного Східного Поділля, який за сучасним адміністративно-територіальним поділом охоплює переважну частину Вінниччини та Хмельниччини, а також частину північних районів Одеської області. В якості порівняльних матеріалів автором було залучено відповідні відомості з інших регіонів України.

Автор висловлює щиру подяку всім тим, завдяки кому стала реальнюю поява пропонованої монографії. Насамперед науковому керівнику — академіку Г. А. Скрипнику, яка наполегливо спрямовувала наукові пошуки впродовж усіх етапів дослідження, допомагаючи відкривати нові грані та проблемні аспекти теми каменотесного промислу; колективу відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, які своїми фаховими порадами допомогли здійснити творчий задум та завершити кількарічні студії виданням цієї праці. Окремо хотілося би подякувати читачам та рецензентам пропонованої книги, серед них, зокрема, Г. В. Бондаренко, В. К. Борисенко, Н. В. Жмуд, О. Б. Киричка, В. А. Косаківського та Н. В. Литвинчук. Врахування їхніх зауважень та обґрутованих рекомендацій дало змогу якісно поліпшити роботу.

Щирі слова подяки хотілося би висловити моїй родині за віру, терпіння та підтримку під час всього періоду написання цієї роботи.

ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Сучасні дослідження ремесел і промислів обумовлені переосмисленням їх ролі не тільки в системі життєзабезпечення й господарського укладу селян, а й у сакральній сфері, духовній культурі та їх органічному взаємозв'язку. В цьому сенсі каменотесний промисел постає практично не вивченим аспектом традиційної матеріальної й духовної культури подолян.

Історіографічна база дослідження є доволі незначною, що зумовлює актуальність цієї проблематики та необхідність заповнення прогалин, які існують у межах тематичного поля нашого дослідження. З огляду на малодослідженість проблеми каменотесного промислу найбільш ефективним, на наш погляд, є проблемно-хронологічний підхід у процесі аналізу історіографічної бази. Оскільки каменотесний промисел був поширений і в інших регіонах України та сусідніх країнах, то масив наукових напрацювань доцільно розподілити на два тематичні блоки. Перший буде присвячено огляду та характеристиці наукових праць, що стосуються як загальноукраїнського виміру, так і окремих регіонів України. Важливим моментом тут видається огляд наукових студій іноземних дослідників, які дотично торкалися питань промислу обробки каменю у процесі власних дослідницьких пошукув. Другий тематичний блок охоплює аналіз регіональних студій та напрацювань, здійснених наприкінці XIX — на початку ХХІ ст. Зазначимо, що в межах тематичних блоків використано хронологічний принцип подання матеріалу як найбільш ефективний.

Перша половина ХІХ ст. була позначена певним, так біомовити, романтизмом в історичній науці, що детермінувало значний інтерес науковців до вивчення проблем середньовічної історії України. В рамках романтичних студій почалось історичне, археологічне та етнографічне дослідження збережених козацьких пам'яток, особливу увагу було зосереджено на вивченні кам'яних надмогильних знаків. Науковці фіксували написи на козацьких хрестах, робили спроби відшукати історії та легенди про їх встановлення. Цінними є дослідження А. Скальковського¹, Н. Вер-

¹ Скальковский А. Поездка по запорожским урочищам // Невицерпні джерела пам'яті. — Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків / за ред. І. В. Сапожникова. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 28—77; Його ж. Камено-

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

тильяка¹ та Д. Яворницького², які створені у формі опису історико-географічної подорожі, тому вони тільки дотично розкривають існування промислу на українських теренах.

У 40-х роках XIX ст. розпочалися дослідження соціально-економічного та культурного розвитку регіону Східного Поділля. Потреба в цьому диктувалася необхідністю для російського уряду дослідження і використання ресурсів з метою якнайбільшого економічного визиску території, що була приєднана від колишньої Речі Посполитої.

У 1845 р. було створене Російське географічне товариство (РГТ), яке поставило описи земель під свій контроль. Члени РГТ насамперед вивчали природничо-географічні особливості земель, інтерес проявляли й до історії заселення краю та виробництва (тобто з ухилом до економічної географії)³. Визначальну роль у зборі краєзнавчих відомостей відіграв Південно-Західний відділ РГТ, діячі якого зуміли мобілізувати науковий потенціал краєзнавців у нагромадженні та осмисленні етнографічних матеріалів.

Особливої уваги заслуговує фундаментальне видання корифея української етнологічної науки П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», що були опубліковані у 1870-х роках, але не втратили своєї актуальності донині (перевидані протягом 2006–2011 рр.). У I–VI томах «Трудів» містяться відомості про різноманітні аспекти духовної культури українців, відображені спектр народних уявлень та демонології, зокрема тих, що стосуються каменю, як частини природного середовища, подано відомості про матеріал та кам’яні вироби загалом.

Пильну увагу варто зосередити на VII томі, в якому П. Чубинський виклав широкий етнографічно-статистичний опис євреїв і поляків, зокрема порушив питання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії за матеріалами використання каменю в традиційній культурі. Яскравим свідченням того є фіксація на основі статистичних даних перебування в повній власності євреїв понад 90 % усіх існуючих млинів⁴, механізм роботи яких будувався на

ломни, добыча асфальта и другие меньшие отрасли общественного хозяйства в Новороссийском крае // Журнал Министерства внутренних дел. — 1854. — Кн. 2. — С. 125—154.

¹ Вертильяк Н. Надписи находящиеся на могильных крестах и склепах // Надмогильные хрести запорожских казаков / За ред. І. В. Сапожникова. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 73—74.

² Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и приданях народа (фрагменты) // Там само. — С. 100—121.

³ Верменич Я. Історична регіоналістика : навчальний посібник / відп. ред. В. Смолій. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. — С. 90.

⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.-чл. П. П. Чубинским; издан. под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильтебрандта: репринт.

кам'яних журнах. Непересічне значення в рамках обраної теми має формування польсько-українського словника найбільш уживаних слів, в якому фіксуються топоніми із набору інструментів майстра-каменотеса («oskard», «podek»)¹. Досліджаючи традиційну архітектуру, П. Чубинський підкреслив, що на території Подільської губернії, особливо в українських поселеннях, розташованих на річках, зустрічаються кам'яні огорожі із сухим способом кладки².

У другій половині XIX ст. промисел обробки каменю був органічною складовою поняття «кустарна промисловість». Служною є думка вчених В. Єгорова й О. Антонюка, які стверджують, що кустарна промисловість наприкінці XIX ст. стала соціально-економічним феноменом, а точкою відліку її розвитку постає реформа 1861 р.³ Саме відміна кріпосного права, обезземлення та зубожіння подільських селян дало поштовх розвиткові допоміжних занять, серед яких, завдячуши природно-кліматичним умовам даної місцевості, сформувався каменотесний промисел як одне із додаткових господарських занять мешканців. Уперше кустарні промисли на Поділлі зафіксовані в офіційному «Обзоре Подольской губернии» за 1886 р.⁴, з чого можемо дійти висновку про їх важливість та значну питому вагу в господарському укладі селян і системі життєзабезпечення.

У 1872 р. при Департаменті торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів Російської імперії було сформовано комісію з метою дослідження кустарних промислів. У результаті проведених наукових студій було опубліковано 16 томів «Трудов Комиссии...» (1879–1897), в яких розглянуто та проаналізовано кустарні промисли на території Східної та Південної України. Крім того, представниками Комісії було створено та апробовано анкету-запитальник для дослідження системи ремесел і промислів. Указана анкета структурно поділялася на 10 розділів, охоплюючи практично кожну грань розвитку промислу⁵.

Надзвичайно цінний фактологічний та порівняльний матеріал вміщений у праці Н. Гомільовського, який у межах етнографічного опису зафіксував та проаналізував наявність каменотесного промислу на території Одеського повіту Херсонської губер-

вид. : у 7 т. — Т. 7 / відп. за вип. Г. Скрипник ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К., 2011. — С. 193—194.

¹ Там же. — С. 264—266.

² Там же. — С. 392—393.

³ Єгоров В., Антонюк О. Модернизация кустарной промышленности (к теории вопроса) // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». — 2014. — № 2. — С. 53.

⁴ Обзор Подольской губернии за 1886 год. — Каменец-Подольский : [б. в.], 1886. — С. 21—23.

⁵ Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб. : Типография В. Кришбаума, 1879. — Вып. 1.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

нії¹. Незважаючи на те, що автор торкається тільки історико-економічного й статистичного аспектів та аналізу техніки промислу, праця має унікальне значення для характеристики динаміки розвитку каменотесного промислу кінця XIX ст.

Поява у вітчизняній науковій літературі перших публікацій, присвячених безпосередньо проблематиці каменотесного промислу, припадає на останню чверть XIX ст. Вагомий фактологічний матеріал міститься в наукових працях М. Сумцова², І. Малишевського³, І. Каманіна⁴ та І. Беньковського⁵. Вказані автори розглядають проблему творення, існування, призначення та побутування кам'яних придорожніх хрестів на українських теренах, особливо на території Подільської губернії. Було зафіксовано окремі локальні обряди та звичаєви практики, пов'язані з використанням придорожніх хрестів, що повністю зникли в наші дні.

Цінний порівняльний матеріал наведено у працях учених А. Спіцина та І. Шляпкіна, які описали та проаналізували кам'яні хрести середньовічного Новгорода⁶. Завдяки цим розвідкам з історії кам'яних хрестів аматорський дослідницький інтерес було фактично трансформовано в появу наукових студій, метою яких стало вивчення збережених кам'яних етнографічних артефактів.

У 1908 р. опубліковано працю представника київської школи мистецтвознавства К. Широцького, яка поклала початок вивченю українських надмогильних хрестів та пам'ятників. Автор наголошував на тому, що «в українських надгробках маємо ми окрему галузь української народної штуки, яка виросла досить високо у своїй красі й стоїть на сильнім ґрунті»⁷, і яка зовсім недосліджена. Незважаючи на те, що праця вченого має яскра-

¹ Гомилевский Н. Кустарная промышленность в Херсонской губернии // Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб. : Типография В. Киршбаума, 1882. — Вып. 8. — С. 1756—1786.

² Сумцов Н. Культурные переживания // Киевская старина. — 1890. — Т. 30. — С. 64—68.

³ Малышевский И. О придорожных крестах // Труды Киевской духовной академии. — 1865. — № 11 (нояб.). — С. 323—428.

⁴ Каманин И. М. Таинственный крест в с. Молчанах (Ямпол. у. Подол. губ.) // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1907. — Кн. 19. — Вып. 2. — С. 81—82.

⁵ Беньковский И. Стреляние в кресты // Киевская старина. — 1902. — Т. 77. — № 6. — С. 161—162.

⁶ Шляпкин И. Древние русские кресты. Кресты новгородские до XV в. неподвижные и нецерковной службы // Записки Императорского Русского археологического общества. СПб., 1907. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 48—84; Спицын А. Заметки о каменных крестах, преимущественно новгородских // Там же. — СПб., 1903. — Т. 5. — С. 203—234.

⁷ Широцкий К. Надгробні хрести на Україні // Невичерпні джерела пам'яті. — Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 140—141.

вий мистецтвознавчий контекст, вона постає надзвичайно цінною з погляду концептуалізації проблематики та представленого ілюстративного матеріалу. Ще одним здобутком К. Широцького стала наукова розробка однієї з перших класифікацій українських надмогильних хрестів в історичній ретроспективі та вагоме збагачення понятійно-термінологічного апарату, пов'язаного з виготовленням кам'яних надмогильних пам'ятників¹.

Справу К. Широцького продовжив галицький етнограф Г. Колцуяк. Він дослідив кам'яні хрести на території етнографічного Покуття, зафіксувавши їх описавши при цьому значну кількість пам'яток. Особливістю праці Г. Колцуяка є зосередження уваги на структурних елементах та формах хрестів Покуття, на основі яких автор подав власний варіант класифікації досліджених пам'яток у формі узагальненої таблиці².

Заслуговує на увагу наукова розвідка Ф. Вовка, присвячена проблемі виявлення та побутування кам'яних хрестів і пам'ятників. У статті «Старинные деревянные церкви на Волыни» автор почуває проблему призначення придорожніх хрестів та звичаїв, пов'язаних із їх використанням у побуті та обрядово-звичаєвому ракурсі, аргументуючи свої висновки численним порівняльним та ілюстративним матеріалом із Волинської та Подільської губерній³. Не втрачає актуальності та наукової значущості праця Ф. Вовка «Етнографічні особливості українського народу», в якій у рамках досліджень народної техніки подано детальний опис кам'яних ручних жорен⁴.

Напередодні Першої світової війни, а особливо у військових умовах назріла нагальна потреба для імперського уряду в якнайшвидшому розвитку кустарної промисловості, що мала забезпечити по можливості потреби війська й тилу. Впродовж 1913—1917 рр. за урядової підтримки виходили у світ періодичні видання, які ілюстрували діяльність владних органів на місцях в організації кустарної промисловості. Великий інтерес становлять узагальнені відомості про кустарну діяльність у межах Південно-Західного краю, в яких зафіксовано каменотесний промисел одним з основних у Подільській губернії⁵. Зокрема, увагу було зосереджено на виготовленні млинових жорнових каменів, вияв-

¹ Там само. — С. 140—165.

² Колцуяк Г. Народні хрести на Коломийщині // Матеріали до української етнології. — Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1919. — С. 215—230 (I—XXI іл.)

³ Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни (фрагмент) // Невичерпні джерела пам'яті. — Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 166—173.

⁴ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології : нова редакція / передм. О. Г. Таран. — Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. — С. 75—76.

⁵ Кустарная промышленность в Юго-Западном крае // Вестник кустарной промышленности. — 1914. — № 3 (15). — С. 54—57.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

ленні центрів та масштабів їх виготовлення, що мали забезпечити продовольчу безпеку регіону.

У 20-х роках ХХ ст. здійснював дослідження Д. Щербаківський, який опублікував другий том своєї праці, що має назву «Українське мистецтво», присвятивши окремий розділ надмогильним та придорожнім хрестам в Україні¹. Він особливо акцентував увагу на «фігурах» — хрестах із розп'яттям, які безпосередньо встановлювалися громадою з ініціативи християнських священиків. Застосування порівняльного методу при аналізі кам'яних пам'яток дало змогу виявити регіональні риси та локальну своєрідність виробів із каменю. Значущим також є аргумент автора про те, що хронологічно першими встановлювалися придорожні та пам'ятні хрести на місцях язичницьких ідолів, у більш пізні епохи із процесами майнової диференціації почали використовуватися кам'яні надмогильні пам'ятники.

Важливе значення має праця А. Зарембського «Народное искусство подольских украинцев», який, фіксуючи існування каменотесного промислу, наголошував на тому, що, хоча це заняття достатньо поширене, все ж воно не витісняє дерева як матеріалу із селянського вжитку².

У рамках досліджуваної проблематики варто зосередити увагу на праці радянського дослідника та інженера Н. Пономарьова. Зокрема, у 1943 р. було опубліковано брошурку «Руководство по изготовлению жерновов из естественных камней», де автор детально описав процес виготовлення ручних кам'яних жорен на основі традиційної техніки³. Певну цінність з етнологічної точки зору мають також праці Н. Пономарьова, в яких висвітлено історію засобів та техніки борошномельного промислу⁴ та технологічні особливості виготовлення жорнових каменів та роботи вітряних млинів⁵.

Із наукових студій післявоєнного періоду слід відзначити працю Є. Бломквист «Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов», що вийшла друком у 50-х роках ХХ ст. Авторка поставила перед собою мету всебічно дослідити й порівняти селянські будинки та господарські споруди у східних слов'ян. Вона узагальнила дані про те, що в деяких регіонах України була

¹ Щербаківський Д. Українське мистецтво. — Т. 2. Буковинські і галицькі деревляні церкви. Надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. — Київ ; Прага : Український громадський видавничий фонд, 1926. — 96 с.

² Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев. — Ленинград: Изд-во Государственного Русского музея, 1928. — 48 с.

³ Пономарев Н. Руководство по изготовлению жерновов из естественных камней. — М. : Изд-во Наркомзема СССР, 1943. — 24 с.

⁴ Пономарев Н. История техники мукомольного и крупяного производства. — М. : Заготиздат, 1955. — Ч. 1. — 132 с.

⁵ Пономарев Н. Возникновение и развитие ветряной мельницы. — М. : Хлебоиздат, 1958. — 80 с.

поширина обробка каменю з господарською метою, зокрема на території півдня України та Лівобережного Подністров'я, де виготовляли та встановлювали кам'яні загорожі, кам'яні вхідні стовпи, криниці¹. Наукова значущість указаної праці полягає в тому, що Є. Бломквист на широкому фактографічному матеріалі змогла класифікувати і порівняти специфічні риси народного будівництва житлових та господарських споруд східних слов'ян, виокремивши при цьому локації побутування кам'яних предметів, із чого можемо дійти висновку про вузькорегіональну спрямованість каменотесного промислу.

Важливе значення та актуальність має праця Б. Рибакова «Ремесло Древней Руси» (1948), в якій автор окрім виділяє обробку каменю та млинарство як традиційні господарські заняття мешканців. Учений висвітлив питання інструментарію обробки каменю та сфер його застосування². Також автор акцентував увагу читача на важливості млинарства в економічно-господарському укладі часів Києворуської держави, зазначивши, зокрема, що кількість майстрів-«жорновиків» була досить значною аби задовільнити потребу в жорнових каменях і потребував цей промисел не тільки особливих навичок каменотеса, а й спеціального приладдя для роботи³.

Заслуговує на увагу й колективна праця «Народна землеробська техніка українців» (1971), у якій подано відомості, що стосуються особливостей побутування кам'яних жорен у контексті народної техніки обробки зерна⁴.

Цінною в науковому сенсі є монографія «Сільське житло Поділля...» Т. Косміної, в якій авторка в рамках власних студій порушила проблему використання каменю в народній архітектурі, наводячи приклади та аргументуючи висновки ілюстративним рядом із різних адміністративних районів Вінниччини та Хмельниччини⁵.

Окрім праць, безпосередньо присвячених каменотесному промислу Поділля, нами було використано теоретичні розробки М. Еліаде, які є своєрідним орієнтиром у реконструкції архаїч-

¹ Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселение, жилище и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX века. — М. : АН СССР, 1956. — С. 3—460.

² Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. — М. : АН СССР, 1948. — С. 417—422.

³ Там же. — С. 565—570.

⁴ Горленко В., Бойко В., Куницький О. Народна землеробська техніка українців : історико-етнографічна монографія. — К. : Наукова думка, 1971. — 164 с.

⁵ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX—XX ст. — К. : Hayкова думка, 1980. — 190 с.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

них і традиційних народних уявлень щодо каменю, кам'яних виробів та сакрального образу майстра-каменотеса. Так, досі не втратили своєї актуальності праці «Кузнецы и алхимики»¹, «Священное и мирское»².

Важливими, особливо в окресленні питання сакрального та символіко-семіотичного змісту кам'яних виробів, є праці представників російської структурно-семіотичної школи. Так, А. Байбурін висвітлив та проаналізував семіотичний статус речей у господарському укладі селян, зокрема символіку житлового будинку³. Автор виділяє два підходи до характеристики речей (маємо на увазі — побутового начиння селянського двору) в семіотичному аспекті: перший із них розглядає річ або виріб як джерело до вивчення різних явищ і проявів традиційної культури, другий передбачає виявлення якісного змісту, що приписується виробам у народній традиції⁴.

У нашому дослідженні також використані надбання представників російської етнолінгвістичної школи. Зокрема, відзначимо праці С. Толстої⁵, Т. Цив'ян⁶ та Є. Левкієвської⁷. Зауважимо, що дослідження цих науковців тривають і сьогодні.

Проблема збереження кладовищ знайшла своє виявлення в акції «Забуті могили», започаткованій редакційним колективом журналу «Пам'ятки України» на початку 90-х років ХХ ст. з метою якнайширої популяризації меморіальної культури, зокрема через публікування статей, розвідок та путівників, що стосуються тематики надмогильного пам'ятника⁸. У рамках цього проекту було підготовлено працю Ю. Ходорковського «Єврейські некрополі України», в якій відстежуються традиція творення та поширення кам'яних надгробних пам'ятників євреїв в Україні⁹.

¹ Элиаде М. Кузнецы и алхимики // Азиатская алхимия : сборник эссе / пер. с рум., фр., англ. — М. : Янус-К, 1998. — С. 140—272.

² Элиаде М. Священное и мирское. — М. : Изд-во МГУ, 1994. — 144 с.

³ Байбурин А. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Ленинград : Наука, 1983. — 191 с.; Его же. Семиотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология : сборник Музея антропологии и этнографии. — Вып. 37. — Л. : Наука, 1981. — С. 215—225.

⁴ Байбурин А. О жизни вещей в народной культуре // Живая старина. — 1996. — № 3. — С. 2—3.

⁵ Толстая С. Славянские мифологические представления о душе // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М. : Индрик, 2000. — С. 52—95.

⁶ Цивьян Т. Об одном классе персонажей низшей мифологии: «профессионалы» // Там же. — С. 177—192.

⁷ Левкиевская Е. Славянский оберег. Семантика и структура. — М. : Индрик, 2002. — 336 с.

⁸ Горбик В., Денисенко Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Український історичний журнал. — 2004. — № 2. — С. 134—135.

⁹ Ходорковський Ю. Єврейські некрополі України. — К. : Утопік, 1998. — 79 с.

Окрім того, у 90-х роках ХХ ст. на теренах різних регіонів України велася плідна робота щодо збору, фіксації та укладання єдиного реєстру пам'яток та некрополів і водночас обґрунтовувалася доцільність започаткування нової спеціальної дисципліни з їх дослідження, а саме — некрополістики. Так, у 1999 р. вийшла друком колективна монографія «Некрополі України», в рамках якої було здійснено спробу узагальнити кількість та місця розташування кладовищ на територіях восьми областей, в тому числі на теренах Західного Поділля¹.

Зі здобуттям незалежності провідні українські етнологічні наукові установи почали активно досліджувати автентичну традиційну культуру українців. Центрами етнологічної науки в Україні стали ІМФЕ ім. М. Т. Рильського (Київ) та Інститут народознавства (Львів) НАН України.

Зокрема, на основі зібраного експедиційного польового матеріалу було в 1994 р. опубліковано фундаментальну працю з історії та етнології Подільського регіону, що має назву «Поділля: історико-етнографічне дослідження». Особливої уваги потребує праця М. Моздира та О. Федорука, які в руслі мистецтвознавчого дослідження різьбярства та народної скульптури порушили проблемні питання історичної динаміки каменотесного промислу, застосування каменю в народній архітектурі, виготовлення, а також класифікації надмогильних і придорожніх хрестів².

У 1996 р. було надруковано історико-ілюстрований довідник «Українська минувшина», в якому В. Горленко та О. Боряк описали та охарактеризували ремесла та промисли українців. Автори зафіксували існування та побутування промислу обробки каменю, підkreślуючи його вузькорегіональний характер. Регіоном найбільшого поширення етнографи указали територію Подністров'я, звідки вивозили камінь як будівничий матеріал та виготовляли кам'яні вироби побутового вжитку³.

Грунтовною працею, в якій було узагальнено питання матеріальної та духовної культури стало видання «Українці» в двох книгах (1999). Зокрема, відзначимо публікацію в цій книзі дослідників М. Моздира та О. Федорука «Народна скульптура», в якій було здійснено спробу виявити загальні риси кам'яних пам'яток у загальноукраїнському зразі⁴.

¹ Некрополі України / Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури; упоряд. І. В. Дивний та ін. — К. : Утопік, 1999. — 298 с.

² Моздир М., Федорук О. Різьбярство і народна скульптура // Поділля: історико-етнографічне дослідження / Л. Артиох, В. Балушок, З. Болтарович та ін. — К. : Вид-во НКЦ «Доля», 1994. — С. 439—450.

³ Горленко В., Боряк О. Ремесла і промисли // Українська минувшина. Ілюстровано-етнографічний довідник / А. Пономарьов, Л. Артиох, Т. Косміна та ін. — К. : Либідь, 1996. — С. 55—70.

⁴ Моздир М., Федорук О. Народна скульптура // Українці: історико-етнографічна монографія: у 2 кн. / Л. Артиох, В. Балушок, В. Борисенко [та ін.]. — Опішне : Українське народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 216—223.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Важливою подією в культурному житті України стали підготовка і видання «Історії української культури» в п'ятьох томах. Зокрема, в рамках обраної теми дослідження цінними є вміщені тут праці В. Горленка¹ та Т. Косміної², що торкаються проблем традиційних господарських занять та народної архітектури.

Заслуговує на увагу також фактологічний матеріал у наукових розвідках З. Гудченко. Авторка, досліджуючи народну архітектуру, описала та проаналізувала наявність кам'яних виробів та споруд у господарському укладі подолян у межах монографічного дослідження сіл Стіни та Буші, що на Вінниччині³.

Ще одним важливим центром розвитку етнологічної науки є Інститут народознавства НАН України у м. Львові, при цьому на особливу увагу в контексті пропонованого дослідження заслуговують праці та дисертаційні роботи його співробітників, які стосуються кам'яних пам'яток на території Західного Поділля та Галичини. Попри те, що дослідження проводилися переважно у мистецтвознавчому контексті як данина радянській етнографії, вони надали великий за обсягом порівняльний матеріал, який може ефективно використовуватися для проведення аналогій та виявлення загальноукраїнських тенденцій під час наукової розробки проблематики каменотесного промислу на Східному Поділлі.

У низці наукових розвідок М. Станкевич розглядає типологію, місце і роль хрестів, зокрема кам'яних, у народному мистецтві українців і в мистецтві загалом⁴.

Знаковою подією стало видання збірника «Українська хрестологія» (1997), яке утверджує системний підхід у спробах осмислення та інтерпретації етнокультурних явищ. Збірник ґрунтуються на матеріалах конференції «Хрест в українському мистецтві» (1996) та аналогічної виставки, організованої на базі Музею етнографії та художнього промислу⁵. Серед статей збірки представлена зокрема, праця, М. Станкевича, яка розкриває методологічні засади досліджень, типології та класифікації хрестів, а

¹ Горленко В. Землеробство, тваринництво, рибальство, мисливство та бджільництво // Історія української культури : в 5 т. — К. : Наукова думка, 2008. — Т. 4, кн. 1. — С. 79–106; Його ж. Ремесла та промисли, традиційні транспортні засоби сполучення // Там само. — С. 107–122.

² Косміна О., Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів // Там само. — С. 123–181.

³ Гудченко З. Архітектурна спадщина // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі). — Вінниця, 2003. — С. 15–30; Її ж. Бушанські мури // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. ред. В. А. Косаківського. — Вінниця : Вінницька газета, 2009. — С. 85–92.

⁴ Станкевич М. До типології хреста / М. Станкевич // Родовід. — 1994. — № 8. — С. 58–65.

⁵ Хрест в українському мистецтві : каталог виставки / за ред. М. Станкевича. — Львів, 1996. — 28 с.

також публікації Г. Горинь та М. Моздира, що присвячені аналізу кам'яних надмогильних знаків українців¹.

Результатом понад 30-річних наукових пошуків та етнографічних експедицій стала монографія М. Моздира «Українська народна меморіальна пластика» (2009), в якій автор класифікував та узагальнив зібраний польовий матеріал². У книзі ми можемо знайти не тільки характеристику кам'яних придорожніх хрестів та «фігур» на Західній Україні, а й важливі порівняльні аналогії автора з іншими регіонами України, особливо із теренами Східного Поділля. Цьому автору також належить цікаве позиціонування кам'яних хрестів кінця ХХ ст. у лінії тягості з пам'ятками попередніх епох та встановлення спадкоємності цього виду заняття.

Із дисертаційного дослідження Л. Хом'як, ми отримали відомості про меморіальну різьбу в Галичині (2002)³. Авторкою було виявлено центри виготовлення кам'яних хрестів та пам'ятників, укладено довідник, де вміщено відомості про родини каменотесів на території Галичини.

В рамках постановки та концептуалізації досі не вивчених питань сакрального значення кам'яних виробів було використано монографію львівського вченого Р. Сілецького⁴. Доволі розлога структура вказаної праці дала змогу автору докладно викласти та проаналізувати комплекс української будівельної обрядовості, причому деякі аспекти порушених дослідником проблем є суголосними певним моментам досліджуваної автором пропонованої праці. Значний інтерес з огляду на досліджувану проблематику мають праці львівського етнолога М. Глушка, в яких наведено характеристику розвитку господарських занять українців в історичній ретроспективі зокрема та окреслено нюанси методологічного забезпечення щодо збору та систематизації польового етнографічного матеріалу⁵.

Наукові розвідки Т. Чаговець присвячені проблемам збереження та охорони каменотесних пам'яток на Східному Поділлі⁶.

¹ Українська хрестологія: Мистецтвознавчі дослідження. Спеціальний випуск «Народознавчих Зошитів». — Львів, 1997. — 109 с.

² Моздир М. Українська народна меморіальна пластика. — Львів, 2009. — 287 с.; Його ж. Українська народна меморіальна скульптура. — К. : Наукова думка, 1996. — 129 с.

³ Хом'як Л. Меморіальна різьба осередків народного каменярства в Галичині кінця XIX—XX століття: дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06. — Івано-Франківськ, 2002. — 192 с.

⁴ Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. — 428 с.

⁵ Глушко М. Історія народної культури українців : навч. посібник. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. — 416 с.; Його ж. Методика польового етнографічного дослідження : навч. посібник. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. — 288 с.

⁶ Чаговець Т. Каменеобромні та каменерізні промисли Поділля // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». — Кам'я-

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Здобутком авторки є формування статистичного матеріалу щодо центрів каменотесного промислу не тільки на Поділлі, а й на території Галичини та Волині¹.

Важливий порівняльний матеріал вміщений у мистецтвознавчих працях та статтях П. Кузенка, що стосуються кам'яних надмогильних хрестів та каменотесних осередків на території Закарпаття. Цінними є міркування автора про техніку обробки каменю, відомості про народних майстрів, а також численний ілюстративний ряд кам'яних виробів². Заслуговує на увагу наукова розвідка дослідника, в якій він — один із перших — здійснює спробу охарактеризувати сучасний стан історіографічного вивчення кам'яних надмогильних пам'ятників та хрестів³.

Вартими розгляду є також наукові розвідки А. Данилюка, який, досліджуючи народну архітектуру західноукраїнських регіонів, зосередив увагу на використанні каменю в будівництві осель та громадських споруд⁴.

Важлива експедиційна робота проводилася на теренах Східної та Південної України, де досліджувалися кам'яні пам'ятки козацької доби та кам'яні хрести XIX–XX ст. Насамперед це стосується археологічно-етнографічних праць Р. Шувалова⁵ та Д. Телегіна, які впродовж 90-х років ХХ ст. започаткували процес формування наукового реєстру козацьких кладовищ та надмогильних хрестів XVII–XVIII ст. Північного Причорномор'я та місць дислокації Запорозьких Січей Подніпров'я⁶.

нець-Подільський, 1986. — С. 122–123; Й. ж. Основні віхи в історії культури каменю на Вінниччині // Тези доповідей 10-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 6 вересня 1991 р. — Вінниця, 1991. — С. 78–79.

¹ Чаговець Т. Із спостережень над народним каменіством кінця XIX – початку ХХ століть // Праці Секції етнографії та фольклористики. — Т. 230 (ССХХ) // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1361>

² Кузенко П. Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини XVIII – першої половини ХХ століття (історія, типологія, художні особливості): дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.01. — Івано-Франківськ, 2005. — 360 с.

³ Кузенко П. Українське меморіалознавство. Історія та сучасність / П. Кузенко // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/khud_kult/2008_5/PDF/HK-5_2008_p-581-591_Kuzenko.pdf.

⁴ Данилюк А., Бодревич-Буць О. Використання каменю в народному будівництві Поділля // НТЕ. — 1980. — № 1. — С. 85–88; Данилюк А. З глини, дерева і соломи. Пам'ятки народної архітектури Західного Поділля. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2012. — 96 с.

⁵ Шувалов Р. Про що розповів некрополь : Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси. — К. : [б. в], 1992. — 89 с.

⁶ Археологія доби українського козацтва / Д. Телегін, І. Винокур, О. Титова та ін. : навч. посібник. — К. : ІЗМН, 1997. — С. 32–35; Телегін Д. Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. — К., 1997. — С. 42–45.

Відзначимо також наукові монографії та статті І. Сапожникова, предметом дослідження якого були кам'яні хрести на території Одещини. У книзі «Кам'яні хрести басейну Хаджибейського лиману» автор охарактеризував та проілюстрував пам'ятки близько десятка сіл в Одеській області, порушив проблемне питання міжетнічного та міжконфесійного використання кам'яних хрестів. Деякі рисунки хрестів є подібними до подільських (на приклад: восьмиконечні (восьмираменні) козацькі хрести)¹, що дає підстави припустити існування налагодженої міжрегіональної торгівлі, транспортного сполучення та формування надійних ринків збути виробів подільських каменотесів у Південній Україні.

Доволі актуальною в наш час залишається колективна праця І. Сапожникова, Ю. Слюсаря та Р. Шувалова, в якій здійснено спробу створення узагальненої типології кам'яних надмогильних хрестів на Західному Причорномор'ї². Зокрема, важливими з позиції нашого дослідження є статті та наукові розвідки авторів, в яких висвітлено аналітичні результати щодо збору та фіксації кам'яних пам'яток насамперед на теренах Балтського та Кодимського р-нів Одеської області, які свого часу були частиною Подільської губернії. Серед них відзначимо праці І. Сапожникова та В. Кушніра³.

Варті уваги також наукові розвідки В. Кушніра, що стосуються народної архітектури південної частини Східного Поділля та Південно-Західного Причорномор'я, в яких автор торкнувся питань використання каменю в народному будівництві, на основі порівняльних етнографічних матеріалів, зібраних на території Придністров'я та Одеської області⁴.

Привертає увагу історіографічно-аналітична публікація О. Старіка «Дослідники некрополів з хрестами козацького типу»⁵, в

¹ Сапожников I. Кам'яні хрести басейну Хаджибейського лиману — К. : Гратек, 2001. — 112 с. (рос. мовою).

² Сапожников I., Слюсар Ю., Шувалов Р. Типологія кам'яних надмогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. — 1995. — Вип. 2. — С. 16—47.

³ Сапожников I., Кушнір В., Островерхов А. Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок) // Старожитності Причорномор'я, 1995. — Вип. 2. — С. 48—65; Кушнір В. Козацький хрест // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. / Тези допов. наук. конф. — К.: 1997. — С. 422—423; Його ж. Кам'яні хрести степу // Археологія и этнография Восточной Европы. — Одеса, 1997. — С. 273—285.

⁴ Кушнір В. Господарсько-побутова адаптація українців Південно-Західного Степу і Нижнього Подунав'я (друга половина XIX — перша половина ХХ ст.). — Одеса : КП ОМД, 2012. — 192 с.

⁵ Старік О. Дослідники некрополів з хрестами козацького типу // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник. — Вип. 1. — Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2004. — С. 165—177.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

який проаналізовано погляди на проблему досліджень кам'яних хрестів. Також дослідник опублікував авторські записи і спостереження, зібрані в селах Дніпропетровщини, де збереглися кошацькі поховання з кам'яними хрестами.

Важливим у рамках досліджуваної проблематики є науковий доробок мистецтвознавця В. Малини, який в результаті багаторічних експедицій та студій охарактеризував особливості кам'яних хрестів Південної України, підсумком чого стала монографія «Кам'яні хрести в Україні XVIII–XX ст.: Онтологія. Типологія. Символіка. Функція» (2009)¹. Варто зазначити, що автор провів чіткі історичні та мистецькі паралелі взаємозв'язку між Східним Поділлям і регіоном Південної України в поширенні кам'яних надмогильних хрестів, наводячи ілюстративний ряд подібних кам'яних хрестів та пам'ятників. Особливо цінною є спроба класифікації кам'яних хрестів у загальноукраїнському контексті. Монографія стала підсумковою працею автора, відображаючи ідеї та надбання попередніх наукових студій у більш узагальненному і чіткому ракурсі бачення. Багаторічні студії В. Малини з історії каменотесного промислу дали змогу йому дійти висновку про спільне й відмінне в технології обробки каменю в різних регіонах України, простежити вплив місцевих звичаїв і релігійних традицій на оформлення виробів із каменю.

Вагомим у контексті проблематики нашого дослідження є науковий доробок В. Балушка. На сторінках його праць охарактеризовано соціальний статус народного майстра та сприйняття його виробів у народних уявленнях². Значущими в рамках обраної теми є наукові мистецтвознавчі розвідки Р. Забашти, в яких порушені проблемні питання не тільки необхідності класифікації та зведення артефактів традиційної культури³, а й знаково-символічної сутності деяких кам'яних виробів побутового призначення⁴.

Варто також зосередити увагу на опрацюванні сучасних наукових праць і розвідок, що стосуються історії та побутування промислу млинарства, його ролі та місця як у матеріальній, так і в

¹ Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII–XX ст.: Онтологія. Типологія. Символіка. Функція. — Миколаїв : Артіль «Художній крам», 2009. — 864 с.

² Балушок В. Майстер-ремісник та його вироби в народних уявленнях та ритуалі // Родовід. — 1993. — № 5. — С. 13–20; Його ж. Ремесленные изделия в системе обычаев и обрядов // Українцы / РАН. Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. — М. : Наука, 2000. — С. 144–145.

³ Забашта Р. Монументальні хрести України (до зводу пам'яток) // Народознавчі зошити. — 1996. — № 3. — С. 199–201.

⁴ Забашта Р. До проблеми знакової сутності сільських воріт Поділля // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». — Кам'янець-Подільський, 1986. — С. 129–131.

**Огляд історіографії,
джерельної бази та характеристика основних понять**

духовній культурі українців. Зокрема, в регіональному зрізі млинарство досліджували Г. Кожолянко¹, К. Тищенко², Л. Прибєга³, О. Жам⁴, які в межах власних студій опосередковано торкаються окремих питань каменотесного промислу. Слід відзначити також діяльність зі збору, систематизації та публікації історико-етнографічних матеріалів під егідою Української млинологічної асоціації (2011), яка є складовою Міжнародного млинового товариства (TIMS). Зокрема, на базі Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького та історико-етнографічного музею «Козацькі землі України» було проведено організаційні конференції та проблемні семінари, в результаті яких було започатковано видання «Український млинологічний журнал». Цінними із позицій порівняльних матеріалів є праці голландських вчених В. ван Бергена, Т. Местерса та Л. ван дер Дріфта, в яких висвітлено основні завдання роботи збору відомостей щодо вітряків та їх збереженню на теренах ЄС, а також детально проаналізовано техніко-технологічні особливості та функціонування млинів на території Польщі⁵. До важливих здобутків даної організації слід віднести й перевидання праці С. Таранущенка (1958) «Вітряки»⁶. Відзначимо також праці В. Масненка⁷, Г. Денисика та О. Лаврика⁸,

¹ Кожолянко Г. Етнографія Буковини. — Чернівці : Золоті літаври, 1999. — Т. 1. — 384 с.

² Тищенко К. Механіка млина // Пам'ятки України. — 1998. — № 3/4. — С. 60—64.

³ Прибєга Л. Традиційні млинарські споруди України // Там само. — С. 53—59; Його ж. Млинарські споруди українського села XIX — початку ХХ ст. // НТЕ. — 1985. — № 3. — С. 54—57.

⁴ Жам О. Надмогильні хрести з пісковику на загальноміському ярмарковому кладовищі в Переяслав-Хмельницькому // Переяславіка : Наукові записки НІЕЗ «Переяслав». — 2014. — Вип. 7(9). — С. 95—105; Її ж. Оренда та відкуп млинарських борошномельних закладів Правобережної України XIX століття // Україна на межі тисячоліть. — К. : Видавництво Асоціації етнологів, 2000. — Кн. 1/2. — С. 326—338.

⁵ Van Bergen W. An introduction to the international molinological society (TIMS) // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 7—9; Meesters T. The rescue of windmills of Poland, the windmills of Wielkopolski and a comparison with the rescue of windmills in the Netherlands // Там само. — С. 10—11; Van der Drift L. Handle with care. Five conditions for a successful mill preservation approach // Там само. — С. 12—13.

⁶ Таранущенко С. Вітряки // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 182—190.

⁷ Масненко В. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 14—19.

⁸ Денисик Г. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 112—113.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

С. Єсюніна¹ та Ю. Присяжнюка², в яких містяться цінні матеріали, що характеризують специфіку поширення та побутування кам'яних жорнових каменів у контексті функціонування млинів у регіональному та загальноукраїнському зразах.

У ракурсі історіографічного аналізу та на основі проблемно-тематичного методу слід окреслити ще один аспект обраної проблематики. Постійне проживання та активна участь в економічно-господарському побуті єврейської спільноти на Поділлі не могли не відбитись у традиційній культурі обох етносів, що мешкали на досліджуваних теренах. Особливо цікавили як єврейських, так і українських дослідників – представників різних напрямів етнології та лінгвістики проблеми створення, побутування, аналізу текстів епітафій та збереження єврейських народних пам'ятників, які досить широко представлені в містечках Східного Поділля. Насамперед вагомою за зібраним фактологічним та ілюстративним матеріалом є колективна монографія «100 єврейських містечок України» (1997)³. Важливими в цьому контексті постають також праці авторів Б. Хаймовича⁴, М. Носоновського⁵, Д. Гобермана⁶ та А. Ліпської⁷, які розкривають різні аспекти проблемного поля пропонованого дослідження.

Вивчення кам'яних пам'яток на західноукраїнських землях здійснювали польські дослідники. На сторінках одного з провідних польських мистецтвознавчих журналів свого часу друкувалися статті Т. Лопаткевича⁸, К. Маршакової⁹ та Р. Райнфуса¹⁰.

¹ Єсюнін С. Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX – на початку ХХ ст. // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 108–111.

² Присяжнюк Ю. Жорновий промисел у контексті посткріпосної трансформації українського села // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 133.

³ 100 єврейських містечок України. Історический путеводитель. — Вип. 1. — Іерусалим ; СПб., 1998. — 256 с.

⁴ Хаймович Б. Резной декор еврейских надгробий Украины // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. Сборник научных трудов / отв. ред. В.А. Дымшиц. — СПб., 1994. — С. 83–106.

⁵ Носоновский М. Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины // Там же. — С. 107–119.

⁶ Гоберман Д. Забытые памятники // Декоративное искусство. — 1989. — № 3. — С. 24–28; Его же. Еврейские надгробия на Украине и в Молдове. — М., 1993. — 266 с.

⁷ Ліпська А. Єврейські некрополі Східного Поділля // Подільська старовина. — 2003. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://museum.vn.ua/articles/pod1.html>.

⁸ Lopatkiewicz T. Osrodki kamieniarstwa ludowego na Lemkowszczyznie Srodkowej // Polska sztuka ludowa. — 1985. — N 3/4. — S. 177–186.

⁹ Marczakowa K. Kamieniarstwo ludowe u lemków / K. Marczakowa // Polska sztuka ludowa. — 1962. — № 2. — S. 91–94.

¹⁰ Reinfuss R. Rzeźba figuralna Lemkow (Ze studiów nad ludową rzeźbą kamienną na Lemkowszczyźnie, cz. II) // Polska sztuka ludowa. — 1963. — N 3/4. — S. 122–134.

У цих розвідках описано технологічні особливості виготовлення виробів із каменю на теренах Лемківщини. Вочевидь, указаний матеріал дає змогу за допомогою методу аналогії виявити спільні й відмінні риси обробки каменю в Україні та Польщі, окресливши при цьому самобутні особливості подільського виробничого досвіду.

У 1993 р. вийшла друком монографія «Мала сакральна архітектура на Лемківщині»¹, в якій подано цінні відомості з обстеження осередків обробки каменю і збережених пам'яток й опитування народних майстрів.

Важливе значення для розкриття сакрального змісту кам'яних виробів у народній культурі мають праці В. Клінгера², К. Мошинського³ та колективна розвідка І. Токарської, Є. Вasilевські та М. Змишловської⁴.

Необхідно також зосередити увагу на наукових доробках вчених, що досліджували систему ремесел та промислів українсько-молдовського пограниччя. В галузі народної архітектури значний науковий інтерес становлять праці В. Салмановича⁵, Ф. Наумова⁶ та А. Захарова⁷, які описали та проаналізували наявність кам'яних будівничих матеріалів у молдовській традиційній архітектурі, широко використовуючи порівняльні матеріали з подільських територій.

Важливими для нас у порівняльно-ілюстративному аспекті є мистецтвознавчі праці, що стосуються теми надмогильних пам'ятників й особливостей традиційної символіки в народній молдовській кам'яній архітектурі. Зокрема, відзначимо праці «Этнография и искусство Молдавии»⁸ та «Памятники архитектуры Молдавии»⁹.

¹ Лопаткевич Т., Лопаткевич М. Мала сакральна архітектура на Лемківщині. — Нью-Йорк, 1993. — 490 с.

² Klinger W. Kamień w praktykach i zabobonach ludowych (Wstęp do ankiety) // Wisła. — 1905. — T. 19. — Zeszyt 4. — S. 473—480.

³ Moczyński K. Kultura ludowa słowian. — Krakow, 1929. — Cz. 1. — 710 s.

⁴ Tokarska J., Wasilewski Y., Zmysłowska M. Smierć jako organizator kultury // Etnografia Polska. — 1982. — T. 26. — Z. 1. — S. 79—114.

⁵ Салманович М. Жилище коренного населения Молдавской ССР // Советская этнография. — 1947. — № 4. — С. 209—233.

⁶ Наумов Ф. Архитектурные детали из камня-черепашника в народной архитектуре Молдавии // Вісник Академії архітектури АН УРСР. — 1950. — № 4. — С. 18—24.

⁷ Захаров А. Народная архитектура Молдавии: каменная архитектура центральных районов. — М. : Изд-во литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1960. — 94 с.

⁸ Этнография и искусство Молдавии : сборник статей. — Кишинев : Штиинца, 1972. — 231 с.

⁹ Памятники архитектуры Молдавии (XIV — начале XX века) / сост. Я. Тарас, Т. Ананьина, Е. Горбунова. — Кишинев : Тимпул, 1986. — 248 с.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Надзвичайно цінними є ґрунтовні дослідження Н. Демченка¹ та К. Станчу², які дослідили наявність промислу обробки каменю та похідної виробничої продукції переважно на теренах Правобережного Придністров'я, наводячи при цьому значну кількість порівнянь із суміжними регіонами, зокрема зі Східним Поділлям.

Відзначимо також узагальнююче фундаментальне видання Російської АН «Молдаване»³. В цій праці, зокрема, вміщено наукову розвідку Т. Нестерової⁴, яка проаналізувала особливості молдовської народної архітектури, в тому числі кам'яної. Також ґрунтовною є стаття І. Балтяну, що присвячена обробці каменю⁵.

Непересічне значення мають спеціальні наукові студії вченого Я. Тараса, предметом наукових пошуків якого постають особливості молдовської народної архітектури, чільне місце відводиться конструктивним типам, типології та мистецтвознавчому аналізу кам'яних елементів, зокрема характеристиці кам'яних галерей, коминів та воріт молдовської традиційної садиби⁶, що має значення для проведення аналогій та виявлення локальних міжетнічних запозичень.

Кам'яні вироби є атрибутами традиційної культури різних слов'янських етносів. Важливі відомості з історії та розміщення кам'яних надмогильних хрестів та пам'ятників на теренах Сербії наводяться в брошурі М. Влаховича та П. Милославлевича⁷.

Упродовж другої половини XIX – на початку ХХ ст. відбувається становлення етнологічної науки на Поділлі, формувалися

¹ Демченко Н. Земледельческие орудия молдаван Кишинев XVIII – начала XX вв. – Кишинев : Картия молдовианскэ, 1967. – 164 с.; Его же. Способы обработки зерна в Молдавии в XIX – начале XX вв. (Материалы к региональному этнографическому атласу Украины, Белоруссии и Молдавии) // Известия АН МССР. – 1974. – № 2. – С. 63–74.

² Станчу Е. Традиционные крестьянские промыслы Молдавии в XIX – начале XX вв. – Кишинев : Штиинца, 1972. – 92 с.; Ее же. Из истории обработки камня в Молдавии в XIX – начале XX в. // Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук. – 1975. – № 1. – С. 91–93.

³ Молдаване / отв. ред. М. Губогло, В. Дергачев. – М. : Наука, 2010. – 542 с.

⁴ Нестерова Т. Поселение и жилище // Молдаване. Там же. – С. 265–301.

⁵ Балтяну И. Художественная обработка камня // Молдаване. Там же. – С. 414–419.

⁶ Тарас Я. Кам'яні наголовки коминів хат в Молдові (на польових матеріалах дослідження 1970–1988 рр.) // Народознавчі зошити. – 2014. – № 1 (115). – С. 123–129; Його ж. Кам'яні огорожі і ворота молдавської садиби // Народознавчі зошити. – 2013. – № 2 (110). – С. 238–246; Його ж. Кам'яні галереї молдавського житла // Народознавчі зошити. – 2013. – № 3 (111). – С. 95–110.

⁷ Влахович М., Милославлевич П. Сельские надгробные памятники в Сербии. – Белград : Издательство журнала «Югославия», 1956. – 22 с.

наукові осередки та тривав активний період фіксації етнографічних матеріалів. Крім того, почали з'являтися спеціальні наукові праці, що торкалися загальних та галузевих проблем дослідження традиційної культури мешканців регіону. Через те, що поширення каменотесного промислу є вузькорегіональним, а осередки його поширення в більшості своїй знаходились на периферійних ділянках регіону, досліджувана проблематика незначною мірою була представлена в науковому полі зору.

У 60—80-х роках XIX ст. було створено Подільський статистичний комітет і Подільський історико-археологічний єпархіальний комітет, які, по суті, стали інструментами реалізації політики уряду. Їхнє завдання полягало у всебічному дослідження Піддільського краю. Результатом роботи вказаних організацій стало видання «Обзоров Подольской губернии» (1871—1873, 1879—1912), 12 випусків «Трудов» Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (1870—1916), «Подольских єпархиальных ведомостей» (1862—1905) і «Экономической жизни Подолья» (1913—1918)¹. Незважаючи на прагматично-економічне спрямування роботи цих установ, все ж важливою їхньою заслугою стало нагромадження та фіксація етнографічного матеріалу. На сторінках вказаних періодичних видань публікувались етнографічні розвідки та замітки, що стосувалися пам'ятних, придорожніх та надмогильних хрестів. Інвентарна презентація як форма фіксації та опису досліджуваних пам'яток простежується й у подальших працях етнографів кінця XIX — початку ХХ ст. Важливе значення згаданих вище періодичних видань полягає не лише в самому їх змісті, а ще й у тому, що зібрана інформація є унікальною та її практично неможливо отримати з інших історичних джерел, вона має беззаперечну краєзнавчу, історичну й етнографічну значущість.

Цінний матеріал міститься у науковій розвідці Н. Данильченка, що була опублікована Подільським статистичним комітетом наприкінці 60-х років XIX ст.² Публікація ця є доволі різноплановою, зокрема в ній висвітлюються сімейні та господарчо-торговельні звичаї подолян. Дослідження Н. Данильченка дає змогу значною мірою з'ясувати народні demonологічні уявлення подолян, пов'язані з предметами побуту, зокрема кам'яними.

На рубежі XIX—XX ст. було опубліковано декілька фундаментальних видань за редакцією прес-секретаря Подільського губер-

¹ Ющенко О. Народні промисли та ремесла Поділля : історико-етнографічні дослідження краю XIX—XX ст. // НТЕ. — 2008. — № 5. — С. 92—98.

² Данильченко Н. Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии // Этнографические сведения о Подольской губернии. — Вып. 1. — Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1869. — С. 4—56.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

ніального статистичного комітету В. Гульдмана. У праці «Справочная книга Подольской губернии» автор узагальнив господарське життя подолян, навів статистичний матеріал щодо ремесел і промислів, подав відомості про центри, розмаїття виробів та місця збути промисловості каменотесного промислу. Заслугою автора також є зібрання та узагальнення значного обсягу матеріалів, що дає змогу окреслити місце кустарних промислів у повітових містах, містечках та селах Подільської губернії¹. У праці «Памятники старины в Подолии», залишаючи значний фактологічний матеріал та всебічно досліджуючи комплекс археологічних пам'яток на Поділлі, В. Гульдман подав замітку про «фігури» та придорожні хрести, вважаючи їх невід'ємним атрибутом традиційної культури. Прикметним є те, що автор зафіксував, обчислив та класифікував пам'ятки за матеріалом виготовлення, вказавши на існування поряд із дерев'яними понад тисячі кам'яних хрестів у різних повітах Подільської губернії².

Відомий краєзнавець Ю. Александрович був одним із перших, хто почав досліджувати каменотесний промисел з етнологічної точки зору. На початку ХХ ст. за пропозицією губернської влади він здійснював на території Подільської губернії «кореспондентське дослідження». Цей метод набув актуальності наприкінці XIX і особливо на початку ХХ ст. й передбачав три етапи. Першим був підготовчий, цей етап передбачав попередню розробку анкети-запитальника фаховим вченим у губернському центрі. Зазначимо, що зразок анкети вже існував, оскільки був розроблений для дослідження Східної та Південної України наприкінці XIX ст. Другий — накопичувальний, із метою охоплення більших територій збір і фіксація польового матеріалу могли здійснюватися не тільки фахівцями, а й студентами, журналістами, вчителями та іншими особами. Третім і заключним етапом була уніфікація зібраних матеріалів і обробка їх етнографом, який керував дослідженнями. Варто підкреслити доцільність та високу ефективність застосування вказаного методу, на засадах якого було зібрано важливі матеріали та опубліковано понад 30 наукових розвідок, в яких було зафіксовано та значною мірою проаналізовано систему ремесел та промислів подолян. У 1912 р. місцева губернська влада розіслала в усі волості Поділля опитувальні листи. З метою уточнення даних було обрано кореспондентів,

¹ Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии. — Каменец-Подольский : Типография губернского правления, 1888. — 678 с.; Его же. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. — Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1889. — 539 с.

² Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). — Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1901. — 401 с.

які мали зібрати відомості про 10 найважливіших ремесел і промислів на Поділлі. Впродовж 1913—1914 рр. було систематизовано етнографічний матеріал, аналітичний опис якого знайшов місце у праці «Кустарні промисли Подільської губернії» (1916)¹.

Попри те, що дана етнографічна студія має описовий характер, вона є унікальною, оскільки стала першим узагальнюючим дослідженням з історії і техніки каменотесного промислу краю. Автор на тлі даних, зібраних із багатьох повітів, підкреслює саме Ямпільський, бо на його території завдяки багатим покладам пісковику був локалізований кам'янообробний промисел, тоді як в інших — лише видобування каменю для будівничих потреб.

Ю. Александрович подав стислий екскурс з історії каменотесного промислу на Поділлі. Початок виготовлення кам'яних виробів дослідник виводить із XIV ст., ґрунтуючись на численних написах на кам'яних карнизах, сходинках, плитах, на яких висічені герби й девізи. Краєзнавець зафіксував основні центри каменотесного промислу в Ямпільському повіті, зокрема в селах Русаві, Дзиговому Броді, Мервинцях, Букатинці й Бандишівці.

Одним із найважливіших результатів етнографічного дослідження Поділля стало створення «Музея Подольської губернії», колекції якого сформували із зібраних дослідниками матеріалів з історії та техніки ремесел і промислів. Очолив «Музей» Ю. Александрович, описавши його колекції та експозицію в одній зі своїх розвідок на сторінках журналу «Экономическая жизнь Подолии»². Культурно-історичний відділ музею демонстрував експонати зі всіх досліджених ремесел та промислів, серед яких був і «каменний». Ю. Александрович зазначав, що в музеї зібрано і зберігається 15 фотокарток і не громіздкі предмети, що дають змогу охарактеризувати техніку каменотесного промислу на Поділлі³. Відзначаємо надзвичайну важливість указаної роботи, адже це перша класифікація виробів із каменю, зафіксована у колекціях музеїної установи, фонди якої не збереглись.

Варто звернути увагу на працю О. Прусевича «Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии», в рамках того ж «кореспондентського дослідження», ініційованого земством⁴. Науковець поставив собі за мету показати наявність системи ремесел та промислів на Поділлі. Виокремивши найпоширеніші (ткацтво, гончарство), О. Прусевич водночас вказав на наявність

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. — К., 1916. — С. 465—501.

² Александрович Ю. Культурно-Исторический Отдел музея Подольской губернii // Экономическая жизнь Подолии. — 1915. — № 4. — С. 9—18.

³ Там же. — С. 14.

⁴ Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 13. — С. 37—49.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

каменотесного промислу. Значущість даної праці полягає ще й у тому, що на основі статистичних даних про кількість дворів та число кустарів автор показав місце обробки каменю серед інших ремесел, підкреслюючи вузькорегіональний характер промислу, на основі відомостей про центри з обробітку каменю та чисельність кустарів у кожному з них.

Важливе значення для історії й технології кустарних ремесел та промислів, особливо з позиції окреслення методологічних проблем досліджень має праця А. Карапута «Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии». Автор розробив власний варіант анкети з метою збору матеріалів про ремесла й промисли. Серед її найважливіших пунктів — статистичні дані про кількість дворів і кустарів, комплекс інструментів, різновиди і збут виробів¹. Праця А. Карапута дає змогу поглянути із середини на процес збору польових експедиційних матеріалів та на методику й інструментарій дослідження земських «кореспондентів» початку ХХ ст.

Заслуговує на увагу також праця подільського земського статистика Г. Слоницького «Кустарные промыслы в Подольской губернии», в якій автор констатував, що розвиток ремесел та промислів в умовах 1910—1913 рр. може бути можливий лише за підтримки земської адміністрації. У статті також вміщено узагальнюючу таблицю із чисельністю дворів і кустарів у Подільській губернії².

В контексті наукового опрацювання каменотесного промислу на Поділлі зазначимо, що важливі дані надає географічно-історичний нарис Д. Григор'єва-Нашого (Н. Григоріїва)³, який, на думку його біографа Т. Бевз, написаний у дусі народницького світогляду⁴. Впродовж 1890—1910 рр. краєзнавець вчителював на Вінниччині, де зібрав та узагальнив матеріал з історії, етнографії, природно-кліматичних умов Східного Поділля. У своєму нарисі етнограф подав характеристику геологічної будови краю, формування русел річок (особливо Дністра), наголошуючи на тому, що саме кам'яні породи створюють тут унікальну природу і дають можливість займатися промислами з видобування й обробітку природних матеріалів. Мешканці видобувають пісковик, вапняк, граніт, бутовий камінь, із яких вапняк та граніт вивозяться для

¹ Карапут А. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. — 1915. — № 10. — С. 25—43.

² Слоницкий Г. Кустарные промыслы в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 8/9. — С. 40—41.

³ Григор'єв-Наш Д. Поділля. Географічно-історичний нарис. — Кам'янець-Подільський : Друкарня Подільського Губернського правління, 1918. — 94 с.

⁴ Див.: Бевз Т. Формування національної свідомості українця (на прикладі становлення світогляду Н. Я. Григоріїва) // Українознавство. — 2007. — № 4. — С. 124—126.

потреб промисловості до губерній Півдня України. Незважаючи на те, що дослідження є переважно етнографічно-описовим, у ньому знаходимо важливі відомості, узагальнені Н. Григорівим, що слугувати сьогодні цінним джерелом із позиції характеристики промислу.

Трагічні історичні перипетії Першої світової війни та встановлення радянської влади на українських теренах дещо пригальмували краєзнавчий рух на Поділлі. Втім уже в 20-х роках ХХ ст. можемо окреслити його новий витік, який пов'язаний із діяльністю новостворених загальноукраїнських і региональних історико-етнографічних установ та організацій. Так, у 1924 р. було організовано «Кабінет вивчення Поділля», метою якого постало всебічне історичне, географічне, етнографічне, господарське вивчення регіону.

Вагомий фактологічний матеріал був зібраний у ході геологічного дослідження Поділля в рамках діяльності «Кабінету вивчення...». У праці «Геологический путеводитель по Западной Подолии» Р. Виржиковського зафіксовано та проаналізовано основні породи каменю на Поділлі, що, на думку автора, зумовило поширення його обробітку як промислу¹. Наукова праця «Геологический очерк АМССР» присвячена виявленню та опису кам'яних покладів на теренах українсько-молдовського пограниччя. Дослідник зафіксував основні виходи каменю, уточнюючи наявність каменотесного промислу в долинах річок Дністра, Каменки, Кодими та Молокиша².

Варто відзначити наукову розвідку В. Різниченка «Головніші родовища жорнових пісковців на Україні», в якій автор виділяє Канівський (Київщина) та Придністрянський район на Поділлі як найбільші центри пісковикових порід на теренах України, придатних до «виробу жорнового каміння високої вартості»³.

Заслуговує на увагу той факт, що одним із завдань геологорозвідувальних робіт на Східному Поділлі була фіксація особливостей традиційної обробки каменю, народної топоніміки та об'єктів корисних копалин, зокрема кам'яних кар'єрів, та фотографізація знайденого матеріалу та розробок. У профільних геологічних періодичних виданнях опубліковано результати праці вчених, які можуть бути цікавими з етнологічної точки зору, наприклад, фото каменотесів 20-х років ХХ ст., назви та ілюстрації кам'яних кар'єрів, які в наш час практично не збереглися⁴.

¹ Выржиковский Р. Геологический путеводитель по Западной Подолии. — К. : Друкарня Київської Книгоспілки, 1926. — 38 с.

² Выржиковский Р. Геологический очерк АМССР // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. — 1927. — Вип. 10. — С. 29—56.

³ Різниченко В. Головніші родовища жорнових пісковців на Україні / В. Різниченко // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. — 1924. — Вип. 4. — С. 72—93.

⁴ Выржиковский Р. Краткий геологический очерк Могилевского Приднестровья // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. — 1929. —

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Друга половина 80-х років ХХ ст. означена важливими демократичними перетвореннями в суспільно-політичному житті України, а також вагомими зрушеннями у сфері культурного життя, зокрема щодо спроб уніфікації, систематизації та охорони пам'яток культури, а також проведення заходів, які мали громадський резонанс та певним чином посприяли підвищенню ефективності реалізації окреслених заходів.

Вважаємо за необхідне акцентувати увагу на подіях 1986 р., коли в селі Буша (Ямпільський район Вінницької області) було проведено перший пленер скульторів-каменотесів, що ознаменував певну «реанімацію» промислу, пожвавив етнографічний інтерес до нього та започаткував його активну популяризацію в матеріалах обласної та районної преси. Відомості з історії, етнографії, культурно-освітнього життя сіл Вінниччини та Хмельниччини, де був зафікований каменотесний промисел, деякою мірою були представлені на шпалтах газет із метою реклами та привернення інтересу громадян. Насамперед відзначаємо видання «Вінниччина», «Ямпільські вісті» (Вінницька область) та «Дунаєвецький вісник» (Хмельницька область).

Відзначимо, що зі здобуттям незалежності Україною на досліджуваній території поступово сформувався значний краєзнавчий осередок, діяльність якого виражалась у проведенні щорічних польових експедицій та наукових конференцій з етнологічної проблематики, що дало змогу класифікувати нагромаджений фактологічний матеріал попередників та зафіксувати різновекторність традиційної культури наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Важливим та інформативним є науковий доробок подільського краєзнавця-етнолога В. Косаківського. Автор у межах етнографічних експедицій упродовж 2000-х років зумів зібрати і класифікувати етнографічний матеріал у селах Стіна (Томашпільський район) та Буша (Ямпільський район Вінницької області) В. Косаківський підкреслив, що обробка каменю здійснювалася місцевими майстрами, представив набір інструментів та проілюстрував вироби. Надзвичайно цінними є зібрані біографічні відомості про народних майстрів, фіксація процесу виготовлення виробу з каменю, що дає змогу глибше проникнути та проаналізувати техніко-технологічну сторону промислу в різних куточках регіону¹.

Вип. 14. — С. 23–71; Айнберг Л. К вопросу о палеозойских жерновых печатах Подолии // Там само. — 1925. — Вип. 16. — С. 103–114; Різниченко В. Свідки колишніх пустель на Поділлі // Там само. — 1926. — Вип. 6. — С. 79–88.

¹ Косаківський В. Ремесла, промисли та народні майстри // Одвічна Руслава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі). — Вінниця, 2003. — С. 39–62; Його ж. Ремесла, промисли та допоміжні види господарства // Буша : природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. ред. В. Косаківського. — Вінниця : Вінницька газета, 2009. — С. 95–122.

Окремою сторінкою досліджень каменотесного промислу на Східному Поділлі є наукові пошуки краєзнавця О. Коваля, який вивчав обробку гранітів у Тиврівському районі (Вінницька область). Краєзнавець зосередив увагу на міжкультурних зв'язках і запозиченні іноземних технологій для розвитку господарського заняття¹. Підкреслюючи самобутність та автентичність промислу обробки каменю на Гніванщині, О. Коваль продемонстрував збереження понять і термінів сфери каменотесного промислу в народній топоніміці до нинішнього часу, попри те, що процес розробки й обробки каменю повністю механізовано та локалізовано на іншій території навколо містечка².

У рамках відзначення річниці м. Гнівані, А. Тамтура та О. Кoval' опублікували працю «Історія Тиврівщини», в якій червоною ниткою проходить тема каменотесного промислу в м. Гнівані³.

Отже, історіографія каменотесного промислу Східного Поділля є порівняно нечисленною, а проблема — малодослідженою й актуальною. Історіографічний аналіз свідчить про існування значної кількості праць етнологів та істориків, що тільки дотично стосуються вивчення каменотесного промислу.

Проаналізовані праці не дають цілісного уявлення про каменотесний промисел на Поділлі як окреме допоміжне заняття системи ремесел і промислів, досі не розкрито належним чином техніко-технологічну сторону цього питання, гостро відчувається брак відомостей щодо переважної більшості центрів промислу та народних майстрів, які досі проживають та працюють на теренах історичного Східного Поділля. Ще одним недоліком у дослідженнях науковців було ігнорування світоглядної складової, сакрального змісту, знаково-інформаційної системи побутування кам'яних виробів, врахування якої, на думку автора, дало б змогу відшукати загальноукраїнські тенденції та орієнтири в дослідженнях інших регіонів України.

Можна констатувати, що від XIX й до початку ХХ ст. було зібрано, систематизовано й опубліковано значний масив етнографічного матеріалу, який заклав базу дослідження. Перші праці дослідників з історії, техніки та технології каменотесного промислу мають особливе значення, адже розкривають відомості з перших уст та висвітлюють методологічний інструментарій кінця XIX — початку ХХ ст. Однаке зауважимо, що вивченням

¹ Коваль О. З історії обробітку каменю в м. Гнівані // Етнографія Поділля : тези доповідей наукової конференції. — Вінниця, 1992. — Ч. 2. — С. 80—86.

² Коваль О. Топоніміка м. Гнівані (Тиврівський район Вінницької області) // Матеріали до етнографії Поділля: польові дослідження. Вип. 1 / за ред. В. Косаківського. — Вінниця, 2005. — С. 110—113.

³ Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини. — Вінниця : Т. Барановська, 2012. — 442 с.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

промислу дослідники займалися спорадично, фактично в рамках історії промислу та техніко-технологічної сторони, передусім торкаючись регіонального, часом навіть локального, аспекту проблеми шляхом аналітичного опису.

За радянської доби дослідження каменотесного промислу практично не проводилися. Згідно з постулатами марксистської методології, в етнографії не визначали ремесла і промисли вартими уваги дослідників, вважаючи їх однією із первісних стадій розвитку великої індустрії. Праці 20-х років ХХ ст. носили прагматичний характер, а за основу джерельної бази переважно брали статистико-економічні матеріали. В наступні роки існування СРСР історіографія відзначалась ідейно-політичною заангажованістю авторів та вибірковим підбором архівно-документальної бази. Атеїстична пропаганда блокувала будь-які студії в дослідженні кам'яних хрестів та надмогильних пам'ятників.

Недослідженими залишаються в межах тематичного поля питання використання та побутування кам'яних жорен, які згадувалися лише в контексті трагічних перипетій ХХ ст.

Наприкінці ХХ ст. склалась об'єктивні умови для масштабного дослідження матеріальної традиційної культури, втім каменотесний промисел не став предметом спеціальної студії. Оскільки поширення промислу обробки каменю є вузькорегіональним, відзначимо, що цінність праць дослідників, які стосуються теми обраного господарського заняття в інших регіонах України чи інших країнах, має важливе значення у процесі виконання дослідницьких завдань, зокрема виявлення тенденцій розвитку промислу в загальноукраїнському звізі.

Саме тому актуальним є цілісне, всебічне, базоване на сучасних методологічних засадах гуманітарної науки, етнологічне дослідження каменотесного промислу на Східному Поділлі як автентичного явища традиційної культури українців.

2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Системний підхід до вивчення та аналізу еволюції каменотесного промислу потребував залучення широкого кола архівних, друкованих, усних, речових та візуальних джерел, різних за походженням та інформаційним потенціалом, що дало змогу всебічно та об'єктивно підійти до висвітлення теми. Оскільки ми не маємо цілісного дослідження каменотесного промислу, то робота з різномірними джерелами передбачала ретельне виокремлення із загалу джерельного масиву матеріалів окремих фрагментів, які певною мірою відображають різні аспекти проблематики.

Джерельну основу нашої роботи доцільно розподілити на писемні та польові матеріали, предметно-речові та візуальні групи.

Першу групу історичних джерел з обраної теми склали писемні джерела. Насамперед це матеріали державних та обласних архівів, а також неопубліковані праці вчених, відомості, одержані із сільських погосподарських книг та сучасні нормативно-правові акти українського законодавства, які стосуються обробки каменю.

У ході роботи над дослідженням обраної теми було опрацьовано та проаналізовано етнографічні матеріали АНФРФ ІМФЕ НАН України, де виявлено різномірні фактографічні джерела, які стосуються окремих аспектів теми каменотесного промислу. Зокрема, важливими є опубліковані та деякі неопубліковані праці В. Кравченка (ф. 15)¹, в яких автор торкається методики дослідження млинарства та мірошництва як традиційних господарських занять, що дотично стосуються теми промислу обробки каменю. При цьому етнограф чільну роль відводить дослідженю ручних кам'яних жорен у контексті господарського укладу українців. Надзвичайно цінним є запис, здійснений В. Кравченком у період від листопада 1923 р. до лютого 1924 р. у м. Житомир від каменотеса О. Длоугі, повний текст якого був опублікований у 2002 р.² Значущими є деякі етнографічні матеріали краєзнавців І. Валового³, П. Коненко⁴, М. Рябого⁵ та О. Іванова⁶, які різною мірою доповнюють мозаїку традиційних сакральних уявлень про камінь та кам'яні вироби на Поділлі (ф. 1).

Офіційні документи будь-якого періоду є одним із найцінніших джерел науковця. Саме вони є «свідками» подій, що описуються етнологами чи істориками. Значний масив таких документів зберігається в Центральному державному історичному архіві України. Найбільш ґрунтовному аналізу підлягали матеріали фонду 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора», де вміщено цінні відомості із судових справ, предметом яких стали спори щодо встановлення й експлуатації млинів та сплати податків у галузі млиново-борощномельної промисловості та доповіді подільських губернаторів, в яких, по-більш зосереджено увагу на значенні та перспективах розвитку обробки каменю в господарському укладі мешканців⁷.

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 15. Од. зб. 122. 67 арк.; Од. зб. 123. 87 арк.; Од. зб. 227. 10 арк.

² Кравченко В. Ламання скелі та виробництво хрестів з каменю (записи оповідей каменотеса Отокара Длоугі) // Родовід. — 2002. — Ч. 18/19. — С. 164—169.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф.1. Од. зб. 97 арк.

⁴ Див.: Там само. — Од. зб. 409. 33 арк.

⁵ Див.: Там само. — Од. зб. 428. 110 арк.

⁶ Див.: Там само. — Од. зб. 404. 187 арк.

⁷ Див.: ЦДІАК. — Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1198. 25 арк.; Спр. 5500. 67 арк.; Оп. 72. Спр. 191. 52 арк.; Оп. 532. Спр. 134. 47 арк.; Оп. 538. Спр. 202. 79 арк.; Оп. 539. Спр. 219. 56 арк.; Оп. 620. Спр. 402. 295 арк.; Оп. 625. Спр. 356. 44 арк.; Оп. 642. Спр. 199. 45 арк.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Важливі значення мають окремі документи фонду 575 «Канцелярия київського окружного інспектора», що стосуються програми заходів, спрямованих на активізацію розвитку кустарних промислів Київського округу¹ та фонду 692 «Київський округ шляхів сполучення», в якому вміщено листування власника каменоломні с. Черепашинці та адміністрації київського генерал-губернатора на тему видобування та продажу місцевих гранітних порід².

Корпус надзвичайно цінних документів та матеріалів вміщено у фондах державних обласних архівів. Значний масив документів виявлено та проаналізовано автором у фондах ДАВіО. Зокрема, у фонді Р—434 «Могилів-Подільська окружна планова комісія» важливими є матеріали, в яких зафіксовано роль і місце кустарних ремесел і промислів, у тому числі каменотесного, на території Могилівської округи. Вагоме значення мають також протоколи фінансово-економічної комісії щодо розвитку місцевої промисловості, в рамках якої обробка каменю вважалась однією з провідних галузей; листування місцевих органів влади з губернськими та центральними владними установами на тему створення колективних організацій каменотесів, боротьби з кустарями-одинаками та перекупництвом виробів. Також збережено статутну документацію новоствореної загальної організації кустарів «Дністродержпрокомбінат», у лавах якої було зосереджено фактично всі дрібні товариства з обробки каменю Могилівської округи. Важомим із точки зору фактологічного наповнення є зафіксований список-реєстр робітників-каменотесів вказаної організації, адже значна частина їх поряд із офіційним працевлаштуванням продовжувала працювати в рамках традиційного промислу³. У фонді Р—489 «Могилів-Подільський окрвиконком» зберігаються документи різноманітного характеру та змісту⁴. Найбільш інформативною є справа № 265, в якій масив типологічно різних документів та матеріалів присвячено темі промислу обробки каменю⁵.

Серед матеріалів фонду «Подольская губернская рабоче-крестьянская инспекция» (Р—991) джерельну базу склали ті, що стосуються дослідження кустарної промисловості на теренах Поділля. Зокрема, документи Подільської губернської кустарної спілки та торгових операцій, де відображені доходи від реалізації каменотесної продукції⁶. В контексті нашого дослідження значний інтерес становить справа № 134, в якій уміщено «Доклад об обследовании состояния кустарной промышленности Подолии 25 декабря

¹ Див.: Там само. — Ф. 575. Оп. 1. Спр. 193. 62 арк.

² Див.: Там само. — Ф. 692. Оп. 62. Спр. 43. 8 арк.

³ Див.: ДАВіО. — Ф. Р—434. Оп. 1. Спр. 25. 370 арк.; Спр. 30. 528 арк.; Спр. 50. 40 арк.; Спр. 87. 98 арк.; Спр. 97. 184 арк.; Оп. 2. Спр. 2. 325 арк.; Спр. 7. 174 арк.; Спр. 134. 143 арк.

⁴ Див.: Там само. — Ф. Р—489. Оп. 1. Спр. 849. 739 арк.; Спр. 886. 165 арк.

⁵ Див.: Там само. — Спр. 265. 377 арк.

⁶ Див.: Там само. — Ф. Р—991. Оп. 2. Спр. 132. 39 арк.

1924 – 22 липня 1925 р.», окремим розділом якої є статистико-економічні матеріали з обробки каменю, прогнозування рівня доходів та можливостей розвитку галузі в подальшому¹.

Відзначимо також окремі матеріали і документи фонду Р–177 «Подільська губернська планова комісія», в якому вміщено протоколи обговорень розвитку місцевої промисловості²; Р–965 «Подільське статистичне губернське бюро», в яких відображені анкетні дані з обробки граніту на Поділлі³; фонду Р–992 «Подільська губернська рада народного господарства», де збережено результати опису стану борошномельної промисловості 1920-х років⁴; фонду Р–2625 «Подільський губ ревком», у якому міститься накази губернської влади щодо кооперування кустарів і податкової політики стосовно населення та кустарів-ремісників⁵; у фонді Р–3966 «Обласна планова комісія» міститься узагальнена таблиця організацій із обробки каменю на Вінниччині за 1941 р.⁶

Серед використаних нами матеріалів і документів, виявлених на базі ДАХМО, найбільш ґрунтовному аналізу підлягали матеріали фонду Р–2764 «Новоушицький уездний Совет народного хо-зяйства», в якому зберігаються декілька десятків статистично-економічних та господарських документів, що відображають стан борошномельної промисловості на територіях більш ніж шість районів сучасної Хмельницької обл. Зокрема, у справах вміщено відомості про власників млинів, чисельність та списки мельни-ків, технічні складові млинів та їх потреби для ефективного функ-ціонування⁷.

Серед комплексу неопублікованих джерел варто відзначити документи, матеріали та особисті архівні фонди А. Ярошевича та К. Воблого, що зберігаються на базі ІР НБУВ. Так, у фонді 56 «Архів А.И. Ярошевича» вміщено чернетки та підготовчі матеріали десятків наукових розвідок і статей автора, які певною мі-рою висвітлюють проблематику каменотесного промислу із по-зицій історика, геолога та краєзнавця⁸. Найбільш цінною є праця А. Ярошевича «Материалы по истории каменотесного промысла на Украине» (Од. зб. 52)⁹, яка фактично є єдиною

¹ Див.: Там само. — Спр. 134. 168 арк.

² Див.: Там само. — Ф. Р–177. Оп. 1. Спр. 33. 115 арк.

³ Див.: ДАВіО. — Ф. Р–965. Оп. 5. Спр. 506. 36 арк.; Спр. 540. 46 арк.

⁴ Див.: Там само. — Ф. Р–992. Оп. 1. Спр. 37. 226 арк.; Спр. 117. 23 арк.; Спр. 293. 72 арк.

⁵ Див.: Там само. — Ф. Р–2625. Оп. 2. Спр. 40. 301 арк.; Спр. 50. 131 арк.

⁶ Див.: Там само. — Ф. Р–3966. Оп. 1. Спр. 26. 85 арк.

⁷ ДАХМО. — Ф. Р–2764. Оп. 1. Спр. 8. 131 арк.; Спр. 23. 9 арк.; Спр. 25. 7 арк.; Спр. 50. 141 арк.

⁸ Див.: ІР НБУВ. — Ф. 56. Од. зб. 46. 233 арк.; Од. зб. 50. 4 арк.

⁹ Див.: Там само. — Од. зб. 52. 68 арк.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

узагальнюючу працею із проблеми розвитку промислу обробки каменю в загальноукраїнському звізі.

У неопублікованих працях академіка К. Воблого (ф. XXXVIII) зафіксовано статистичні та унікальні ілюстративні матеріали, що стосуються обробки каменю в різних регіонах України¹.

Значна кількість неопублікованих джерел зберігається на базі Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного. Цінними є матеріали звітів та доповідей наукових співробітників Академії архітектури, які впродовж 40–50-х років ХХ ст. проводили збір матеріалів для поповнення ілюстрацій нарису історії архітектури України та альбуму «Пам'ятники архітектури України». На сторінках доповідей Н. Коломійця, П. Косаревського та Г. Логвина подано матеріали щодо стану збереження та перспектив відновлення інфраструктури, висвітлено здобутки народної архітектури на теренах історичного Поділля².

Вагомий, хоч і доволі фрагментарний, матеріал було виявлено у процесі аналізу опублікованих історичних джерел. Серед їх загалу відзначимо «Універсали» Б. Хмельницького часів Національно-визвольної боротьби XVII ст., де відображену роль і місце млинарства в системі продовольчої безпеки держави³ та «Доклады» повітових земських управ, зокрема Ямпільської на Поділлі, в яких вміщено різноманітні економічні та статистичні відомості з досліджуваної проблематики⁴. Фактографічно інформативними є опубліковані законодавчі акти, декрети та положення Радянської держави, що безпосередньо стосувалися специфіки розвитку та поступового занепаду кустарних промислів, у тому числі й каменотесного, впродовж 20-х — початку 30-х років ХХ ст.⁵

¹ Див.: ІР НБУВ. — Ф. XXXVIII Архів Воблого К.Г. Од. зб. 234. 20 арк.; Од. зб. 389. 1 арк.; Од. зб. 791. 5 фото.

² Косаревский И. А. Краткий отчет «О проделанной работе во время командировки в ряде населенных пунктов Винницкой области от 9 июля по 19 июля 1955 г.» // Отчеты о командировках научных сотрудников Института за 1954—1955 гг. Т. 5 / Акад. архитектуры УССР, Ин-т истории и теории архитектуры. — К., 1956. — Арк. 113—114; Відчіт про наукову командировку ст. наукового співробітника Логвина Г.Н. // Краткие отчеты о командировках научных сотрудников Института за 1949—1953 гг. / Акад. архитектуры УССР, Ин-т истории и теории архитектуры. — К., 1954. — Арк. 89—97. Коломиець Н. Отчет о творческой командировке по обследованию колхозных клубов в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области, сентябрь 1949 г. / Акад. архитектуры УССР, Ин-т теории и истории архитектуры. — К., 1949. — 12 + 10 арк.

³ Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. — 740 с.

⁴ Доклады Ямпольской Уездной Земской управы УП Чрезвычайному Ямпольскому Земскому Собранию Созыва 5-го июля 1915 г. — Ямполь, 1915. — 69 стр.; Доклады Ямпольской Уездной земской управы за 1916 г. — 187 с.

⁵ Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.): Збірник документів і матеріалів. — Вінниця, 1957. — 627 с.; Могилівська округа: Матеріали до опису округу УСРР. — Харків, 1926. — 56 с.; Прокурівська

Непересічне значення в межах нашого дослідження має масив різнопланових джерел, які було присвячено тематиці Голодоморів середини ХХ ст. В опублікованих збірниках уміщено численні писемні документи та свідчення очевидців, за допомогою яких цілком можливою стала реконструкція ролі та місця промислу в системі життєзабезпечення впродовж трагічних 30-х — 40-х років ХХ ст.¹

Важливим історичним джерелом у контексті збору емпіричних матеріалів із теми ремесел і промислів, що мають вузькорегіональне поширення, є погосподарські книги, які зберігаються в архівах сільських рад. Переважну більшість цих важливих документів було укладено місцевою владою в післявоєнні роки, лише деякі екземпляри фіксують період кінця 30-х — першої половини 40-х років ХХ ст. Проводячи комплексний опис післявоєнного стану подільських сіл, автори фіксували інформацію згідно з державним зразком. Потрібно зауважити, що деякі книги є частково недостовірними з невідомих причин, що спричинило певну тенденційність даних і неможливість їх застосування без зіставлення з інформацією, отриманою з інших джерел. На сторінках погосподарських книг знаходимо дані про кількість сільських ремісників і кустарів, короткі особові відомості про них та статистичні характеристики господарства. На основі погосподарських книг вдалося встановити імена понад 30 майстрів із різних подільських сіл. Записи книг були зіставлені із спогадами мешканців досліджених сіл; дані, які не вдалося підтвердити, до уваги не бралися. Часто за народними майстрами-каменотесами закріплювалися прізвиська, тому встановити їхні особисті дані можна було лише за допомогою погосподарських книг. Крім того, ще одним важливим для нас аспектом, що обов'язково мав бути вказаний в погосподарських книгах, була фіксація матеріалу, з якого збудовані житлові приміщення мешканців.

Цілком доцільним у контексті дослідження сучасного стану каменотесного промислу вважаємо використання законодавчих норм та приписів періоду незалежності України, що стосуються обробки каменю. Насамперед маємо на увазі ті, в яких вміщено

округа: Матеріали до опису округ УСРР / упоряд. М. Вольф. — Харків, 1926. — 50 с.; Хозяйственное Строительство Подолии. Отчет Губэкономсовещания Украинскому Экономическому Совету. Октябрь—Март 1921/22 г. — Винница, 1922. — 464 с.

¹ Голод на Поділлі. Книга свідчень. — Кам'янець-Подільський [б. в], 1993. — 106 с.; Голод та голодомор на Поділлі 1920—1940 рр. : Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» // авт.-упоряд. Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Лациба, І. Мельничук, В. Петренко. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. — 704 с.; Голод. 1932—33. 1946—47 рр. Вінницька область. Документи і матеріали / авт.-упоряд. Ф. Винокурова, Р. Подкур. — Вінниця : Антекс-У ЛТД, 1998. — 224 с.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

норми, що спираються на здобутки традиційного досвіду з обробки каменю, а саме: техніко-технологічні прийоми та зразки. Серед загалу матеріалів законодавчо-нормативної бази нами було використано Національні стандарти з термінологічного апарату та класифікації каменю, Державний стандарт професійної освіти за напрямком «Каменотес»¹.

Унаслідок браку писемних матеріалів, основний масив становлять польові експедиційні джерела, зібрані автором методом польових досліджень. У ході експедиційних виїздів 2014–2015 рр. на території сучасних 65 сіл із 18 адміністративних районів Вінницької, 8 районів Хмельницької та 2 районів Одеської областей було опитано 120 респондентів. Оскільки промисел обробки каменю має виражене профільно-виробниче спрямування, більшість опитаних становлять чоловіки, а саме: 86 осіб. Із метою збору порівняльних етнографічних матеріалів здійснено етнографічний виїзд до с. Косауць Сороцького району Республіки Молдова, яке є одним із найбільших центрів каменотесного промислу Правобережного Подністров'я.

Загалом записані відомості можемо розподілити на три групи. Найбільш ґрунтовному аналізу підлягали відомості, що були записані безпосередньо від майстрів-каменотесів, деякі з яких і в наші дні продовжують працювати з каменем. Вочевидь ця інформація є найціннішою з етнологічної точки зору. Зокрема, завдяки цим матеріалам вдалося значною мірою розкрити особливості традиційних технік й технологій обробки каменю, санітарно-гігієнічних умов праці майстрів, зафіксувати й укласти словник народної термінології та реєстр народних майстрів. Другу групу склали матеріали, записані від мешканців сіл центрів промислу або сіл зі значною концентрацією кам'яних пам'яток. Власне, більшість спогадів респондентів стосуються біографічних даних про майстрів, цін на продукцію, особливостей транспортування, масштабів розповсюдження кам'яних виробів. Зазначимо, що такі записи є найчисленнішими в межах даного дослідження. Третю групу етнографічних матеріалів становлять записи мешканців подільських сіл, в яких кам'яні пам'ятки представлені епізодично або ж взагалі відсутні. Незважаючи на те, що записи є короткочасними та більшість із них лише умовно

¹ Камінь природний. Термінологія (EN 12670:2001, IDT). Національний стандарт України. — К. : Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, 2012. — 79 с.; Камінь природний. Критерії для класифікації (EN 12440:2008, IDT). Національний стандарт України. — К. : Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, 2012. — 215 с.; Камінь природний. Плити необроблені. Вимоги (EN 1468:2003, IDT). Національний стандарт України. — К. : Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, 2008. — 18 с.; Державний стандарт професійно-технічної освіти. ДСПТО 7113. DI.26.70-2014. — К., 2014. — 143 с.

стосуються досліджуваної проблеми, саме завдяки цим нотаткам можна окреслити не тільки ареал поширення промислу обробки каменю, а й масштаби розповсюдження кам'яних пам'яток. Під час експедиційних виїздів вдалося зафіксувати відомості від 23 майстрів, які обрали фах каменотеса або ж досі продовжують працювати в каменотесних осередках, застосовуючи традиційні техніки обробки каменю та виготовляючи відповідні вироби.

Специфіка дослідження каменотесного промислу як практично недослідженого компонента традиційної культури, що впродовж ХХ ст. поступово втрачав риси традиційної автентичності, спричинила широке використання комплексу предметно-речових джерел, що надає й визначає безпосередню перспективу реконструкції та забезпечує доповнення проблемних питань, які не можливо відтворити за допомогою писемних документів чи польових етнографічних матеріалів. Значну частину предметно-речових джерел склали археологічні артефакти, насамперед археологічні журна різних історичних періодів та інструментарій каменотесів, що зберігаються в музеїчних колекціях.

З метою комплексного розгляду проблеми автором було описано й проаналізовано історико-етнографічні колекції в 13 музеях різних рівнів. Найбільша колекція експонатів зберігається на базі Національного музею народної архітектури та побуту «Пирогів», із зафікованими понад двадцяти предметами — різноманітні інструменти із центрів промислу, а також значна кількість виробів, переважно ручні журна та хрести. Варто зауважити, що увага краєзнавців, істориків та музеєзнатавців здебільшого була зосереджена на зібраних ручних кам'яних жорен, що, найімовірніше, було зумовлено реалізацією кампанії початку ХХІ ст. щодо всебічного дослідження наслідків Голодоморів в Україні. В проаналізованих музеїчних колекціях та експозиціях Вінницького та Хмельницького обласних краєзнавчих музеїв, шести районних музеїчних осередків переважають ручні журна. Ряд спостережень зроблено автором на матеріалах експозицій та виставок державних історико-культурних заповідників «Межібіж» та «Буша». Загалом матеріали музеїв дають змогу доповнити свідчення майстрів, оскільки переважна більшість із них не змогли в ході запису наочно пояснити та показати процес видобування та виготовлення виробів.

Важливим інструментом для реконструкції традиційного промислу, що дещо втратив своє значення в наш час, є використання візуальних джерел, вміщених здебільшого в особистих приватних архівах. Підкреслимо, що для цього типу джерел характерна певна суб'єктивність та недостовірність, однак їх використання доповнило дослідження, змальовуючи промисел із більш наочно-практичної сторони. Насамперед відзначимо люб'язно надані власниками особові фотоархіви родин Клібановських (Буша Ямпільський район Вінницької області) та Ковтунів (Нижнє Деражнянський район Хмельницької області).

Одним із найважливіших аспектів експедиційних виїздів стала фіксація комплексу етнографічних пам'яток, які доповнюють загальну картину розвитку та поширення каменотесного промислу. На наш погляд, фото- і відеофіксація етнографічних артефактів у процесі поступового формування предметно-узагальненого реєстру значно розширить на якісно новому рівні інформаційне поле для дослідника, створюючи ще один вагомий аргумент для доведення або спростування висловлених міркувань чи припущень.

3. ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ БАЗОВИХ ПОНЯТЬ

Одне із основних питань, що постає під час аналізу системи господарських занять українців, — це розрізnenня понять «ремесло» та «промисел». У сучасній українській етнолого-гічній науці спостерігається певна неоднозначність у тлумаченні цих понять та неузгодженість в їх інтерпретації. Можна констатувати, що в розумінні поняття «ремесло» між вченими існує певний консенсус. Найчастіше його визначають як дрібне ручне виготовлення промислових товарів, для якого характерні використання простих знарядь праці та індивідуальний характер виробництва¹. А от щодо змісту поняття «промисел» до сьогодні між вченими точиться дискусія, предметом якої є насамперед виявлення основних відмінностей між ремеслом та промислом. В якості робочого визначення поняття «промисел» найбільш доцільною для нашого дослідження є дефініція, вміщена в етнолого-гічному словнику за редакцією В. Надольської, де «промисел» визначається як «дрібне ремісниче виробництво, що, як правило, допоміжне при основному сільськогосподарському»².

Оскільки територія Східного Поділля впродовж другої половини XIX — на початку ХХ ст. знаходилась під юрисдикцією Росії, розпочали теоретичне вивчення вказаних понять саме російські дослідники того часу. Незважаючи на те, що більшість із них працювали на замовлення уряду, який мав на меті наповнення державної казни за рахунок використання здобутків місцевих господарських занять, окремі висновки та зауваження проведених досліджень не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

Початок систематичного вивчення ремесел і промислів в теоретичній площині поклав економіст та історик, прихильник ідей німецької історичної школи в Росії Александр Корсак у 50-х

¹ Надольська В. Етнологія : термінологічно-понятійний довідник. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. — 244 с.; Словник української мови: в 11 т. — 1977. — Т. 8 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/remeslo>.

² Надольська В. Етнологія : термінологічно-понятійний довідник. — С. 185.

роках XIX ст. Сучасний економіст Г. Гловеллі підкresлив, що А. Корсак створив першу в Росії історико-господарську монографію, основним завданням якої було з'ясування динаміки загальних господарських законів у залежності від умов місця та часу¹. Джерельну базу трактату А. Корсака склали звіти та доповіді опису промисловості Російської імперії, який напередодні здійснювали офіцери Генерального штабу, а сам науковець був редактором публікації зібраних матеріалів. Вчений здійснює спробу класифікувати промисловість Росії, поділяючи її на великі й малі види. Відповідно мале виробництво вчений розділяє на ремесло та домашні промисли, при цьому ремесло — це форма господарювання в містах, а домашні промисли — в селях. Використавши ідеї А. Сміта, які були ним сформульовані в праці «Багатство народів», А. Корсак наводить аргумент про те, що домашній промисел є, як правило, підсобним додатковим заробітком і практично ніколи не стає основним заняттям². По суті, вчений запропонував розглядати промисел у системі життєзабезпечення та господарського укладу, в якій роль керівника, підприємця та виробника виробів (кустаря) належить одній особі, а саме: голові родини. Однак, А. Корсак застерігає, що кустаря не можна розглядати як економічно самостійного виробника, адже він працює як на конкретного замовника, так й на абстрактного і, як показує історичний досвід, фабричні підприємства зазвичай витісняють з ринку кустарів із багатьох причин. Загалом А. Корсак доходить висновку, що значна розповсюдженість ремесел і промислів — це наслідок відсталості Росії від Європи.

Зазначимо, що дослідники з різних наукових дисциплін брали за основу різні критерії розмежування вказаних понять. Так, А. Прилежаєв виділив промисел серед інших господарських заняття на основі критерію виключно родинно-господарського виготовлення продукції за «стихійним» принципом³. Тоді як А. Ісаєв та С. Харизоменов в основу аналізу кустарних промислів поклали критерій беззаперечного зв'язку будь-якого промислу із землеробством⁴, тобто акцентували увагу на його допоміжній ролі при основному господарському занятті — хліборобстві. Один із ідеологів народництва економіст П. Воронцов стверджував, що кустарний промисел, при цьому саме сільський, спонукав еволюціонувати фабрично-заводську промисловість, існуючи поряд протягом тривалих відтинків часу. Характерними рисами

¹ Гловеллі Г. Д. Историцизм в российской политической экономии: рецепции и новации. — М. : Институт экономики РАН, 2014. — С. 10.

² Корсак А. О формах промышленности... — С. 16.

³ Прилежаев А. Что такое кустарное производство? — СПб. : Типография Б. Киршбаума, 1882. — 208 с.

⁴ Исаев А. Начала политической экономии. — СПб., 1908. — 842 с.; Харизоменов С. Значение кустарной промышленности // Юридический вестник Московского Юридического Общества. — 1883. — № 11. — С. 414—441.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

промислів В. Воронцов вважав зв’язок із землеробством, працею кустарів на ринку та сезонністю роботи, а також те, що дрібні промисли значною мірою не піддаються соціально-економічним кризам, тому становлять матеріальну базу селянських господарств¹.

Наприкінці XIX — на початку ХХ ст. роль додаткових господарських занять зростає, що було спричинено подальшим малоzemеллям та зубожінням селянства. Однак, незважаючи на численні з’їзди та обговорення теоретичних питань визначення «кустарної промисловості», виробити єдиний підхід не вдалося. Заслуговують на увагу деякі міркування одного із представників таких форумів А. Овчинникова, який розробляючи власну касифікацію кустарних промислів вказує на категорію кустарів, що безпосередньо працюють на скупників². На наш погляд, помилковим було твердження автора про те, що промисли на початку ХХ ст. втратили зв’язок із землеробством, саме тому даний критерій більше не актуальний.

У рамках радянської історіографії тлумачення поняття «промисел» було закладено в «Інструкції до поземельного та сільського господарського всеросійського перепису» 1917 р., в якій промисел розглядався як «всякого рода занятия, осуществляемые отдельными членами крестьянской семьи или всей семьей в целом вне своего сельского хозяйства, служащие источником дохода»³. Втім окремо слід зауважити, що в радянський період промисли розглядалися у двох окремих паралельних площинах: економічній та мистецтвознавчій. Каменотесний промисел розглядався, з одного боку, в економічній площині — як використання каменю для будівництва та спеціальних виробів для промислових потреб, а з іншого — у мистецтвознавчому плані як художня обробка каменю.

Варто також зауважити, що ігнорування тематики каменотесного промислу в етнологічній площині зумовлено, на нашу думку, саме даниною радянській мистецтвознавчій традиції, в річниці якої досліджувалися переважно складні за виконанням хрести та пам’ятники, інші художні вироби, а розгляд господарських виробів ігнорувався з огляду на те, що вони втратили своє функціонально-економічне значення.

Зазначимо, що теоретичні питання сутності понять «ремесло» і «промисел» за окремими винятками, практично не розглядались істориками та етнологами. Так, О. Компан, досліджуючи

¹ Воронцов П. Очерки кустарной промышленности в России. — СПб.: Типография В. Киршбаума, 1886. — С. 87—91.

² Овчинников А. Определение и классификация кустарных промыслов // Всероссийский съезд деятелей по кустарной промышленности. — СПб., 1902. — Ч. 1. — С. 7.

³ Гуревич М. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. — Харьков : Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1927. — С. 54.

розвиток українських міст XVII ст., розглядала домашній промисел як виробництво на замовлення, а ремесло — як виробництво на ринок.

Отже, єдиного підходу до інтерпретації понять «ремесло» та «промисел» у сучасній етнологічній, історичній, мистецтвознавчій та економічній науці поки не вироблено, що зумовило двозначність трактувань та «розмитість» термінів у межах дослідницького поля. На нашу думку, *промисел* можна визначити як додаткове підсобне господарське заняття населення — поряд з основним землеробством, що ґрунтуються на використанні ручного обробітку матеріалу; він може бути працею як сутто родинною, так і із зачлененням найманіх помічників, не обкладеною податками, і може бути орієнтованим як на ринок, так і на конкретного споживача.

Важливою ознакою, що відрізняє промисел від ремесла, є характер та зміст прибутку від обраного заняття. Якщо зиск одержаний від ремесла зазвичай є основним для ремісника, себто завдяки йому він забезпечує себе і свою родину, то прибуток від промислу в будь-якому випадку є додатковим, незважаючи на те, що часом він може перевищувати доходи, одержані від основного заняття — землеробства. Таким чином, на наш погляд, обробку каменю варто тлумачити як промисел, а не ремесло, а майстра-каменотеса визначити як «кустаря-ремісника».

Ще одним, доволі проблемним, питанням є відсутність єдиного підходу до визначення самої назви промислу. В різних вчених знаходимо різні назви: «хресторобство» (В. Малина), «каменярство» (Т. Чаговець, М. Станкевич, М. Моздир), «меморіальна різьба» (Л. Хом'як). Вказані терміни демонструють однобічність мистецтвознавчих й етнографічних досліджень і, на наш погляд, не торкаються загальної суті промислу обробки каменю, відображаючи тільки окремі його аспекти. Наприклад, термін «каменярство» ми можемо вживати тільки відносно видобування каменю й не можемо застосовувати при вивченні інших технологічних процесів його обробки, а також продажу кам'яних виробів. Вживаючи термін «каменяр», слід мати на увазі людину, що видобуває кам'яні поклади для потреб будівництва, виконуючи при цьому тільки процес первинної обробки каменю.

Найбільш змістовним, на нашу думку, для промислу обробки каменю є назва «каменотесний промисел», оскільки вона позначає весь процес обробітку каменю, а не тільки його окрему фазу.

Отже, попри те, що більшість дослідницьких праць є лише дотичними до теми або розкривають окремі її аспекти, наявний комплекс наукових напрацювань достатній для характеристики та осмислення досліджуваної теми.

Джерельна база є достатньо репрезентативною для комплексного й об'єктивного аналізу теми каменотесного промислу на

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

теренах Східного Поділля наприкінці XIX – на початку ХХІ ст. При цьому є очевидним, що повноцінне комплексне дослідження каменотесного промислу можливе тільки за умови залучення максимальної кількості різноманітних джерел, оскільки вони взаємодоповнюють фактографічні прогалини та допомагають відтворити функціонування досліджуваного явища в історичній ретроспективі. Проте вони потребують верифікації на основі зіставлення та критичного аналізу.

Цілісне дослідження каменотесного промислу на Східному Поділлі можливе на основі комплексного та системного підходів, а також поєднання загальнонаукових методів із конкретно-історичними, при продуктивному використанні даних суміжних дисциплін і дотриманні принципів історизму та об'єктивності.

На наш погляд, обробку каменю варто тлумачити як промисел, а не ремесло. В етнологічному вимірі найбільш доцільним є позначення промислу як «каменотесний», а стосовно людини, яка обробляє камінь із метою виготовлення виробів, цілком прийнятним є означення «каменотес».

КАМЕНОТЕСНИЙ ПРОМИСЕЛ У СИСТЕМІ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКОГО УКЛАДУ МЕШКАНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

1. ПРОМИСЕЛ ОБРОБКИ КАМЕНЮ: ВИТОКИ ТА ІСТОРІЯ

Обробка каменю є одним із найдавніших занять первісної людини. Безумовно, розвиток кам'яних знарядь праці та перехід до бронзових, а пізніше й до залізних не могли не відбітися на поліпшенні засобів і прийомів обробки каменю. Однак для етнологів важливо виявити саме той відтинок часу, коли відбулася трансформація первісного обробітку каменю із виготовлення повсякденних знарядь праці в допоміжне кустарне заняття мешканців, себто в промисел. Для того щоб краще розуміти умови зародження та генезу каменотесного промислу як важливого компонента в системі ремесел і промислів традиційної культури мешканців Східного Поділля, слід окреслити динаміку економічних і соціокультурних чинників, що складалися на цих теренах від часу виникнення промислу до наших днів.

Варто акцентувати увагу на двох векторах міркувань дослідників щодо виникнення каменотесного промислу. Перший із них базується на археологічних гіпотезах і джерелах, геологічних даних та економічній аргументації. Другий складають мистецтвознавчі наукові студії, в яких здебільшого зосереджено увагу на сакральному та мистецькому ракурсах обробки каменю, зокрема на виготовленні й встановленні кам'яних хрестів та пам'ятників різноманітних типів та ритуального призначення, що розпочалось із прийняттям християнства.

У результаті дослідницьких пошуків, присвячених вивченю кам'яних пам'яток, склалося декілька припущень щодо періоду зародження і витоків каменотесного промислу. Насамперед варта уваги позиція К. Широцького, який стверджував, що початок встановлення кам'яних хрестів збігається із запровадженням християнства, адже разом із ним на українські землі була перенесена система християнських звичаїв та обрядів¹.

Частково торкався питання початків традиції встановлення кам'яних хрестів і виникнення каменеобробки видатний український мистецтвознавець першої чверті ХХ ст. Д. Щербаківський. На основі того факту, що в часи Київської Русі на місцях старих язичницьких маркерів встановлювали нові християнські, вчений

¹ Широцький К. Надгробні хрести на Україні... — С. 142.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

дійшов висновку про те, що звичай встановлювати хрести на пам'ятних місцях має суто християнське походження¹.

Власну версію походження каменотесного промислу висунув Ю. Александрович, який стверджував, що промисел з'являється не раніше XIV ст. Свої аргументи дослідник намагався обґрунтувати на основі зібраних історико-етнографічних матеріалів, зокрема знайдених ним написів та девізів, збережених на гербах і карнизах на території Подільської губернії. Новий, економічно вищий етап промислу дослідник датує кінцем XVIII — початком XIX ст., коли на прохання місцевих поміщиків були завезені італійські та німецькі техніки обробки каменю, що були більш досконалі, ніж місцеві². Проте міркування Ю. Александровича щодо виникнення промислу слід вважати помилковими у світлі виявлених згодом археологічних джерел та геологічних даних, які яскраво засвідчують наявність промислу й у більш ранніх історичних періодах.

Заслуговує на увагу гіпотеза дослідника кам'яних хрестів Українських Карпат П. Кузенка. Він наголошував на тому, що відправною точкою у встановленні та розповсюдження кам'яних надмогильних знаків, слід вважати розгортання торговельних зв'язків із Візантією, звідки й було запозичено цю традицію, а не факт прийняття християнства на Русі в X ст. Своє припущення автор аргументує знайденим надгробним знаком, який датується VI—VII ст.³ Невважаючи на те, що доказова база вказаної гіпотези є незначною, її не можна не враховувати в процесі розробки питання історії каменотесного промислу.

На наш погляд, виникнення обробки каменю як промислу відбувається в період формування Києвороуської держави в VIII—X ст., синхронно з розвитком ремесел і промислів у країнах Європи*. В полеміці довкола цього питання, яка відбувалася в 70-х—80-х роках ХХ ст., найбільш переконливою видається позиція археолога П. Хавлюка. Вчений, досліджуючи мінеральний склад кам'яних порід на території Вінниччини в V—XII ст., зазначив,

¹ Щербаківський Д. Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці... — С. 175—176.

² Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 470—471.

³ Кузенко П. Традиції хресторобної культури в Україні // Мистецтвознавство України. — 2009. — Вип. 10. — С. 300—301.

* Ми не наполягаємо на означеній в запропонованій роботі тезі про зараження каменеобробки як промислу в період VIII—X ст. Вочевидь, кам'яні жорна були одними з архаїчних знарядь переробки зернових і використовувалися представниками різних археологічних культур початку I тис., зокрема черняхівської, носії якої проживали на теренах Східного Поділля. Однак як масове явище виготовлення кам'яних жорен археологи датують саме періодом VIII—X ст., тому нами було обрано таку точку зору. В ході подальшого вивчення та за наявності додаткових аргументів вказана хронологічна межа може бути перенесена в більш ранні періоди.

що кам'яні жорна технологічно виготовлялися із цілих кам'яних заготовок, а не із кам'яних чи глиняних фрагментів, як вважали інші дослідники, та набули поширення на Русі шляхом мінової торгівлі¹. Це дало змогу автору дійти висновку, що в цей час відбувався перехід від використання первісних зернотерок до виготовлення кам'яних жорен із місцевих порід каменю як ефективнішого способу розмелювання зерна та якісно вищого етапу в господарському розвитку регіону, що, власне, свідчило про виникнення промислу.

Досліджуючи києворуське ремесло, Б. Рибаков розглядав обробку каменю як один із необхідних і чільних елементів господарського укладу Русі, акцентуючи увагу на поширенні виготовлення не тільки жорен, а й кам'яних надмогильних пам'ятників та хрестів. Важливим є зауваження вченого про те, що протягом Х—XV ст. на території Русі переважав ручний процес обмолоту зерна, незважаючи на поширення з XII ст. водяних млинів². Це дало привід констатувати значне розповсюдження кам'яних жорен на Русі, виготовлення яких було можливим тільки в регіонах із відповідними природними ресурсами. Саме Б. Рибаков на основі зібраних археологічних даних і писемних джерел довів, що в часи Київської Русі, завдяки природно-кліматичним умовам, повністю сформувалася й розвивалася система ремесел і промислів, серед яких був і каменотесний промисел³.

Докази поширення кам'яних виробів на значних територіях Київської Русі виявлено в писемних пам'ятках тих часів. Зокрема, відомості вміщені в найдавнішій рукописній пам'ятці Остромировому Євангелії, в якій автор означує людей, що «мелять на жорнах»⁴. За свідченнями, які знаходимо в Києво-Печерському патерикові, вміщеними в «Житії Феодосія Печерського» (XI ст.), кам'яні жорна використовувалися в Печерському монастирі. Автор «Житія» наголошує на безпрецедентній духовній силі Феодосія, який міг примушувати «бісів працювати в пекарні, повернати жорна»⁵. Заслуговує на увагу також збережене «Слово Данила Заточеника», який звертаючись до князя пише: «Та не уподобнюсь жорнам, бо ті багато людей насичують, а самі себе не можуть наситити житом»⁶. Указані відомості дають підстави дійти вис-

¹ Хавлюк П. До питання про виготовлення жорен у Давній Русі // Археологія : Зб. наук. ст. — Вип. 9. — К., 1973. — С. 35—36.

² Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси... — С. 417—421.

³ Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси... — С. 417—422, 565—579.

⁴ Срезневский И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменных памятниках. — СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1893. — Т. 1. А—К. — С. 888.

⁵ Абрамович Д.І. Києво-Печерський Патерик. [Репринтне видання] / за заг. ред. В.І. Клекотеня. — К., 1991. — С. VII.

⁶ Історія філософії України. Хрестоматія / упоряд. М. Тарасенко. — К., 1993. — С. 35.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

новку про побутування кам'яних жорен як предметів господарсько-ужиткової сфери в Х–ХІІ ст.

Підтвердження висновків щодо існування та побутування обробітку каменю як допоміжного промислового заняття середньовічної людини знаходимо у праці А. Сванідзе «Деревенские ремесла в средневековой Европе». На думку дослідниці, потреба у фортифікаційному та житловому будівництві зумовила активне використання каменю в різних європейських країнах, і саме тому професія каменяра поряд із ковалем була найбільш поважним заняттям доби Середньовіччя. Саме наявність чітких термінів, вважає авторка, що маркували ці види промислу, є прямим доказом його сформованості як кустарного заняття¹.

Серед дослідників також побутує думка про те, що промислову обробку каменю слід розглядати в ракурсі видобування кам'яних порід для спорудження будинків та оборонних валів. Так, геологи С. Пастернак і В. Гаврилишин стверджували, що справжня каменярська промисловість на Поділлі та Західній Україні почалась тільки у ХІІ ст. із розбудовою замків і міст Галицько-Волинської держави². Будівельні матеріали, згідно з геологічними даними та археологічними знахідками, були привезені з території Поділля.

Слушним видається міркування В. Уса про те, що надмогильний пам'ятник у середньовічний період починає підкреслювати соціальний статус померлого. Майстри-каменотеси мали дотримуватися певних правил, аби надгробник феодала відрізнявся від пам'ятника простолюдина³. Цілком закономірним є той факт, що вказані процеси дали поштовх розвиткові техніки каменотесного промислу, а надмогильні пам'ятники та хрести почали переважати в асортименті виробів майстрів-каменотесів. З іншого боку, спеціалізація різних видів людської діяльності, на думку етнолога А. Байбуріна, сприяли вичлененню їх із синкретичної системи⁴, що у свою чергу, за В. Балушком, вело до зменшення ролі сакральних уявлень та ритуальних моментів у складі сухо технологічних операцій та підвищення ролі виробничих аспектів⁵.

¹ Сванідзе А. Деревенские ремесла в средневековой Европе : Учебное пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История». — М., 1985. — С. 65.

² Пастернак С., Гаврилишин В. Початок каменярської промисловості на Західному Поділлі // Пам'ятники України. — 1973. — № 1. — С. 33–34.

³ Ус В. Узагальнена класифікація типологічних та композиційних характеристик православних надгробків // Техніка, естетика і дизайн. — 2013. — Вип. 12. — С. 203.

⁴ Байбурин А. Семиотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология : Сборник Музея антропологии и этнографии. — Вып. 37. — Л. : Наука, 1981. — С. 223.

⁵ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К. : Наукова думка, 1993. — С. 38.

Значне поширення млинарства на українських теренах XVII ст., особливо на Східному Поділлі, закономірно пов'язане із розвитком каменотесного промислу. Наявність млинів у фільварково-поміщицьких господарствах була одним із привілеїв і приносила значні прибутки. Аналізуючи універсали Б. Хмельницького 1648—1657 рр., можемо стверджувати, що гетьман усіляко сприяв розвитку млинарства при монастирях, надаючи їм безкоштовно жорнові камені та забороняючи козакам і старшині втрутатися в монастирське господарство¹. Власне, млини стали значними джерелами доходів держави Б. Хмельницького, водночас істотно впливаючи на продовольчу безпеку та соціальну стабільність держави. У праці О. Компан «Міста України в другій половині XVII ст.» показано, що в цей час у містах існувала велика кількість різноманітних ремісничих професій, серед яких були каменярі та жорновики², що свідчить про достатню сформованість системи ремесел і промислів із вузькою спеціалізацією ремісників та кустарів, зокрема чільна роль відводилася обробці каменю та млинарству.

Ще один вектор розвитку промислу пов'язаний із трагічними подіями Національно-визвольної війни середини XVII ст. Після поразок і загибелі значної частини козацького війська в місцях, де проходили бойові зіткнення, почали встановлювати кам'яні надмогильні пам'ятники та хрести. Через історичні обставини переважна більшість кам'яних пам'яток XVII ст. не збереглася, однак свідчення про їх поширення знаходимо у праці польського статистика Л. Марчинського, який стверджував, що зафіксував на початку XIX ст. у с. Буша (Ямпільський район Вінницької області) «кам'яні хрести двохсотрічної давності»³. У щоденнику подорожі німецького мандрівника У. фон Вердума, що вівся впродовж 80-х років XVII ст., також неодноразово згадується, що в містах та містечках Поділля «багато кам'яних надгробків з гебрайськими написами»⁴.

Характеризуючи розвиток промислу оброхи каменю впродовж XVIII ст., варто зауважити, що він відбувався й надалі в тих самих двох напрямках, що сформувалися раніше, а саме: як виготовлення надмогильних хрестів, з одного боку, та виготовлення виробів для потреб борошномельної промисловості — з іншого.

Почесним місцем захоронення із встановленням кам'яних знаків були монастири, на території якихувічнювали фундаторів

¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 144—145, 218—219, 271—272, 279, 408, 424—425, 433—434, 474—475, 489—490, 494—495, 615.

² Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. — С. 175.

³ Marczyński W. Statystyczno-topograficzne i historyczne opisanie gubernie Podolskiej: w 3 t. — Wilno, 1822. — T. 2. — S. 299—301.

⁴ Сварник I. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство польське... // Жовтень. — 1983. — № 10. — С. 89, 94.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

храму, священиків або селян, які відзначилися працею на користь церкви чи громади. Так, збереглися відомості про селянина Івася, зусиллями якого в с. Липовеньке Балтського повіту (сучасний Голованівський район Кіровоградської області) було зведенено храм, тому його могила знаходиться на церковному постійї відзначена написом на кам'яному хресті¹.

Процес перетворення автономної Гетьманщини в безправну адміністративну частину Російської імперії супроводжувався знищеннем козацьких пам'ятників, придорожніх та пограничних хрестів, які були атрибутами козацького стану й підлягали вилученню з історичної пам'яті народу. Впродовж XVIII ст., починаючи з подій Полтавської битви 1709 р., вказаний процес відбувався на Лівобережжі, а з приєднанням правобережних земель наприкінці XVIII ст. нищення козацьких хрестів продовжилось і тут. Проте краєзнавець Р. Зимовець, який досліджував козацькі кам'яні хрести на теренах сучасної Трахтемирівщини (Черкаська обл.), зауважив, що на сільських цвинтарях упродовж XIX ст. спостерігалося повторення форм пам'яток козацького періоду XVII–XVIII ст., що позначало міцність традицій культури каменю в Україні².

Поряд із виготовленням надмогильних хрестів значного поширення набуло виготовлення жорнових каменів, пов'язане із швидким розвитком борошномельної промисловості. Наявність будь-якого виду млина наприкінці XVII — впродовж XVIII ст. вважалося привілеєм для населеного пункту, оскільки таке село поступово перетворювалося на центр торгівлі. Наявність млину обов'язково фіксувалася в люстраційних списках, адже це приносило значний дохід власникам. Із проведених трьох люстрацій XVIII ст. дізнаємося, що млини поряд із винокурнями були однією з найприбутковіших статей доходів фільваркових господарств, вони обов'язково мали бути відзначені в люстраційних списках із метою сплати податку в казну Речі Посполитої. До люстраційних описів другої половини XVIII ст. було внесено уточнення, згідно з якими встановлювався податок на водяний млин залежно від швидкості течії річки³. Для власника чи орендатора млина встановлювався фіксований «помоловий» податок (традиційно — 10 %), який називався «мірчук». Важливим є те, що в державну казну власники сплачували податок не від кількості своїх млинів, а від кількості жорнових поставів і відповід-

¹ Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сицинского // Труды Подольского историко-статистического комитета. — 1901. — Вып. 9. — С. 80.

² Зимовець Р. Кам'яні козацькі хрести та сільські цвинтарі Трахтемирівського регіону: маловідомі меморіальні пам'ятки української історії // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.arheolog-ck.ru/Zimovec.pdf>.

³ Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. — М. : Наука, 1968. — С. 9—10, 30, 35.

но — кількості млинових каменів у них, тоді як мельники сплачували різний чинщ, віддаючи домовлену кількість свиней, і кілька днів відробітків «з топора», тобто від кількості працюючих у млині. Польський дослідник В. Серчик акцентував увагу на двох типах млинів за критерієм кількості жорнових поставів борошномельної галузі на теренах Поділля у XVIII ст., а саме млинки — невеликі будівлі з 1 або 2 парами жорнових каменів і млини, в яких кількість жорен варіювалася від шести і більше пар. Так, у 1755 р. у володіннях магнатів Чарторийських було 95 млинів із 152 жорновими каменями, в 1775 р. — 104 з 195 жорновими каменями відповідно¹. В листрації 1765 р. окремим пунктом вказується розмір податку для млинів, який становить у пропорції «*mienia swojego*» мельника — від колеса по вісім злотих². Дещо іншу кількість і розмір податків засвідчує І. Кравченко у своїй розвідці 20-х років ХХ ст. З контрактів кінця XVIII ст. видно, що орендарі за розмелювання зерна брали третю частину, а всіх мешканців міста закріплювали за певними млинами, молоти в інших заборонялося. Контракт 1836 р. замість плати за розмелювання натурою встановлює оплату грішми: «...*содержжателю предоставляется за смолотье 17 четвертей и 1 четверика или 1 лашта по 90 копеек серебром*»³. Щороку ця стаття, на думку дослідника, ставала прибутковішою, польські поміщики вводили подібні заборони ще й на самостійне розмелювання зернових. Зокрема, у володіннях С. Потоцького на Лівобережному Подністров'ї селянам заборонялося молоти зерно у млинах сусідніх поміщиків під загрозою конфіскації зерна чи борошна та сплати грошового штрафу⁴.

2. XIX – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ПЕРІОД НАЙВИЩОГО РОЗВИТКУ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ

На наш погляд, першу половину XIX ст. — початок ХХ ст. слід розглядати як період найвищого піднесення розвитку каменотесного промислу на Східному Поділлі. Цьому зна-

¹ Serzyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskiem w drugiej poł. XVIII wieku. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwa Polskiej Akademii nauk, 1965. — C. 120—121.

² Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине... — С. 30.

³ Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві. — К., 1929. — Т. 2. — С. 78.

⁴ Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). — К. : Издательство Киевского университета, 1961. — С. 162—163.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

чною мірою сприяли історичні перипетії кінця XVIII — початку XIX ст. Об'єднання більшості українських регіонів у складі адміністративних одиниць Росії привело до поступового формування внутрішнього ринку та налагодження міжрегіональних торговельних взаємозв'язків, розбудови житлової та адміністративної інфраструктури, а також до помітного розвитку борошномельної промисловості як запоруки продовольчої безпеки регіону, що безпосередньо впливало на розширення масштабів каменотесного промислу в кількісному та якісному відношеннях.

Однак варто вказати на існування суперечливих тенденцій щодо основних векторів розвитку промислу. З одного боку, відбувався інтенсивний розвиток техніко-технологічної сторони, зумовлений запрошенням каменотесів із країн Західної Європи, де обробка каменю була на більш високому технологічному рівні, й насамперед значним переселенням італійських мігрантів на українські землі. У праці Ю. Александровича наведено місцеву легенду мешканців с. Русава Ямпільського повіту (Ямпільський район Вінницької області) про переселення італійців до містечка Дзигівка на запрошення місцевих поміщиків на початку XIX ст.¹ Економіст А. Ярошевич, будучи ознайомлений із працею Ю. Александровича, припустив, що саме поміщик В. Ярошинський у 1805 р. запросив італійських каменотесів для будівництва приватного костелу. Ймовірно, саме вони передали більш досконалі в технічному плані уміння й навички місцевим майстрам². Очевидним видається той факт, що новітні техніки обробки каменю значною мірою активізували процес виготовлення виробів, збільшуючи їх кількість та підвищуючи якісні показники, що, у свою чергу, сприяло розширенню масштабів збути кам'яної продукції сакрального і художньо-декоративного призначення. На наш погляд, саме під впливом подій початку XIX ст. були закладені підвалини найвищого етапу розвитку промислу обробки каменю на Поділлі.

З іншого боку, іноземний чинник мав негативний вплив на промисел як господарське заняття подолян, адже практично було відкинуто автентичні техніки обробки, прискорено процеси десакралізації традиційного заняття, таким чином воно поступово ставало підприємницько-комерційним, втрачаючи свою самобутність та регіональну специфіку. Щоправда, такі процеси зачепили лише окремі центри промислу — Русава, Дзигів Брід, Бандишівка. Там, де іноетнічний вплив був відсутнім, й далі побутували традиційні техніки та технології. В селах Лівобережного Подністров'я Ямпільського та Могилів-Подільського районів (Вінницька область) та с. Косауць Сороцького району Молдови згідно із даними польових

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 470—471.

² Див.: ІР НБУВ. — Ф. 56. Од. 3б. 52. Арк. 14—15.

досліджень можна відстежити назви каменотесних інструментів та виробів, що мають німецьке походження. А в осередку промислу с. Посухів (Мурованокуриловецький район Вінницької області) повною мірою збереглися місцеві локальні назви, що можна пояснити відсутністю іноетнічних впливів.

На території Правобережної України протягом першої половини XIX ст. місцевою владою було проведено декілька люстраційних описів, основною метою яких було виявлення особливостей соціально-економічного укладу, основних джерел доходів та інструментів якомога швидшої інтеграції регіонів у податкову систему Росії. Зокрема, в борошномельній галузі було офіційно збережено податок «мірчук» із перемеленої продукції на рівні 10 %. Упродовж серпня-вересня 1832 р. було докладно описано всі види млинів та кам'яних церков різних віросповідань із метою подальшого регулювання ситуації в регіоні¹. Також нова влада принагідно встановлювала контроль над природними ресурсами, особливо над будівельними породами каменю, які можна було використати для зведення фортифікаційних споруд та військових житлових приміщень. У військово-статистичному огляді Подільської губернії за 1849 р. указується, що в придністровських повітах селянські хати — із дерева, але двори обнесені кам'яними огорожами через те, що «камінь, внаслідок пористості структури, набирає вогкості, і тому життя в кам'яних будинках приносить хвороби»².

Дуже важливою історичною обставиною, що впливало на динаміку розвитку каменотесного промислу, стало запровадження російським урядом у 1835 р. «межі осілості» євреїв, що привело до активного переселення їх на Поділля та формування багатолюдних «єврейських містечок». Єврейська спільнота, яка значно зросла за чисельністю, почала відігравати чи не найважливішу роль у торгово-орендних операціях, зокрема пов'язаних із кам'яними виробами. Насамперед маємо на увазі оренду млинів та купівлю-продаж жорнових каменів і надмогильних пам'ятників. Примітною рисою єврейської традиційної культури є встановлення кам'яних надмогильних «мацейв», які виготовлялися місцевими каменотесами, що якісно розширило асортимент продукції і, відповідно, збільшило прибуток майстрів. Окрім того, зі свідченъ народних майстрів-каменотесів дізнаємось, що виготовлення єврейських пам'ятників було маловитратним і фактично елементарним, з огляду на простоту конструкції. Однак приносило значно більший дохід, ніж виготовлення складних за будовою християнських хрестів³.

¹ Див.: ЦДІАК. — Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 2—14.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. 10. — Ч. 2. Подольская губерния. — СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1849. — С. 119.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 16—17.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХ ст.: побутовий та сакральний виміри

Упродовж другої половини XIX – початку ХХ ст. каменотесний промисел почав розвиватися ще інтенсивніше. Незважаючи на те, що розвиток промислу відбувався здебільшого на периферії, маючи вузькорегіональний, часом навіть локальний характер, іноетнічний вплив на вдосконалення технік обробки та налагодження ринків збути зумовив значне розширення масштабів виготовлення каменотесної продукції.

Важливою віхою, що дала поштовх розвитку системи подільських ремесел і промислів, особливо каменотесного, було прийняття та поступова реалізація реформи 1861 р., що передбачала відміну кріпосного права. Вочевидь, збільшення кількості кам'яних виробів неможливе було без збільшення чисельності кустарів, які займались обробкою каменю як підсобним заняттям, фактично працюючи лише у вільний від сільськогосподарських робіт час. Реформа 1861 р. значною мірою поглибила процеси обезземелення селян, що особливо стосується Подільської губернії як аграрного регіону з найменшими земельними наділами. Отож, промисли почали відігравати більш помітну роль у господарсько-виробничій діяльності селянських родин, інтенсивно розвиваючись. «Кореспондент» А. Прусевич вказав, що ремісники та кустарі могли заробити гроши на сплату всіх державних і супільніх податків¹, завдяки ремеслам та промислам, тоді як прибуток від зібраного врожаю надходив лише один раз на рік або ж продажів узагалі не було.

Серед найбільших центрів з обробки пісковику на теренах Східного Поділля на рубежі XIX–XX ст. були села Русава, Букатинка, Мервинці, Бандишівка, Дзигів Брід, містечко Ямпіль Ямпільського повіту, Вінож, Нижній Ольчедаїв і Ломазів, Липчани Могилівського та м. Китайгород і Врублівці Кам'янець-Подільського повітів. Помітною тенденцією окресленого періоду стає зростаюче промислове освоєння місцевостей, що були багаті на кам'яні породи. Ю. Александрович у своїй праці стверджував, що у 1870-х роках Е. Геде, німець за походженням, почав розробку кам'яних кар'єрів у селах Бандишівка, Букатинка та Мервинці. Володіючи уміннями та навичками з обробки каменю, Е. Геде навчав місцевих селян, які поступово налагоджували індивідуально-родинне виготовлення кам'яних виробів². Із спогадів місцевого жителя с. Бандишівки П. Гнатюка дізнаємось, що Е. Геде на початку ХХ ст. володів двома мінами, куди місцеві каменотеси поставляли жорна. В Бандишівці похована дружина підприємця, на могилі якої встановлений

¹ Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 10/11. — С. 54—55.

² Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 472.

пам'ятник. Існує легенда про те, що Е. Геде сам його витесав¹. Згідно зі статистичними даними за 1910 р., підприємство «Банташевська (Бандишівська. — В. І.) каменоломня» орендує Е. К. Геде, і там виготовляють кам'яні жорна 70 робітників². У подібному статистико-економічному виданні за 1914 р. вказано, що, крім жорнових каменів, на «фабриці» Е. Геде виготовляють пам'ятники, загальна вартість продукції становить 15 тис. рублів³.

Саме у другій половині XIX ст. розпочалося промислове освоєння гранітних каменоломень на Східному Поділлі. Перші відомості про розробки гранітних порід з'являються 1848 р., а в 70-х роках XIX ст. у зв'язку з будівництвом залізниці на Поділлі був відкритий перший «казенний» кар'єр⁴. Мешканці використовували місцеві породи для будівництва житлових приміщень та печей. Власник каменоломні магнат В. Ярошинський запросив до м. Гнівані (Вінницька область) італійських каменотесів, що фактично й організували в цій місцевості обробку граніту як промислове заняття, навчаючи мешканців і первинній, і вторинній обробці. У 90-х роках XIX ст., судячи зі статистичних матеріалів, розвиток обробки каменю розділився на два цілком самостійних напрями: розробка граніту для будівництва залізниць, шосейних доріг та брущатки і виготовлення пам'ятників, колон та сходів для потреб садово-паркової архітектури⁵. Слід також уточнити, що у працях офіцерів генерального штабу, статистиків та краєзнавців, обробка граніту на Поділлі обмежується селами Вінницького повіту. Втім на основі зібраних польових даних можемо впевнено стверджувати про наявність гранітних розробок та виробів на теренах Брацлавського повіту (села Коржів, Самчинці й Райгород сучасного Немирівського району та с. Жежелів Козятинського району Вінницької області).

Організація приватних підприємств із механічною обробкою каменю негативно позначилась на розвитку традиційних технік і прискорила процеси десакралізації заняття. Ю. Александрович писав, що на початку XX ст. для заможних представників громади було престижним замовляти надгробні пам'ятники в ново-

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 8—9. Записано в с. Бандишівка (Могилів-Подільський район Вінницької обл.).

² Список фабрик и заводов России. 1910 г. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора. — Москва ; СПб. ; Варшава, 1910. — С. 992—993.

³ Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / ред. Ф. А. Шобер — Петроград : Типография Т-ва под фирмой «Электро-Типография Н. Я. Стройковой», 1914. — С. 992.

⁴ Коваль О. З історії обробітку каменю в м. Гнівані // Етнографія Поділля : тези доповідей наукової конференції. — Вінниця, 1992. — Ч. 2. — С. 81—82.

⁵ Кушнір І. Гніванський граніт. Від минулого до сьогодення. — Сімферополь : Таврида, 2011. — С. 69—72.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

створених майстернях, і тому вони стали найприбутковішою продукцією промислу в містах та містечках. На відміну від кустарів-одинаків працівники майстерень пропонували преїскурант цін на асортимент та володіли більш досконалими технічними прийомами. Вплив таких містечкових майстерень на діяльність і прибутки кустарів-каменотесів був катастрофічним, останніх було позбавлено найбільш заможних замовників. Водночас почала знижуватися ціна на вироби¹, оскільки вони вважалися менш якісними за ступенем вторинної обробки, зокрема шліфування та полірування виробу.

У ході російсько-польського протистояння на українських теренах упродовж XIX ст. на новоприєднаних територіях відбувалася боротьба православної церкви з римо-католицьким та уніатським впливом. Особливо це стосувалося питання встановлення придорожніх та пам'ятних хрестів із розп'яттями Ісуса чи фігур святих, ця традиція вважалась у колах православних священників проявом католицького віровчення. Втім, як справедливо міркував М. Моздир, творці таких хрестів, переважно анонімні майстри, часто відкрито наслідували католицькі зразки, але у виборі тем і сюжетів керувалися конфесійно обумовленими вимогами і традиціями². Боротьба з католицьким впливом на подільських теренах особливо посилювалася після польських повстань середини XIX ст., наслідком яких стала заборона на встановлення католицьких скульптур. Так, 30 травня та 30 листопада 1832 р. Синод опублікував спеціальні укази про заборону скульптурних зображень у православній церкві, причому стосувалося це не професійних скульпторів, а тих, які були «з народу»³. Замість монументальних пам'ятників із католицькою символікою почали встановлювати хрести на честь важливих суспільно-політичних, соціально-економічних подій або переможних військових баталій Росії. Ця пропагандистська кампанія значною мірою відображена на сторінках провладного часопису «Подільські єпархиальні відомості», де, зокрема, вміщено замітку про те, що мешканці Чернівецької волості Ямпільського повіту організували спорудження кам'яного хреста на честь скасування кріпосного права із написом «Крест сей водружен крестьянами собственниками Черновецкой волости 19 февраля 1865 года»⁴. Також каменотес В. Івасько згадував, що хрест на честь російсько-японської війни 1904–1905 рр. довгий

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 472.

² Моздир М. Кам'яні свідки мистецьких зв'язків // Родовід. — 2002. — Ч. 18/19. — С. 82.

³ Кутковой В. С. О постановлениях Святейшего синода // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://nesusvet.narod.ru/ico/books/kutkovoy12/>

⁴ Пилин Т. Водружение и освящение креста в память освобождения крестьян от крепостной зависимости // Подольские епархиальные ведомости. — 1865. — № 13 — С. 584—588.

час зберігався у с. Букatinка¹. Внаслідок згаданої вище заборони частину придорожніх та присадибних кам'яних хрестів почали переносити на церковні цвинтарі та кладовища. За підрахунками В. Гульдмана, на початку ХХ ст. на Поділлі було встановлено 4432 хрести й пам'ятники, з яких 1092 — кам'яні зразки різних історичних періодів². Нами було зафіксовано тільки близько десяти одиниць, зокрема п'ятиметровий хрест на честь реформи 1861 р. у с. Мала Побіянка (Дунаєвецький район Хмельницької області).

Одним із важливих наслідків Польського повстання 1863—1864 рр. стало призупинення реалізації земської реформи на теренах Поділля, на відміну від східних регіонів України, тому впровадження земських установ почалося на початку ХХ ст. Ю. Александрович зауважив про згубний вплив земств на розвиток промислу обробки каменю. Він зазначав, що земства з метою запобігання пожежам у селях почали вводити нові будівельні матеріали (черепиця, цемент), з яких почали виготовляти предмети господарського вжитку, отже, як наслідок — залізними коминами, цементними жолобами та цямринами витіснялися традиційні кам'яні вироби³.

Опираючись на зібрани польові матеріали, можна припустити, що каменотесна продукція була наявна в асортименті товарів, які перевозили чумаки, якщо говорити, зокрема, про перевезення кам'яних хрестів. Однак тут слід мати на увазі застереження про те, що вироби з каменю почали проникати в чумацький товарний асортимент переважно після будівництва залізниці на Поділлі, оскільки до того вони возили здебільшого сіль. Так, у праці «Чумаки» наведено відомості чумака С. Момота про те, що 1882 р. був останнім прибутковим роком⁴.

Питання реконструкції особистих даних подільських чумаків, які проживали в каменотесних центрах, є досить проблемним. Однак зі свідчень Н. Гикавчука, дізнаємося про особу Василя Морозюка (1860-ті роки — 1936), який сам майстром-каменотесом не був, а тільки возив і перепродавав кам'яні вироби в Південній Україні в обмін на сіль та рибу⁵. Водночас Ю. Александрович у своїй розвідці вказує на особливу групу людей — «хрестовозів», які у визначений календарний сезон за спекулятивними цінами перепродають кам'яні вироби⁶. Це дає змогу зробити припущення, що Василь Морозюк, мешканець с. Буші, був одним із них.

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 18—19.
Записано с. Букatinка (Чернівецький район Вінницької обл.).

² Гульдман В. Памятники старины в Подолии... — С. 316.

³ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 471.

⁴ Чумаки / За ред. В. Білого та А. Лободи; підгот. до друку М. Гримич // Народна культура українців : життєвий цикл...: в 5 т. — Т. 4. — С. 516.

⁵ Див.: Польові записи 2010 р. В. Іванчишена від Гикавчука Н. Е., 1964 р. н., жительки с. Буші Ямпільського району Вінницької обл.

⁶ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 497—499.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Доказовою базою наведеного вище припущення можуть виступати, зокрема, матеріали з наукової розвідки О. Босого, в яких подано інформацію про кам'яний хрест неподалік села Бугове Гайворонського району Кіровоградської області, із яким пов'язана місцева легенда про похованого чумака. Дослідник розшифрував частину напису на хресті «Омпіленко... селенія Бандишовка умершим в божі Гавриїл... опочиваєт 1827 года... IX иж дня 27». Із такою назвою нам не вдалося виявити інші села на території України, окрім села Бандишівка. Це вказує на ймовірне походження чумака із села, яке досі залишається одним із центрів каменотесного промислу. Кам'яні вироби, найімовірніше, не були основними в асортименті товарів чумаків, утім практично не має сумніву в тому, що їх таки могли перевозити з метою продажу або увіковічнення товаришів, що загинули в дорозі. Дослідниця С. Проскурова стверджувала, що в XIX ст. одночасно з концентрацією торгового капіталу на місцях відбулася поступова трансформація чумаків із перевізників власного товару на перевізників чужого товару², цілком можливо, що саме таким перевізником був згаданий нами В. Морозюк із с. Буші.

Серед асортименту виробів, що продавалися на ринках та ярмарках сусідніх регіонів, найбільший попит мали кам'яні хрести й пам'ятники (надмогильні, придорожні, «фігури»), кам'яні жорна, точила та комини (димарі), які займали важливе місце в системі життєзабезпечення й господарського укладу мешканців сусідніх регіонів. На наш погляд, доцільно припустити, що на території Херсонської та Бессарабської губерній поступово у процесі побутових контактів та в результаті переселень утворювався внутрішній ринок та формувався єдиний український соціокультурний ареал.

Інтенсивний економічний розвиток наприкінці XIX – на початку ХХ ст. на українських теренах привів до занепаду промислу традиційної ручної обробки каменю. Власники каменоломень почали впроваджувати машинні технології обробки гранітних порід, налагоджувати торгові зв'язки та ринки збуту, що негативно впливало на становище кустарів. Деяке економічне пожвавлення та часткове підвищення рівня життя мешканців нівелювали потребу в кам'яних ручних жорнах на користь борошномельної промисловості; новими будівельними матеріалами почали витіснятися кам'яні предмети вжитку.

¹ Босий О. Козацькі меморіальні пам'ятки степової України // Матеріали до української етнології. — 2009. — С. 142.

² Проскурова С. Чумацтво як українське соціокультурне явище: автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 09.00.12. — К., 2001. — С. 8—9.

3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (1920 – 1980-ті РОКИ)

Радянський період є окремим етапом розвитку каменотесного промислу як традиційного господарського заняття подолян. З одного боку, відбувався поступовий спад розвитку промислу обробки каменю, а з іншого — часті економічні потрясіння 20-х, 40—50-х років ХХ ст. змушували мешканців шукати додаткових способів існування, серед яких промисел був одним із важливих напрямів. Після значного піднесення початку ХХ ст. почався поступовий занепад, зумовлений витісненням кам'яних виробів із господарського укладу та системи життезабезпечення мешканців Східного Поділля.

Перипетії Першої світової війни мали доволі суперечливі наслідки для розвитку каменотесного промислу на Східному Поділлі. Передусім відзначимо, що загальне зубожіння населення призвело до значного скорочення замовлень і відповідно до згортання діяльності частини не тільки каменотесних майстерень та кустарів-одинаків, а й окремих осередків традиційного промислу. Водночас у межах загальної економічної розрухи відбувалася часткова «реставрація» основ натурального господарства, в умовах якого підсобні промисли поряд з основним заняттям — землеробством — у господарському укладі мали значну питому вагу. Через розхитаний внутрішній ринок і розірвані торговельно-економічні зв’язки мешканці задовольняли побутові потреби на основі сировинного потенціалу місця проживання, орієнтуючись насамперед на власні можливості.

До 20-х років подільська селянська родина продовжувала функціонувати як замкнена виробничо-споживча соціокультурна одиниця на основі традиційного укладу та системи забезпечення. Господарські заняття давали змогу забезпечувати побутово-економічні потреби, слугували способом збереження та передачі виробничого досвіду, усталених родинних традицій і норм звичаєвого права, підживлюючи, таким чином, спадкоємність професійних знань.

Одним із впливових чинників, що визначав існування та генезу каменотесного промислу впродовж 1920-х років стало впровадження нового радянського законодавства. Так, після ухвалення Раднаркомом у листопаді 1918 р. декрету «Про кладовища та похорони»¹, який почав діяти на Поділлі на початку 20-х років, було значною мірою скорочено обсяги виготовлення кам'яних

¹ Декрет от 7 декабря 1918 г. О кладбищах и похоронах [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.alppp.ru/law/socialnoe-obespechenie-i-socialnoe-strahovanie/80/dekret-snk-rfsr-ot-07-12-1918.html>

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

хрестів та пам'ятників як виробничої галузі, що приносила каменотесам найбільші прибутки. Документ передбачав націоналізацію кладовищ та запровадження «однакових похоронів» для всіх громадян, а також встановлення надмогильних знаків. Таким чином, фактично було заборонено встановлення «панських» (за визначенням Ю. Александровича)¹ кам'яних надмогильних пам'ятників, які своїми розмірами та структурно-композиційними елементами значно вирізнялись із загалу надгробків на кладовищах. Унаслідок цього найбільш заможна група замовників кам'яних надгробків майже повністю припинила співпрацю з майстрами-каменотесами. На користь такого міркування свідчать матеріали фондів ДАВіО. Впродовж 1923–1924 рр. Подільське статистичне бюро проводило збір анкетних даних щодо виявлення стану та перспектив розвитку місцевих ремесел і промислів. У результаті на території Вінницької округи, де в селах Вітава, Селище та містечку Гнівані було поширене виготовлення гранітних надмогильних знаків, було зафіксовано цілковите припинення кустарно-промислової обробки з 1918 р. через брак замовень². Зібраний польовий та ілюстративний матеріал дає підстави стверджувати, що кількість надмогильних пам'ятників, встановлених саме в 1920-х роках, є дуже незначною порівняно з їх кількістю в перші десятиліття ХХ ст. Справа в тому, що гранітні породи каменю, що піддаються вторинній обробці, мають значну грошову цінність, тому будь-яке розкрадання чи псування породи жорстко присікалося місцевими керівниками. Якщо в кар'єрах Могилівсько-Ямпільського Подністров'я «грабіжницька розробка каменю кустарями-одинаками»³ тільки декларативно фіксувалась у різноманітних документах та звітах, то за гранітними кар'єрами було встановлено посиленій контроль. Однак ручна обробка граніту продовжувала існувати підпільно, зокрема це проявилось у виготовленні надмогильних пам'ятників на особисте замовлення довірених осіб чи «своїх людей». На користь припущення про безперервний розвиток промислу із обробки граніту свідчать зафіксовані кам'яні пам'ятки на православному кладовищі м. Гнівані, єврейських кладовищах міст Гайсина та Ямполя (Вінницька область), де на таких пам'ятниках було зафіксовано нанесені епітафії з датами початку-кінця ХХ ст.

Незважаючи на запровадження правового регулювання земних надр, реального контролю над ними радянська влада не встановила, втім на основі ухвалених законів почали створювати колективні організації з обробітку каменю, в чиїх статутах було

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 493.

² Див.: ДАВіО. — Ф.Р—965. Оп. 5. Спр. 540. Арк. 21, 22, 39—40.

³ ДАВіО. — Ф.Р—434. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 38; Спр. 87. Арк. 10; Там само. — Ф. 2625. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 13; Спр. 50. Арк. 99 зв.

прописано запроваджені норми. Новостворені колективні організації каменотесів становлять значний інтерес у канві нашого дослідження. Хоча індивідуальні практики замінювалися колективними, руйнувався звичний режим умов праці каменотесів, що, вочевидь, деформувало традиційну основу промислу, проте зберігалися традиційні техніки обробки та виготовлення виробів із каменю на замовлення.

Соціально-економічна розруха спонукала радянську владу йти на поступки кустарям як єдиним виробникам та продавцям товарів широкого вжитку. Дослідник С. Дзюбак цілком доречно наголосив на тому, що сприятливі умови для розвитку кустарно-промислової кооперації склалися лише з переходом до непу. Ухвалення в жовтні 1921 р. декрету «Про промислову кооперацію» дозволило товариствам торгувати своєю продукцією з державними й недержавними об'єднаннями та коопераціями¹.

Державне стимулювання системи ремесел і промислів, які мали забезпечити потреби мешканців у товарах широкого вжитку власними силами, стало каталізатором для відновлення динамічного розвитку допоміжних занять населення. Каменотесний промисел зайняв одне з чільних місць у цьому процесі завдяки виготовленню млинових жорнових каменів та точил, конче необхідних для забезпечення продовольчої безпеки в часи повоєнного занепаду 20-х років ХХ ст. Матеріали архівних фондів свідчать про те, що кустарна промисловість із виготовлення жорен і точил була зосереджена в селах Могилівської округи. В місті Могилеві-Подільському було організовано склади з продукцією каменотесних артілей та об'єднань, кустарів-одинаків². Двома найбільшими організаціями, що об'єднували у своїх лавах переважну більшість сільських майстрів-каменотесів Могилівської округи, стали «Гірпромоб'єднання» та «Букатинське Гірпромторвариство»³, однак варто уточнити, що деякі села, де були зафіковані поклади каменю, придатного для обробки, і відповідно сам промисел, до артілей і товариств не ввійшли (Немія, Яруга, Буша та Вила Ярузькі)⁴. Віданням справ щодо нелегального скуповування виробів і їх перепродажу займалася переважно єврейська громада, зокрема, у документах із цього приводу фігурують дані про Й. Хайкіна, Н. Квенцеля та Х. Штейнберга⁵. Офіційними ринками збути стали державні підприємства у вели-

¹ Дзюбак С. Кустарно-промислова кооперація Поділля часів Непу: особливості діяльності, здобутки та причини згортання // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. — Вип. 6. — 2013. — С. 308.

² Див.: ДАВіО. — Ф.Р—434. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 24.

³ Див.: Там само. — Ф.Р—489. Оп. 1. Спр. 886. Арк. 63 зв.

⁴ Див.: Там само. — Ф.Р—991. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 52.

⁵ Див.: Там само. — Ф.Р—991. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 55, 58—60.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

ких містах, куди доставляли кам'яні кільця для виробництва скляних виробів та кам'яні деталі в дефібрери, що використовувалися для потреб деревообробної та паперової промисловості. Одним із найбільших замовників для новостворених організацій став Всеукраїнський центр кустарно-промислової кооперації (Українкустарспілка)¹, який очолив новостворену структуровану систему місцевих районних та губернських спілок кустарно-промислових об'єднань. Утім у доповіді про економічне та політичне становище Могилівської округи за 1925–1926 рр. йдеться про тимчасове зростання попиту на кам'яні вироби: «Пожвавлення даної галузі промисловості має тимчасовий характер, оскільки варто припустити, що жорна із пісковику будуть витіснені штучними наждачними, а пісковикові точила — наждачними точилами»², що дає змогу дійти висновку про значну потребу в кам'яних виробах не тільки на побутовому рівні, а й на загальнодержавному впродовж початкових етапів розбудови радянської держави.

Особливу увагу радянська влада концентрувала на борошномельній промисловості. Впродовж 1921 р. місцевими чиновниками було оглянуто переважну більшість млинів, зібрано відомості про їх власників та визначено засоби для їх подальшого успішного функціонування. Місцеві продовольчі комітети брали на себе зобов'язання щодо забезпечення млинів технічним оснащенням. Із листування між чиновниками та власниками млинів дізнаємося, що найбільший попит мали жорнові камені різних розмірів³. Якщо ж власник млина бажав добувати та виготовляти жорнові камені самотужки, то мав сплачувати натулярний податок, а саме «шість пудів жита і мільйон вісімсот тисяч рублів готівкою»⁴.

Фактично до 1929 р., на думку Л. Нізової, уряд проводив політику добровільного об'єднання кустарів у колективні господарства та кооперативи⁵. Однак санкція постанови «Про ознаки куркульських господарств...» практично припиняє діяльність кустарів-одинаків, зокрема це відбилося на роботі майстрів-каменотесів. Адже згідно із цією постановою заборонялось у домашніх умовах обслуговувати млини та олійниці, принцип дії яких був заснований на домашніх млинах, тобто кам'яних жорнах, та вводилася заборона на торгівлю виробами⁶.

¹ Див.: Там само. — Ф.Р—991. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 57.

² ДАВіО. — Ф.Р—489. Оп. 1. Спр. 886. Арк. 63 зв.

³ Див.: ДАХмО. — Ф. 2764. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 10, 12, 34; Спр. 23. Арк. 2, 5, 7–9; Спр. 25. Арк. 2, 4.

⁴ ДАХмО. — Ф. 2764. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 5.

⁵ Див.: *Нізова Л.* Знищенння кустарно-ремісничої промисловості в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. праць. — 2003. — Вип. 7 (спец.). — С. 89.

⁶ Постанова РНК УСРР № 186 «Про ознаки куркульських господарств, до яких належить прикладати Кодекс законів про працю (1929) [Електрон-

**Каменотесний промисел у системі
життєзабезпечення та господарського укладу мешканців Східного Поділля**

Введення єдиного податку, сплата якого була нереальною для кустарів та ремісників, змушувало останніх узагалі припинити діяльність. Вочевидь, вказані процеси торкнулися і діяльності каменотесів. Вони ще працювали, однак підпільно, причому вироби оплачувались у натуральному еквіваленті. Підтверджуючи цю тезу, варто наголосити на тому, що в ході збору етнографічних матеріалів автором виявлено незначну кількість кам'яних пам'яток, датованих 30-ми роками ХХ ст., що дає підстави стверджувати про згортання масштабів каменотесних робіт, але не про їх припинення. Заслуговують на увагу спогади жителів с. Посухів М. Григораша та П. Шиманського про те, що захоронення на «новому» кладовищі почали здійснювати в 1932—1933 рр. із по-кійних від голоду, а кам'яні хрести на переважну більшість по-мерлих безплатно виготовив місцевий майстер Степан Маркитан, за що, ймовірно, в селі був названий «Добро»¹.

В артілях та кооперативах діяв принцип поділу праці, при якому кожний кустар відповідав за певний етап чи окрему деталь, у результаті колективно виготовлені вироби не відповідали заявлений якості. Наслідком цього стали масові звільнення кустарів упродовж 1932 р. і переслідування людей із поміткою в особових документах «кустар»². Процеси колективізації та розкуркулення вкрай негативно вплинули на чисельність кустарів-каменотесів, які в переважній більшості були одноосібниками. Всупереч масовому їх переселенню, деяким удавалося врятуватися. Важливими, зокрема, є свідчення В. Ковтуна, жителя с. Нижнє, які стосуються майстра-каменотеса початку ХХ ст. Євдокима Ковтуна, котрий «знав, що таке має робитись, і з сім'єю переселились до Новоросійська, до Росії»³.

Наведені міркування надають підстави дійти висновку про неабияку потребу в кам'яних виробах у досліджуваний період, причому на всіх рівнях економічно-господарського комплексу. Згортання непу призвело до заборони приватновласницької ініціативи кустарів-ремісників, ліквідації кооперації та запровадження податкового тиску. Закономірним наслідком цих процесів стало скорочення обсягів виготовленої каменотесної продукції та перехід до подвірного виробництва, в якому майстер виготовляв вироби для родини або на конкретне замовлення споживача.

ний ресурс] — Режим доступу: <http://constituanta.blogspot.com/2012/11/186-1929.html>

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 84, 85. Записано в с. Посухів Мурівського району Вінницької обл.

² Див.: Нізова Л. Знищення кустарно-ремісничої промисловості в Україні... — С. 89—90.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 24. Записано в с. Нижнє Деражнянського району Хмельницької обл. Тут і далі в цитатах збережено лексику та стилістику респондентів.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Водночас відновили роботу скупники, які ще більше здешевлювали роботу каменотеса, прискорюючи занепад промислу.

Поряд із новоствореними колективними організаціями каменотесів чільне місце займало індивідуальне виготовлення виробів, що забезпечували ті господарсько-ужиткові потреби селян, які не могла забезпечити радянська влада. Служним видається міркування Л. Нізової про те, що в переважній більшості сільські кустари працювали подвірно, на замовлення скупників. У них були примітивні техніка й засоби виробництва, а робочий день — найдовший, щоб заробити на життя¹. Описуючи свій робочий тиждень, каменотес В. Заїченко зазначав, що були години, які треба відпрацювати на артіль, потім — на колгосп, а вже після роботи й у вихідні можна було виготовляти надмогильні хрести чи інші вироби для власного господарства².

Привертає увагу також тенденція до збільшення питомої ваги видобування каменю для потреб будівництва. Бутовий камінь, який у попередні історичні періоди вважався виробничими відходами, у 1920-х роках поступово перетворювався на будівельний матеріал, постійно зростаючи в ціні залежно від кам'яної породи. Його використовували не тільки для спорудження громадських та адміністративних будівель, а й для потреб народної житлово-господарської архітектури. В результататах санітарно-демографічного обстеження 1923—1924 рр. у Подільській губернії, проведеного А. Марзеєвим, зазначалося, що близько 5 % селянських житлових будинків були кам'яними³. Якщо взяти до уваги поправку на вузькорегіональне поширення промислу, вказані цифри є значними в локальних зразках традиційної подільської архітектури.

Сутнісною ознакою розвитку промислу 20—30-х років ХХ ст. стає поступова адаптація майстрів до потреб замовника. Прикладом цього слугує виготовлення кілець для скляної промисловості (ці вироби з дефектами використовували для господарських потреб, зокрема для виготовлення криничних цямрин), дефібрерів для деревообробної та паперової галузей, виготовлення бордюрних шашок. Так, зі свідчень майстра-каменотеса В. Іваська дізнаємося, що вся артіль «бортів то багацько робили» на дорогу, відправляючи їх до м. Могилева-Подільського⁴. Підкреслимо той факт, що технологія промислу не зазнала якісних змін порівняно

¹ Нізова Л. Сільський кустар // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. праць. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 199.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 34. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

³ Марзеев А. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины. — Харьков : Научная мысль, 1927. — С. 23.

⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 14. Записано в с. Букatinка Чернівецького району Вінницької обл.

з періодом кінця XIX — початку ХХ ст. Ймовірно, здобутки традиційного виробничого досвіду частково були втрачені, оскільки нових «учнів» навчали майстри, які самі були самоуками. Промислова обробка каменю почала набувати вираженого утилітарно-прагматичного призначення, втрачаючи свій вияв в обрядово-атрибутивній та сакральній сферах.

Потребує уточнення й осмислення тенденція, що простежується в роки трагічних подій і соціальних потрясінь ХХ ст. і, на думку автора, ймовірно відображає деформаційні процеси в ментальних установках подолян. Неважаючи на те, що конкретні документально підтвердженні вказівки-розпорядження про винищенння чи ліквідацію пам'яток традиційної культури, які мають релігійний зміст, надходили від владної верхівки, все ж безпосередніми виконавцями були місцеві мешканці, переважно зі свого чи сусіднього населеного пункту. Найяскравіше це проявилося на прикладі кампанії зі знищеннем ручних кам'яних жорен. В опублікованих збірниках документів, що стосуються трагедії Голодомору 1932—1933 рр., містяться свідчення й листи про те, що місцевий активіст одного з районів написав донос на селян, які використовували й ховали в коморах жорна, спричиняючи цим недостачу при хлібозаготівлях. Унаслідок цього було ухвалено акт-розпорядження про вилучення частини жорен або ж і повне їх знищенння місцевими бригадами «активістів» із метою економії зерна для посівної 1933—1934 рр.¹ В цьому контексті ми не можемо виключати організованої провокаційної кампанії з боку адміністративних установ, які вели пошук засобів ефективнішої реквізіції продовольчих запасів селян та «легітимних» приводів знищенню господарського зачиння з обробки зернових продуктів. Зі спогадів жительки с. Маньківка (Бершадський район Вінницької області) Т. Петрунь дізнаємося, що активістами насамперед були місцеві селяни. Зокрема, вона згадувала: «Були розумні активісти, як моя мама. Тато робив конюхом, бідні були. То вони прийшли уперед (В цьому контексті слово “уперед” означає “попередньо” чи “напередодні”. — В. І.), троє їх було. Прийшли і предупредили, що сковайте, де можна. Візьмемо два-три відрі, скажемо, що більше в цій хаті нема, а як другі прийдуть, то будуть дуже шукати»². Слід також зазначити, що в місцевостях, в яких відсутні поклади каменю, а жорна або привозились, або зрідка виготовлялись, існувала традиція спільногого користування з умовою нерегламентованої «мітки» як платежу для власника жорен³.

Передача від покоління до покоління ремісничих знань, які мали сакральний зміст, відбувалася зазвичай спадково. Однак ко-

¹ Голод та голодомор на Поділлі 1920—1940 рр. : Збірник документів та матеріалів... — С. 328.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 851. Арк. 6.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 850. Арк. 7.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

лективні форми організації кустарів нівелювали такий традиційний зв'язок, що, на наш погляд, було детерміновано кількома чинниками. По-перше, до кустарних об'єднань могли вступати всі охочі, в результаті чого кількість майстрів значно зросла й заняття в цілому перестало бути прерогативою вузької групи осіб. Поруче, акцент робився на виготовленні виробів на замовлення державної промисловості, які не стосувалися традиційного господарського укладу селян. Таким чином, поступово втрачалися знання, що відображали традиційні уявлення про статус каменотеса у громаді, його особливий зв'язок із природою та виключне право майстра змінювати створені природою «досконалі» речі.

Тривало виготовлення кам'яних виробів у межах господарського застосування в роки Другої світової війни. Проте зазначимо, що в 40-х роках ХХ ст. на деякий час припинилося виготовлення надмогильних пам'ятників, а пріоритетного значення набув господарсько-побутовий вектор промислу. За допомоги вмінь народних майстрів було відновлено систему водопостачання (виготовлення кілець для криниць і жолобів) та набір господарського начиння, що дало змогу прискорити процеси відбудови, зокрема продовжити поновлення систем життєзабезпечення та господарського укладу в масштабах сіл, в яких були необхідні ресурси для функціонування промислу обробки каменю. За підрахунками автора, можемо вказати такі дані по селях: у с. Буша (Ямпільський район Вінницької області) було виготовлено 7 кілець для криниць (в наші дні збережено таких 20), у с. Русава (Ямпільський район Вінницької області) — 5 (відповідно — 18). Після закінчення військових дій на території Вінниччини постало гостре питання відбудови старих і побудови нових житлових та адміністративних будинків в сільській місцевості. Згідно із даними погосподарських книг сіл Буші та Дорошівки (Ямпільський район Вінницької області) протягом 1946–1950 рр. було збудовано 55 кам'яних житлових будинків, що становить близько 10 % від загальної кількості існуючих¹. В основному будували із крейдяних порід та пісковику, який видобували в місцевих кар'єрах. Також, погосподарські книги 40-х років ХХ ст. фіксують наявність майстрів-каменотесів, що займались первинною обробкою каменю безпосередньо в кар'єрі. Чисельність таких майстрів в одному селі не перевищувала, як правило, 20 осіб². Трагічні події війни загальмували наступ радянської ідеології на українську традиційну культуру, зупинивши на тривалий період деформаційні процеси. Політику економічного підпорядкування

¹ Погосподарська книга № 9 с. Дорошівки на 2011–2015 рр. (Ямпільський район Вінницької обл.). Форма 1. — 95 арк.

² Хозяйственная книга 1940–1942 гг. с. Дорошовка (Ямпільський район Вінницької обл.). — 144 арк; Хозяйственная книга за 1944–46 гг. Буша (Ямпільський район Вінницької обл.). — 167 арк.; Хозяйственная книга за 1947–49 гг. с. Буша (Ямпільський район Вінницької обл.). — 168 арк.

населення (за визначенням Л. Нізової¹), що почала реалізовуватися протягом 20-х років ХХ ст., було згорнуто з початком війни більш ніж на десятиліття. Зазначимо, що одним із завдань окупаційного режиму в роки війни було забезпечення власної продовольчої безпеки на захоплених територіях. Зокрема, майстеркаменотес М. Вінницький із с. Русава (Ямпільський район Вінницької області) згадував, що ручні жорна повернули до вжитку, оскільки повністю було припинено роботу млинів².

Незважаючи на трагічні історичні події 30—40-х років ХХ ст., промисел продовжував існувати й надалі, відіграючи важливу роль у системі життєзабезпечення подолян. Скажімо, кам'яні жорна відіграли чи не найважливішу роль у виживанні людей під час голодомору 1946—1947 рр. Зі свідченъ мешканця с. Зелених Куриловець (Новоушицький район Хмельницької області) М. Романюка дізнаємось: «Добре, що було чим вимолотити цю жменю зерна. Мельник в млині брав мірчук, ну з десяти кілограм, він брав один. А в першу голодовку (йдеться про голодомор 1932—1933 рр. — *B. I.*) жорна активісти взагалі всі побили, аби не могли змолоти, і всі повмирали»³. Цінні відомості були мешканців с. Тиманівки К. Стратій та І. Стратія, вони розповіли, що жорна виготовляли після війни, а заготовлений камінь привозили з Ямполя, причому «возили вузькоколійним вагончиком»⁴ (у Тульчинському районі відсутні необхідні породи каменю. — *B. I.*). Варто зауважити, що одним із способів виживання та наступтя додаткових засобів існування було підпільне налагодження торгівлі із західноукраїнськими землями. Зокрема, згадуваний нами каменотес М. Вінницький (с. Русава) зазначав, що його батьки вузькоколійкою перевозили значну кількість ручних жорен та точильних брусків⁵.

Починаючи з 1944 р. і до кінця 60-х років ХХ ст. відбувалося цілеспрямоване винищення ландшафтних сакральних кам'яних пам'яток, що не вписувалися в атеїстичну доктрину побудови комуністичного суспільства. Різними способами було ліквідовано переважну більшість придорожніх пам'ятних та присадибних хрестів, знищено цілі кладовища як атрибути національно-традиційної культури українців. Однак незначна частина вказаних пам'яток культури таки вціліла, що стало можливим завдяки трьом чинникам:

1) пам'ятки збережені в місцях, значно віддалених від адміністративних районних і обласних центрів;

¹ Нізова Л. Сільський кустар... — С. 187—188.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 135.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 855. Арк. 33.

⁴ Записи В. Іванчишена від Стратія І. І. 1930 р. н. та Стратій К. Г. 1935 р. н., жителів с. Тиманівка Тульчинського району Вінницької обл.

⁵ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. — Од. зб. 853. Арк. 135. Записано в с. Русава Ямпільського району Вінницької обл.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

2) занедбаність кладовищ або свідоме ігнорування догляду за ними з метою їх збереження;

3) місцева влада навмисно залишила поза увагою факт існування кладовищ, ліквідовуючи виключно придорожні хрести, що були встановлені на в'їзді-виїзді із сіл або були «помічені активістами».

Місцеві чиновники всіляко намагалися перенести відповідальність за варварське нищення пам'яток на маргінальні групи населення шляхом поширення різноманітних неправдивих чуток та бувальщин. Наприклад, мешканець с. Петрошівка М. Гаврилюк згадував про те, що німці навмисно бомбили кладовище під час війни¹. Зі спогадів жителя с. Сутківці Г. Левка дізнаємося, що «до 60-х–70-х років хрестів не стало, казали: “Хрести побили і продали алкоголіки, ночами вивозили!”»² Адміністративні установи нерідко ініціювали рішення про використання наявних будівельних матеріалів, зокрема збережених кам'яних пам'яток, під час спорудження приміщень місцевої інфраструктури. Так, жителька с. Липчани М. Чеваль згадувала про те, що будівництво місцевої школи відбувалося на місці давнього кладовища, а збережені кам'яні хрести брали за будівельний матеріал³. На жаль, автором не було виявлено архівно-документальних підтверджень проведення указаної кампанії, що б дало змогу комплексно висвітлити це проблемне питання. Втім зібрані дані етнографічного матеріалу дають змогу припустити, що частина мешканців подільських сіл усвідомлювала стан справ і покладала на радянських чиновників відповідальність за знищенння традиційних придорожніх та надгробних пам'ятників і хрестів, особливо наголошуячи на тому, що знищували не мобілізовані військові, а прийдешні комуністи, які хвилями з'являлися на визволених територіях.

У 60–80-ті роки ХХ ст. внаслідок зменшення чисельності майстрів та осередків промисел продовжує побутувати локально, виявляючи тенденції до спеціалізації виготовлення продукції, яку можна було продати. Актуальними виробами з каменю залишалися кам'яні хрести й пам'ятники та комини (димарі). Також саме у вказаній період відбувається поступове підвищення рівня життя мешканців Поділля. Переважно гористий рельєф місцевості змушував мешканців ініціювати прокладення водогонів у села замість традиційних криниць, що також прискорювало «відмирання» каменотесного промислу. Відповідно, непотрібними стали й хрести, які встановлювали біля криниць з освяченою водою. А дешеві залізо та

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 95. Записано в с. Петрошівка Ямпільського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 39. Записано в с. Сутківці Ярмолинецького району Хмельницької обл.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 29–30. Записано в с. Липчани Могилів-Подільського району Вінницької обл.

будівельні матеріали зумовили поширення заливних хрестів (які можна було виготовити в будь-якому селі в домашніх умовах за короткий термін і власноруч встановити). Однак попри те, що кам'яний тесаний хрест у 60-х роках ХХ ст. коштував від 50 до 100 радянських рублів, що було значною сумою для бюджету сільської людини, їх продовжували замовляти в данину традиції. Зокрема, мешканець с. Тишківка М. Мотрук згадував, що у 1968 р. замовляв у м. Ямполі кам'яний пам'ятник у майстра Нирки, бо «дуже хотіли кам'яного хреста, а не такого»¹.

Не можемо оминути увагою той факт, що впродовж 1970-х — 1980-х років у деяких центрах обробки каменю, зокрема в с. Писарівка, було налагоджено виготовлення надмогильних пам'ятників і хрестів, димарів та цямрин шляхом замовлення — «виписки» в канцелярії місцевого колгоспу. Вдалося зафіксувати відомості від одного з виконавців таких замовлень каменотеса Івана Гриняка із с. Писарівки. Він згадував: «Я робив колгоспом. Колись пам'ятник був 400 рублів. 200 брав колгосп, а 200 — моїх. Я робив спеціально на роботі, в місяць должен був дати пам'ятник, скільки там — 26 виходів кожен місяць треба, 400 рублів»².

4. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛУ (КІНЕЦЬ ХХ — ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТтя)

Цілком логічним видається міркування про те, що під впливом радянської ідеологічно-догматичної системи було істотно деформовано традиційну культуру українців. Система ремесел і промислів, зокрема й обробка каменю, не могли бути осторонь зазначеного процесу. Цілком слушними, на наш погляд, є твердження науковців В. Єгорова та О. Антонова, які, аналізуючи загальні тенденції збереження промислів, відзначили, що «процес модернізації кустарних промислів не означав повного розриву із традицією. Наприклад, у галузях і виробництвах, де трудові затрати кустаря становили основну долю вартості створюваної продукції або ж орієнтовані на маломасштабний, ексклюзивний і високохудожній попит, де необхідною залишалася ручна праця майстра, яку неможливо було універсалізувати машинним виробництвом, формувався ринковий сегмент кустарної промисловості, метою якого залишалося створення “шедевра”, а не масової продукції»³. Значною мірою окреслені тези є актуальними при розгляді теми каменотесного промислу, оскільки під впливом технічного прогресу господарсько-ужитковий

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 4. Записано в с. Тишківка Гайсинського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 100. Записано в с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.

³ Єгоров В. Модернизация кустарной промышленности... — С. 52—53.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

напрям повністю вичерпав себе, внаслідок чого відбулася переорієнтація діяльності каменотесів на домінантне ручне виготовлення надмогильних знаків як «неповторних шедеврів», які неможливо виготовляти механізованими засобами.

На наш погляд, деякі особливості відновлення розвитку каменотесного промислу можемо простежити із другої половини 80-х років ХХ ст. й до наших днів. Протягом 1980-х років ще діяли окремі осередки каменотесного промислу на Східному Поділлі. Серед них акцентуємо увагу на таких селах у Вінницькій області, як Русава, Писарівка, Пороги, Іванково (Ямпільський район), Бандишівка, Нижній Ольчедаїв та Ломазів, Липчани (Могилів-Подільський район), Букatinка (Чернівецький район), Дмитрашківка (Піщанський район), Джурин і Сапіжанка (Шаргородський район), Стіна (Томашпільський район) та Жежелів (Козятинський район); у Хмельницькій області — Сивороги та Мала Побіянка (Дунаєвецький район), Іванківці та Кам'янка (Городоцький район).

Незважаючи на доволі швидку розбудову інфраструктури системи забезпечення мешканців у 60-х — 70-х роках ХХ ст. у господарському укладі селян Лівобережного Подністров'я, де виготовлення продукції поступово згорталося, збереглася значна кількість кам'яних виробів, що сприяло відновленню етнографічного інтересу до традиційних занять мешканців і проведенню на автентичному ґрунті різноманітних зібрань та спеціально організованих пленерів. Так, у 1980-х роках зусиллями місцевих краєзнавців та ентузіастів у селах Букatinка (Чернівецький район Вінницької області) й Буша (Ямпільський район Вінницької області) було проведено перші пленери, які зібрали скульпторів-каменотесів із багатьох регіонів України, передусім із Поділля¹. Перші пленери дали поштовх деякій реанімації промислу. По-перше, важливе значення мав початок збору та фіксації відомостей з уст народних майстрів кінця 80-х років ХХ ст. По-друге, під час проведення перших пленерів застосовувався традиційний набір інструментів подільського каменотеса, що також створювало якісну картинку у процесі реконструкції техніко-технологічної сторони промислу. Один із організаторів пленерів О. Пірняк зазначав: «...замовили інструмент, зробили на заводі воєнному в Ямполі, наточили на токарному станкові такі, а його б'єш, він камінь лізе, але камінь не рве. І тоді я зібрав цей інструмент, пішов у кузню, і дядько Міша, кузнец, він повідтягував нам інструмент: шпунти, скарпелі»². Зауважимо, що пленери були аматорські, під час їх проведення не використовувалось но-

¹ Свято народного мистецтва «Подільський оберіг» : програма. — Ямпіль, 1986. — С. 11.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 33. Записано в с. Буші Ямпільського району Вінницької обл.

вітнє технічне приладдя (за свідченнями скульпторів-каменотесів «болгарки» та перфоратори епізодично почали з'являтися лише у 1998—1999 рр.¹), водночас із знанням традиційних технік обробки каменю скульптори також не були ознайомлені, хоча й використовували звичний набір інструментів, заздалегідь проконсультувавшись із місцевими каменярами. По-третє, спочатку в с. Букатинці, а пізніше — у с. Буші почали формувати етнографічні колекції та муゼйні експозиції, що частково складалися з кам'яних виробів та інструментів майстрів. У результаті в другій половині 80-х років ХХ ст. було пожвавлено етнографічний інтерес до каменотесного промислу, що значною мірою сприяло збереженню специфічного компонента традиційної культури мешканців Східного Поділля. Не можемо оминути й той факт, що проведення каменотесних пленерів пожвавило інтерес української громадськості до традиційних ремесел та промислів у цілому, адже в подальші роки в них брали участь уже десятки каменотесів з усіх кутів України, що, безумовно, є корисним досвідом у відновленні дослідницьких перспектив щодо інших складових етнокультури.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. відбувається зміна вектору розвитку каменосного промислу з господарсько-ужиткового на мистецький, втім тягливістю історичної традиції триває. Це передусім позначилось на розвитку меморіально-поховальної, меморіально-монументальної та обрядово-атрибутивної сфери застосування кам'яних виробів сучасними подолянами. Розглядаючи обробку каменю в загальноукраїнському контексті, можна констатувати, що подібна картина зберігається на теренах Лемківщини, де залишається перспектива розвитку меморіального пам'ятництва².

Утім переорієнтація промислу не означає повного зникнення центрів виготовлення господарських виробів із каменю. Діяльність майстрів-каменотесів характеризується цілковитою підпорядкованістю потребам замовника з епізодичними замовленнями. Згаданий нами каменотес І. Гриняк міркував, що на більш ніж десятиліття залишив обробку каменю з метою збереження здоров'я. Проте падіння рівня життя змушувало знов повернутись у кар'єр і «бити хрести»³.

Ще однією важливою тенденцією збереження промислу є його практична простота, адже за потреби його основам відносно легко навчитися, заняття ним потребує недорогого набору

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 26, 36.

² Див.: Лемківщина : Історико-етнографічне дослідження: в 2-х т. — Т. 2. Духовна культура. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2002. — С. 314.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. — Од. зб. 853. Арк. 107. Записано в с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

інструментів, має широку сировинну базу. На нашу думку, це й зумовило існування каменеобробки на початку ХХІ ст. Наявність відкладів кам'яних порід у регіоні фактично надавала можливість отримання додаткових доходів селянами в періоди економічних криз, голодоморів та воєнних лихоліть. Незважаючи на втрату традиційних зв'язків між поколіннями кустарів, все ж на сьогодні зберігся комплекс кам'яних пам'яток, на основі яких можливо реконструювати промисел.

Водночас одним з істотних чинників, що зумовлював поступовий занепад каменотесного промислу, є значна трудомісткість та енергозатратність праці майстрів, незважаючи навіть на відносно високий рівень її оплати. Відомості, що були записані від С. Дроморецького (с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької області), В. Панькова (с. Кам'янка Городоцького району Хмельницької області) та М. Скрипника (с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької області) як спадкоємців родин майстрів-каменотесів, засвідчують, що наявність щоденної важкої праці, ризик отримати травми або захворіти практично невиліковним силікозом змушувала їх відмовлятися від обробки каменю, шукуючи більш простих та легких способів заробітку¹. Майстер-каменотес А. Бугай (с. Пороги) так описує сучасний стан промислу: «Я коли переїхав у Пороги, та й було 49 каменотесів, а от залишився лиш я один. І ніхто й не учиться, нікому й не потрібен цей “хліб”, це дуже тяжка праця, вимотує всю з людини. А ще присікалося при радянській владі, та й приследували, фінотдел, штрафували. Ну не могла людина в свободний час, як говориться, займатися. Діти, в мене всі хлопці, научилися цієї професії, вони всі у мене працювали, робили пам'ятники, але, як говориться, зараз тяжко, шукають хлопці легшого труда»².

Наприкінці 1990-х років на теренах Східного Поділля відбулося деяке пожвавлення сільського кам'яного будівництва. Специфікою подільських центрів каменотесного промислу була наявність місцевих кам'яних будівельних матеріалів, що істотно позначилося на розвитку народної архітектури. Завдяки цьому впродовж 1990-х – 2000-х років зростав попит і відповідно ціна на бутовий камінь. Він не потребував видатків на транспортування. Збільшувалася й потреба у виготовленні кам'яних комінів. Власне, в народних уявленнях подолян наявність значного за розмірами з багатьма декоративними деталями кам'яного коміна символізувала наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. заможність селянського господарства³.

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 855. Арк. 7; Там само. — Од. зб. 855. Арк. 16–17; Там само. — Од. зб. 854. Арк. 47–49.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. — Од. зб. 853. Арк. 111–112. Зписано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 855. Арк. 11.

**Каменотесний промисел у системі
життєзабезпечення та господарського укладу мешканців Східного Поділля**

Газифікація подільських сіл дещо змінила ці уявлення і зменшила виробництво коминів, адже діаметр димової труби в системі газового опалення житлової споруди значно вужчий, ніж за пічного опалення, оскільки незначним є вихід спалюваних відходів газу, саме тому кам'яні комини перестали виготовляти. Аби увиразнити вплив проведення газу на розвиток промислу, відзначимо що у с. Токарівка (Жмеринський район Вінницької області), яка була значним осередком промислу, зафіксовані відомості про те, що майстер О. Зброжек, який вирізував комини ще в 80-х роках ХХ ст., в середині 90-х років їх виготовлення повністю припинив через газифікацію. Натомість у негазифікованих селах Джурин та Сапіжанка (Шаргородський район Вінницької області) виготовлення черепашників коминів триває до наших днів, майстри мають деякі ринки збути в сусідніх Томашпільському та Чернівецькому районах, в яких теж немає газифікації.

Зазначимо, що в наші дні на території Східного Поділля працює більше десяти майстрів-каменотесів, які виготовляють кам'яні вироби із використанням традиційних технологій та залученням новітньої техніки. Сучасних майстрів, на наш погляд, варто умовно розподілити на дві групи. Перша з них — це скульптори, які зрідка займаються виготовленням надмогильних пам'ятників традиційними способами. До таких майстрів передусім відносимо: Миколу та Віталія Пірняків (с. Буша Ямпільського району Вінницької області), О. Альошкіна (с. Букатинка Чернівецького району Вінницької області) та А. Бугая (с. Пороги Ямпільського району Вінницької області). Слушну думку висловив учений М. Моздир щодо діяльності сучасних каменотесів: «Ці майстри добре зорієнтовані в сучасній духовній, економічній та соціальній ситуації суспільства, і, щоб задовольнити свої матеріальні інтереси, зростаючі вимоги до ідейно-образного навантаження надмогильних пам'ятників, легко переорієнтовуються на творення інших типів пам'ятників»¹. До другої групи майстрів зараховуємо тих, які займаються безпосередньо виготовленням традиційних для кустарів-каменотесів виробів. Такими є М. Вінницький (с. Русава Ямпільського району Вінницької області), Є. Семенюк (Пороги Ямпільського району Вінницької області), І. Гриняк (Писарівка Ямпільського району Вінницької області), В. Заїченко (с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського району Вінницької області) та А. Дроморецький (с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької області).

Про важливу роль каменотесного промислу в господарському та духовному житті подолян свідчить те, що вироблені та усталені здобутки технологічно-виробничого досвіду та норми камено-

¹ Моздир М. Кам'яні свідки... — С. 88.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

тесів були офіційно зафіксовані в загальноукраїнських стандартах з обробки каменю¹. У «Державному стандарті професійно-технічної освіти» (2014) окремо виділений фах «каменотес» із наявністю кількох розрядів, які можуть бути присвоєні в разі набуття умінь і навичок з обробки каменю². Пояснюючи роль каменотесного промислу в господарському укладі та системі життезабезпечення подолян на початку ХХІ ст., слід уточнити, що мешканці досі використовують кам'яні вироби в межах їх прагматично-функціонального призначення, тоді як сакральні знання зв'язку кам'яних виробів із духовними наративами практично втрачені.

Отже, каменотесний промисел упродовж свого функціонування відігравав чільну роль у господарському укладі та системі життезабезпечення мешканців сіл-осередків на Східному Поділлі. Питання витоків каменотесного промислу доволі дискусійне і потребує подальших досліджень.

Незважаючи на те, що генеза промислу відбувалася практично безперервно протягом тривалих історичних періодів, розвиток техніки й технології залишався в законсервованому стані. Спеціалізація каменотесного промислу як окремої галузі за критерієм виготовлення виробів упродовж XVII ст. зумовила початки процесів десакралізації, які прискорено відбувалися протягом XVIII—XX ст.

Найвищий ступінь розвитку каменотесного промислу можна означити періодом XIX — початку ХХ ст., після чого традиційна обробка каменю через історичні та економічні чинники деформувалася та поступово занепадала. Однак підкreslimo, що необхідність у традиційному промислі зростала упродовж трагічних історичних етапів та економічних криз ХХ ст., а саме: у 1920-х, 1940-х — 1950-х та 1990-х роках. У наші дні промисел практично повністю переорієтований на мистецькі потреби.

¹ Державні будівельні норми України. Будинки і споруди. [Електронний ресурс] За ред. С. Буравченко // Режим доступу: <http://minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/2192/DBNBudynkyodnokvarturni.pdf>

² Державний стандарт професійно-технічної освіти. ДСПТО 7113. DI.26.70-2014. — К., 2014. — 143 с.

ТРАДИЦІЙНІ ТЕХНІКИ І ТЕХНОЛОГІЇ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ

1. ЛОКУСИ ПОШИРЕННЯ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ: ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА СПЕЦІФІКА

Ведучи мову про специфіку поширення промислу обробки каменю в загальноукраїнському вимірі, варто підкреслити, що дане господарське заняття певною мірою спорадично поширене на теренах усіх історико-етнографічних регіонів України. Зокрема, в останній третині XIX ст. земствами було проведено «кореспондентські дослідження» на території Східної та Південної України, в результаті яких відбувалася фіксація та історико-етнографічний опис системи ремесел і промислів, у тому числі було виявлено каменотесний промисел в м. Одесі та селах Одеського повіту Херсонської губернії¹. Також народну обробку каменю для виготовлення жорен для млинів було зафіксовано на теренах Глухівського повіту Чернігівської губернії (сучасні території смт Вороніж Шосткинського району та м. Глухова Сумської області)². Важливий осередок промислу, на основі геологічних досліджень 20-х років XX ст.³ також можна локалізувати в селах Канівського району Черкаської області.

Опираючись на матеріали наукових розвідок 1930-х років економіста А. Ярошевича, відзначимо, що промисловий обробіток габро-лабрадоритів зосереджений переважно в колишніх Радомишльському та Житомирському повітах Волинської губернії (селах Коростишівського та Черняхівського районів Житомирської області). Також поклади каменю, придатні для розвитку промислу, наявні на теренах сучасних міст Запоріжжя, Вознесенська і Первомайська Миколаївської області⁴. Сучасний волинський краєзнавець О. Романчук подав відомості про осеред-

¹ Гомилевский Н. Кустарная промышленность в Херсонской губернии... — С. 1756—1757.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи. Черниговская губерния. — СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1851. — Т. 12. — Ч. 2. — С. 99; Календарь Черниговской губернии на 1894 г. — Чернигов : Типография губернского правления, 1893. — С. 240.

³ Різниченко В. Головніші родовища жорнових пісковців на Україні // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. — 1924. — Вип. 4. — С. 72.

⁴ Ярошевич А. Материалы до истории каменотесного промысла на Украине // НТЕ. — 2015. — № 5. — С. 88—89.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

ки каменотесного промислу в селах Острозького району Рівненської області¹.

Дослідження західноукраїнських мистецтвознавців та етнологів дають підстави стверджувати про наявність традиційного заняття обробки пісковиків і вапняків на території Закарпаття², Тернопільської та Львівської областей³. Із етнографічної розвідки краєзнавця С. Юсова черпаємо відомості про існування промислу в селах Заставнівського району Чернівецької області⁴. Зauważимо, що, на відміну від інших регіонів, на Східному Поділлі впродовж XIX–XX ст. функціонувала мережа вузькорегіональних осередків каменотесного промислу, в кожному з яких залежно від типу кам’яної породи місцеві майстри виготовляли відповідні вироби. Саме тому цю територію було обрано для ретельного етнографічного дослідження. Побутування традиційної обробки каменю в регіоні здебільшого поширило в каньйоні лівого берега Дністра, зокрема його приток — річок Мурафи, Калюса та Смотрича, а також на Побужжі.

Однією з найважливіших передумов розвитку будь-якого ремесла чи промислу є наявність сировинної бази в місцевості та відповідної кількості людей, які були б зацікавлені або ж вимушенні внаслідок певних життєвих обставин опановувати та займатися додатковим підсобним заняттям. Ресурсний потенціал земних надр та вплив на нього атмосферно-кліматичних чинників сприяли формуванню умов для зародження й розвитку каменотесного промислу в різних регіонах України, зокрема і на Східному Поділлі. Поклади каменю нерідко виходили на поверхню або залягали на незначній глибині, що робило їх доступними й істотно здешевлювало необхідний інструментарій та собівартість продукції для подільських майстрів.

Отже, згідно з класифікацією виробів за кам’яною породою на території Східного Поділля умовно можемо виділити три окремі локації кустарно-промислового обробітку каменю. На основі

¹ Романчук О. «Гурнікі» села Кам’янка на Ізяславщині [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=898:--lr---&catid=17

² Кузенко П. Народні кам’яні надмогильні хрести Українських Карпат: [Електронний ресурс] автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.01. — К., 2005. — Режим доступу: <http://dissert.com.ua/contents/r-2/16537.html>

³ Моздир М. Українська народна меморіальна пластика. — Львів, 2009. — 287 с.; Хом’як Л. В. Меморіальна різьба осередків народного каменярства в Галичині кінця XIX–XX століття: дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.06. — Івано-Франківськ, 2002. — 192 арк.

⁴ Юсов С. Каменярський промисел Буковинської Наддністриянщини в 1990-ті рр. // Традиційне й особистісне у мистецтві / Колективне дослідження за матеріалами Четвертих Гончарівських читань / [відп. ред. М. Селівачов]. — К. : УЦНК «Музей Івана Гончара», 2002. — С. 278.

польового етнографічного матеріалу та зафікованих кам'яних артефактів слід констатувати, що тут переважно оброблялися різні типи пісковику, вапнякові та гранітні породи, які залежно від виду мають свої геоморфологічні, фізичні та пластичні властивості.

Зокрема, подільські дрібнозернисті пісковики, з яких виготовляли надмогильні хрести, мають жовтий колір із молочним та червонуватим відтінками. Дрібна щільна структура кам'яної породи піддається фактурному різьбленню каменю з нанесенням складних деталей, при цьому відсоток браку є досить низьким. Щодо важливості вивчення критерію сировини в контексті каменеобробки, археолог П. Хавлюк слушно зазначив: «Точне визначення сировини дає нам можливість окреслити ареал розповсюдження жорен, простежити шляхи економічних зв'язків між окремими територіями, а головне — розшукати центри, в яких ця продукція виготовлялась»¹. Вочевидь, дане міркування є цінним у процесі дослідження не тільки кам'яних жорен, але й усього комплексу каменотесної продукції.

Варто також зауважити, що більшість кам'яних покладів на теренах Східного Поділля використовувалися в рамках потреб народної архітектури. Це становить окремий невід'ємний аспект промислу, тоді як обробка каменю, що передбачала виготовлення більш складних виробів, поширила спорадично й детермінована наявністю придатного матеріалу.

Визначаючи поширення промислу на основі критерію за кам'яною породою, зазначимо, що локації каменю пісковикових видів найбільше представлені на території Лівобережного Подністров'я Хмельницької та Вінницької областей. Значна частина зафікованих у ході експедиційних виїздів осередків виготовлення виробів із пісковику спорадично розміщена в селах поблизу дністровського узбережжя (найбільші з них села Врублівці та Китайгород Кам'янець-Подільського району, затоплені Дністровським водосховищем села Лоївці, Глембівка Ново-Ушицького району Хмельницької області; Русава й Писарівка, Пороги й м. Ямпіль Ямпільського району Вінницької області). У басейнах річок Мурафи, Немії та Лядави, лівих приток Дністра наявні пісковикові виходи, найбільші з яких зафіковано в селах Бандишівка, Ломазів, Нижній Ольчедаїв, Немія та Озаринці Могилів-Подільського району та Букatinка Чернівецького району Вінницької області. Традиція обробки каменю цієї породи представлена також на теренах Правобережного Подністров'я, зокрема в селах Косауць та Єгорень Сороцького району Молдови. Необхідно підкреслити важливість висновку геолога Р. Виржиківського про наявність величезних запасів пісковику на вказаних теренах. Тут

¹ Хавлюк П. І. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. — 1980. — Вип. 34. — С. 31.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

глибина Дністровського каньйону в різних місцях становить 180–220 м суцільних кам'яних схилів, що робить кар'єри практично невичерпними¹. Це, очевидно, підкреслює довготривалий і практично безперервний шлях розвитку каменотесного промислу.

Найбільшими центрами покладів вапнякових порід є села Стіна (Томашівський район), Дмитрашківка (Піщанський район), Джурин та Сапіжанка (Шаргородський район) на Вінниччині та Сивороги, Мала Побіянка, Притулівка, Тимків (Дунаєвецький район), села, що розташовані на річці Калюс Новоушицького району, Нижнє й Черешенька Деражнянського та Івашківцій Кам'янка Городоцького районів Хмельниччини.

Видобування та подальша обробка граніту відбувалася на теренах сучасних Тиврівського, Вінницького та Немирівського районів Вінницької області. Найбільшими центрами обробки гранітних порід різних типів були м. Гнівань із присілком Вітава, с. Селище, смт Стрижавка, Самчинці, Райгород. Мешканці м. Вінниці також займалися видобуванням гранітів на схилах Південного Бугу для будівельних потреб. Окремо слід відзначити осередок у с. Жежелів Козятинського району (Вінницька область).

Принагідно зауважимо, що поширення промислу не було виключно сільським. Обробка каменю була поширена в містечках і містах, що, очевидно, зумовлено наявністю кам'яних порід у даній місцевості. Серед таких — Ямпіль та Могилів-Подільський, Гнівань та Вінниця у Вінницькій області.

Залежно від порід і типів каменю майстри виготовляли ті чи інші вироби. Скажімо, дрібнозернистий пісковик найбільш придатний для виготовлення хрестів і пам'ятників, а вже середньочи крупнозернистий — для більш грубих кустарних кам'яних виробів, переважно жорен. У народній термінології поняття «жорняк» не тільки означало його придатність для виготовлення кам'яних жорен, але й підкреслювало непридатність його як матеріалу для більш складних виробів — хрестів. Як зазначає народний майстер М. Вінницький (с. Русава), «на пам'ятники, то є пласти хорошого каменю, а то зазвичай усе жорняк, жорняк»². Вірогідним є той факт, що була сформована певна система техніко-технологічних знань, умінь та навичок, яких мав набути каменотес. Відповідно, для кожного виду продукції обиралися найбільш придатні наявні поклади каменю. Себто можемо міркувати не про хаотичну обробку місцевого матеріалу, а про формування додаткового заняття мешканців із цілком налагодженим алгоритмом виготовлення та використання кам'яних виробів у різних сферах господарсько-utilitarної діяльності.

¹ Выржиковский Р. Геологический путеводитель по Западной Подолии. — К. : Друкарня Київської Книгоспілки, 1926. — С. 19.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 135. Записано в с. Русава Ямпільського району Вінницької обл.

Одним із визначальних чинників, що сприяв розвитку та збереженню промислу на Поділлі, є той, що елементарні знання та вміння з обробки каменю можна набути за відносно короткий час і зазвичай на безкоштовній основі. Ця обставина зумовлювала постійне поповнення соціальної бази кустарів-каменотесів, але й водночас підсилювала процеси десакралізації промислу в досліджуваний період на тлі руйнування традиційної спадкоємності ремісничо-промислового досвіду.

Необхідно підкреслити, що промисел обробки каменю є другорядним підсобним заняттям подільських селян, який поряд із основним — хліборобством — давав можливість додаткового заробітку, зазвичай, у вільний від землеробства час. Систематизувавши зібраний статистичний та польовий матеріал, Ю. Александрович констатував, що родини каменотесів, які володіли не більш ніж двома десятинами орної землі (що було нормою для черноземних родючих губерній. — В. І.), вважали каменотесний промисел основним заняттям¹. Однак науковець звернув увагу на те, що малоземельні та безземельні селяни-каменотеси після закінчення польових робіт на власній землі наймались у період землеробських робіт до місцевих поміщиків, священників та заможних селян, бажаючи брати оплату натуорою з метою накопичення продовольчого запасу². Це дає можливість припустити, що доходи від заняття кустарним каменотесним промислом не могли забезпечити пересічну подільську селянську родину першої половини XIX — середини ХХ ст. Водночас цей факт демонструє значущість промислу в господарському укладі, хоч він і був підсобним.

Заслуговує на увагу також тенденція, суть якої полягала в тому, що одним із чинників, що мотивував селян займатись обробкою каменю, були низькі доходи або втрата батька-господаря в родині. Зокрема, мешканець с. Карпівка О. Гураш згадував про свого односельця, що «коли батько помер, то він почав бити камінь і мурувати»³. Ця обставина наводить на думку, що за стабільних умов повсякдення подоляни займалися зазвичай роботами на землі як найбільш надійною справою. Тимчасом життєві знегоди спонукали до пошуку додаткових доходів. Один із таких способів заробітку — традиційна обробка каменю у формі видобування будівельного матеріалу з перспективою опанування технічних знань і вмінь та застосування їх на практиці. Нерідко мешканці Східного Поділля починали займатися промислом обробки каменю з набуттям «пенсійного» віку. Зокрема, народний майстер А. Дроморецький (с. Сивороги Дунаєвецького району Хмель-

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 471.

² Там же. — С. 477.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 24. Записано в с. Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

ницької області) згадував, що основним його фахом була робота на екскаваторі, а «потом пішов у “Скалу”. Пішов на пенсію, думаю: Шо робити? Возив, грузив екскаватором ринь, нарвав цего каміння, завіз його, а потім виробляв собі сам»¹. Такі випадки не були поодинокими, зокрема той же респондент згадав про місцевого каменотеса О. Довгого, зазначивши, що «він не строїтель, він робив в кооперації, товароведом був усно (займався розумовою працею. — В. І.), а потому на старість пішов у “Скалу” і набив камня. Зробив мур. Він не був таким спеціалістом, просто начився»². Однак варте уваги застереження, що дані факти стосуються насамперед періоду другої половини ХХ ст., коли відбулося формування системи соціального забезпечення мешканців із наданням грошової допомоги в пенсійному віці. В такій ситуації каменотесному промислу традиційно відводилася роль підсобного додаткового заняття. Вірогідним видається припущення, що така тенденція є одним з аспектів деформаційних процесів системи господарських занять мешканців Східного Поділля, які розпочалися в 20-х роках ХХ ст. і практично тривають досі. В традиційному суспільстві кустарно-ремісничий фах обробки каменю супроводжував майстра впродовж працездатного періоду життя. Важкі та шкідливі умови праці призводили до високої смертності каменотесів у віці понад 60 років. Однак саме в цьому віці майстри вже володіли значним багажем умінь та навичок, а не тільки-но починали їх опановувати, як це робили майстри другої половини ХХ ст.

Зауважимо також, що цілком слушним видається міркування про те, що збереження промислу до кінця ХХ – початку ХХІ ст. частково обумовлене просторово-ландшафтним розташуванням сіл та значною віддаленістю частини осередків виготовлення виробів від міст і містечок, де зазвичай проходили ярмарки. Підтвердження цього знаходимо в сучасних селах Нижній Ольчедаїв, Ломазів (Могилів-Подільський район Вінницької області), Посухів (Мурованокуриловецький район Вінницької області), в яких і сьогодні існує традиційна обробка каменю практично без використання механізованої техніки. Тут збереглися придорожні хрести, межові знаки та дорожовкази, вік яких становить понад півтора сторіччя. По суті, периферійний спосіб заняття промислом сприяв його збереженню в традиційному вигляді.

Процеси урбанізації та індустріалізації майже повністю унеможливили дослідження традиційного промислу з обробки гранітів у містах Вінниці та Гнівані. Однак вироби з граніту, виготовлені з місцевих покладів, збереглися у вигляді надмогильних пам'ятників, бруківки, різноманітних будівель або їх частин (фундаменти й цокольні приміщення), а також місця їх видобування.

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 855. Арк. 10—11.

² Там само.

Важливим аспектом поширення промислу було регулювання збуту продукції в масштабах навколоішніх населених пунктів. Цілком імовірно, що завдяки набутому високому соціальному статусу майстра-каменотеса, ефективним був шлях усної передачі інформації про якість, ціни та умови транспортування кам'яних виробів, що відбувався на ярмарках та під час обрядово-календарних свят. Зокрема, таким важливим торговим центром було містечко Яруга Ямпільського повіту на Поділлі (сучасне с. Яруга Могилів-Подільського району Вінницької області) більш ніж для десяти осередків виготовлення каменотесної продукції, які розташовувалися на незначній відстані від нього¹.

Народний майстер М. Скрипник із с. Нижній Ольчедаїв (Могилів-Подільський район Вінницької області) щодо продажу коминів згадував: «Такі робили, а там в Гані з ріжками, бо це круглий з піщанику, а робили з вапняка. <...> Ну собі дядько заказав, например, мій тато робив (Скрипник Василь Олександрович. — В. І.). Возили аж в друге село на базар, по 8 по 10 рублів продавали. <...> На веломашину поставлю, ти й іду 13—15 км, аж у Вищеольчедаїв (Муронекуриловецький район Вінницької області)»².

Таким чином, невеликі обсяги виготовленої продукції зводилися практично до затрат фізичних зусиль, тоді як прибутки не були фіксованими, але досить високими, зважаючи на ціну відносно дорогої каменотесної продукції, і, що важливо, не оподатковувалися.

Налагодження торгових зв'язків як усередині Подільської губернії, так і з ринками збуту товарів сусідніх регіонів, безумовно, стимулювало розвиток промислу обробки каменю. Поступово формувався внутрішній український ринок за рахунок приєднаних південних регіонів України наприкінці XVIII ст., що дalo поштовх значному розширенню збуту каменотесної продукції. Зокрема, опираючись на матеріали Ю. Александровича³ та С. Тихонова⁴, відзначаємо, що найбільшими ринками збуту подільських каменотесів були Херсонська, Волинська та Бессарабська губернії. Уточнюючи, зазначимо, що В. Гульдман⁵ розпочав, а пізніше О. Прусевич⁶ продовжив створення узагальненої

¹ Див.: Приходы и церкви Подольской епархии... — С. 1002—1003, 1005—1006, 1008—1009, 1013, 1015.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 64.

³ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 497—499.

⁴ Тихонов С. Мукомольное производство Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета (с картою Подольской губернии). — Каменец-Подольск : Типография Губернского управления, 1869. — С. 9—10.

⁵ Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии... — С. 362.

⁶ Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии... — С. 42.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

Т а б л и ц я 1

Село	Каталог виробів	Чисельність кустарів	Ціна одного виробу, руб.	Ринок збуту
Бандишівка	Жорна	8	80	Херсонська губернія
Буша	Жорна і надмогильні пам'ятники	6	75	
Мервинці		4	75	
Івонівка		4	75	
Дзигів Брід	Жорна, бруски, точила і надмогильні пам'ятники	6	80	

таблиці чисельності ремісників і кустарів Подільської губернії та кількості їхньої продукції. Доцільно, на наш погляд, подати витяг із цієї таблиці, що стосується безпосередньо обробки каменю (табл. 1).

Справедливо писав геолог В. Різниченко, що у 20-х роках ХХ ст. із Поділля жорнові камені почали поставляти «в середню і Південну Росію, Поволже, і, навіть, в Сібір»¹, що, на наш погляд, відображає початок деформаційних процесів щодо динаміки розвитку промислу в напрямі його комерціалізації, механізації та державного регулювання.

Опираючись на дані польових досліджень, можна говорити про те, що у 30-х – 40-х роках ХХ ст. значним центром традиційних кам'яних виробів, а саме ручних жорен, стали території Західного Поділля та Галичини². Однак переорієнтація була зумовлена насамперед трагічними історичними подіями (голод 1946–1947 рр.).

Отже, оскільки не було в наявності необхідного капіталу, а також великих ринків збуту каменотесних виробів, кустарний промисел мав відповідати кільком критеріям, необхідним для його існування, а саме: дешевизна сировини, налагоджене транспортування матеріалів та виробів, відсутність контрольно-дисциплінарних, фіiscalьних та значних фінансових перешкод під час торгівлі виробами.

Одним із важливих критеріїв для підтвердження існування промислу обробки каменю на подільських теренах є концентрація кам'яних виробів, які досі зберігаються в господарствах подолян. Можемо припустити, що наявність у господарському укладі значної кількості різноманітних за господарсько-функціональним призначенням та різноманітних за типологічними особливостями кам'яних виробів є невід'ємним атрибутом центру каменотесного

¹ Різниченко В. Головніші родовища жорнових пісковиків на Україні... — С. 78.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 855. Арк. 32—33; Там само. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 135.

промислу, якщо навіть у момент збору та фіксації польових етнографічних даних відомостей про його існування не було.

У підсумку варто наголосити, що головну мережу осередків промислу можемо означити районами придністровських сіл Вінницької та Хмельницької областей, а також вузькорегіональних одиничних центрів, у яких наявні виходи каменю різних порід, придатного для обробки. Втім потрібно акцентувати увагу на тому, що концентрація місць зберігання кам'яних пам'яток є досить високою в навколоишніх місцевостях. Це свідчить про значний розвиток промислу та масштаби поширення готової продукції. Зокрема, в сучасних районних центрах Бершаді, Чечельнику і Тепликі Вінницької області збережені християнські та єврейські кладовища з переважною кількістю кам'яних надмогильних пам'ятників, однак покладів каменю, придатного для виготовлення хрестів та пам'ятників, в адміністративних межах сучасних районів немає. Проте така тенденція стосується не тільки кам'яних надмогильних хрестів, а й жорнових каменів для численних водяних і вітрових млинів. Зокрема, в містечку Калинівка Вінницького повіту наприкінці XVIII ст. з ініціативи графської родини Холоневських його мешканці, а саме «местний причт имел право бесплатно молоть хлеб на мельнице»¹. Логічним видається міркування про те, що безоплатне користування млином було одним із чинників розвитку населеного пункту. Себто жорнові камені можна було безперешкодно придбати та транспортувати по території губернії, адже млин встановлювали незалежно від того, чи були поряд родовища жорнового каменю.

Варто зосередити увагу ще на одному аспекті, який стосується питання нерівномірного розташування кам'яних пам'яток у географічно-просторовій концентрації регіону Східного Поділля. Цілком очевидною видається тенденція про те, що чим далі від центру виготовлення розташований ринок збути, тим менше в ньому виявленіх артефактів. Зокрема, спираючись на зібрани польові матеріали, зазначимо, що в межах колишньої Подільської губернії нині найбільша кількість кам'яних пам'яток цілком закономірно збережена в селях-центрах промислу та близьких до них сусідніх поселеннях. Щодо поширення кам'яних надмогильних хрестів підкreslimo, що існують лише окремі локуси на Східному Поділлі, де вони були б повністю відсутні. Водночас територія поширення виробів господарського призначення значно вужча. Її можна окреслити на регіональній карті смугою в радіусі не більше 40–60 км довкола каменотесних осередків. На наш погляд, транспортування дешевих первинно оброблених виробів на далекі відстані було невигідним. Цим пояснюється їх відсутність у інших місцевостях, навіть незважаючи на довговічність та практичність у використанні.

¹ Приходы и церкви Подольской епархии... — С. 255.

2. ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕХНОЛОГІЙ ОБРОБІТКУ КАМЕНЮ

2.1. Первинна обробка каменю та загальний і локальний набір інструментів майстра-каменотеса

Накопичення традиційного народного досвіду використання й обробки каменю для господарських та будівничих потреб базувалося на комплексі спеціальних технічних знань, умінь і навичок майстрів-каменотесів. Поступово сформувалися різноманітні техніки, способи та специфічні технологічні прийоми, що застосовувалися для обробітки кам'яної породи залежно від її фізичних якостей та властивостей, місця і глибини залягання. Особливо це стосується первинної обробки каменю, в ході якої основним завданням каменотеса є видобування з моноліту необхідної заготовки, при цьому відчутно зростає рівень загрози життю та здоров'ю майстра.

Насамперед зазначимо, що видобування каменю проходило в спеціально визначених місцях, які мали назву «гірні», «гора», «скеля», «скала», в радянський період поступово ввійшли у вжиток терміни «кар'єр» та «каменоломня» (див. рис. 1—2).

Досить слішно зазначала Т. Чаговець про те, що «певні технічні труднощі були вже при розкритті кам'яних кар'єрів. Поклади каменю рідко виступали над поверхнею землі. У більшості випадків для добування каменю необхідно було зняти верхні шари ґрунту, а іноді й верхні шари кам'яної породи, що звичайно зазнали атмосферних і кліматичних впливів, мали тріщини та посторонні вкраплення і були непридатними для подальшої обробки»¹. Процес розкриття кар'єру каменотеси називали «робити скришу» або «сплішувати верхушку» (за Т. Чаговець²), що означало зібрати верхній пласт земляного покриву, а в деяких випадках і частину верхнього шару породи. Слід зауважити, що значні за розміром «гірні» належали заможним власникам сіл чи їх частин, в радянський період кар'єри були націоналізовані, а більш дрібні присадибні місця видобування, які доводилося розкопувати та облаштовувати вручну, зазвичай належали безпосередньо селянським родинам. Будуючи свої житла та господарські будівлі в таких місцях, майстри закріплювали за собою право видобувати на власному обійсті кам'яну породу. Зокрема, в селах Нижній Ольчедаїв і Ломазів (Могилів-Подільський район Він-

¹ Чаговець Т. Із спостережень над народним каменярством кінця XIX – початку ХХ століть ... [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://ntsh.org/content/tom-230-ccxxx-praci-sekciyi-etnografiyi-ta-folkloristiki#sthash.5sw4inqf.dpuf>

² Там само.

ницької області) каменотеси спеціально селилися та проживали в долині річки Лядови, де поклади або виходили на поверхню, або ж залягали на глибині від 0,2 до 1 м.

Окремо слід розглянути традиційний набір інструментів, необхідних для видобування та подальшої обробки кам'яних заготовок. До таких належать насамперед: клини різного розміру, лом, молот, різного розміру кирки для первинної обробки каменю, шпунт і шпички, дрібні, середні та великі бучарди, дрібні та середні скарпелі («шкарпеля»), зубила, долота, які використовували майстри в ході вторинної обробки. Окрім кирки або замість неї, майстри застосовували «кайло», тобто металевий інструмент, загострений з обох боків, на відміну від одностороннього в кирці. Досліджаючи промисел обробки каменю на початку ХХ ст., Ю. Александрович слушно підкresлив значну ціну при купівлі та обслуговуванні інструментарію каменотеса, що негативно впливало на розвиток промислу. Він зазначив, що майстер змушений був оновлювати інструменти кілька разів на рік, витрачаючи на це значні кошти¹. Робота з наточування та «відтягування» (гартування. — В. І.) зазвичай відбувалась у місцевих ковалів, тому нерідко каменотеси опановували додатково вміння та навички з обробки заліза задля здешевлення основного набору інструментів та відповідно виробів. Так, сучасний майстер І. Гриняк із с. Писарівка розповів, що сам наточував і «відтягував на кувалді, сам підточив і вперъод»².

Розглядаючи прикладний аспект видобування та чорнової обробки кам'яної заготовки, варто виділити ще кілька важливих рис. У більшості сіл, маємо на увазі центрів каменотесного промислу, обробляли дрібнозернистий та великозернистий пісковик, поклади якого залягають пластами різної товщини на глибині чи висоті — залежно від природних особливостей місцевості. Видобування необхідних кам'яних заготовок відбувалося на основі розташування тріщин різних розмірів між пластами каменю. За допомогою них майстри визначали основні виміри й розміри заготовок та їх виробниче призначення. Пласти різно-сортного каменю в рамках народної термінології називали «лавами». Зокрема, Л. Айнберг, досліджаючи кам'яні поклади пісковику з геологічної точки зору, слушно вказала, що знання про наявність «лав» є суттєвими для місцевих каменотесів, оскільки беруться за основу поділу за критерієм якості, за придатністю для виготовлення жорен чи точил³.

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 479.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 106. Записано в с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.

³ Айнберг Л. К вопросу о палеозойских жерновых печатниках Подолии... — С. 104.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Майстри-каменотеси, характеризуючи структуру кам’яного моноліту, вказують на два типи тріщин у ньому, а саме: «жили» і «нитки». «Жилами» називають значні тріщини в монолітній кам’яній скелі, ширина розлому яких може досягати 0,003–0,01 м. Характерною ознакою «жил» є те, що розташовуються вони зазвичай горизонтально, поздовж кам’яного пласти. Протяжність «жили» переважно визначала довжину кам’яної заготовки. Відповідно, висоту й ширину заготовки визначали, як правило, «ниті» або «нитки». «Нитки» — це дрібні, часто майже невидимі тріщини кам’яної породи, які можуть проходити в моноліті в будь-якому напрямку. Ігнорування таких тріщин або ж неуважність майстра призводили до браку чи дефекту поверхні виробу, після чого робота розпочиналася з початку.

Описуючи процес видобування кам’яної заготовки та її чорнової обробки, майстер-каменотес В. Зайченко (с. Ломазів) зазначив, що «добували камінь прямо в землі. Є такі скали, бо це ж гориста місцевість, що воно дається обробці, бо є таке тверде, що не дається, а є м’який трохи камінь в землі. Ти й добували, такими клинами різали, били. Колись я чув..., що робили такі яри. Заліза не було, то сухе дерево, туда заправляли його і потім заливали його скілька раз водою і воно набубнявіло і відломлювалось, а клинами, тако їден коло другого і легенько б’еш-б’еш»¹. Підсумовуючи спогади майстра, варто наголосити, що в ХХ ст. дерев’яні клини повністю вийшли з ужитку. Традиційні архаїчні техніки поступились більш ефективним методам та способам обробки каменю з використанням залізних інструментів.

Розглянемо видобування «дикого каменю». Даючи означення народному терміну «дикар» «декар» або «дикий камінь», варто зазначити, що це верхній пласт покладу каменю незалежно від породи, який тривалий час піддавався різноманітним атмосферним впливам, зокрема сонячному нагріванню, замерзанню тощо, внаслідок чого утратив деякі фізичні властивості. Технічна обробка та виготовлення виробу із цього каменю є досить проблематичними, оскільки майстер не має впевненості щодо щільноті породи, тому існує значна ймовірність того, що заготовка в будь-який момент обробки може розсипатись. Ю. Александрович у своїй праці наголошував, що в селях Русава і Дзигів Брід придатний для обробки камінь міститься лише на глибині 1,5 сажені (2,5–3 м. — В. І.)², тобто верхні пласти каменотеси знімали в процесі розробки покладів. Більшість майстрів, пояснюючи природу та структуру «дикаря», однозначно наголошували, що камінь «запечений на сонці і вимерзлий», навіть уже видобутий,

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 32. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

² Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 484.

практично більше не обробляється. Незважаючи на це, в різних місцевостях Поділля «дикар» змушені були брати для виготовлення ручних жорен у трагічні роки голодоморів ХХ ст.

Відзначимо також, що кожен пласт, залежно від якості та придатності кам'яної породи, мав свою локальну назву. Так, В. Ковтун, мешканець с. Нижнє, розповів: «Їх тут слой такий, там вони називаються зверху — “сундук”, потім йде “черак”, потім “плита” — плити то хороше»¹. Варто уточнити, що назва шару «плита» є фактично загальновживаною в межах зафіксованих осередків каменотесного промислу на Східному Поділлі.

Традиційна типологія покладів каменю проводилася народними майстрами на основі кольорової гами породи. Так, Ю. Александрович у своїй розвідці, спираючись на розповіді опитаних мешканців, дав опис «білому» пісковику для «панських» хрестів: «Цей пісковик відрізняється рівномірним забарвленням і порівняно легко піддається витонченому різьбленню»². Крім «білого», дослідник виділив «жовтий» пісковик для «мужицьких» пам'ятників, «мацейв» та інших виробів³. Нам вдалося зафіксувати ще й таку назву, як «сивий» камінь, що застосовується до черепашнику на потреби будівництва. Залежно від умов зберігання вапнякові породи могли називати «зеленим» або «білим» каменем. «Чорним» або рідко «червоним» називали гранітні породи. Існували камені-«мікси» різних порід, придатні частково для будівництва, висипання або вимощення доріг, їх називали просто «біле».

Починаючи первинну обробку каменю для видобування цілого блоку, майстер попередньо готував набір інструментів — молот, клини, ломи та кирки (див. рис. 3—5). Клин як традиційний інструмент каменотеса, має вигляд пластини, довжиною до 0,12—0,14 м із різним ступенем заточення з ріжучої сторони. Верхній ширший бік клина каменотеси називали «плечима», які виконували роль відбійника, по ньому наносили значну кількість ударів різної сили, розширяючи породу з метою утворення тріщин і відколювання заготовки. Згаданий нами народний майстер І. Гриняк із с. Писарівки наголошував, що від щільноті та твердості кам'яної породи залежить ступінь загострення клинів за схемою: чим твердіша порода, тим гостріший клин. Надміру гострий клин розкришуватиме відносно м'яку породу. Затуплений клин «плечима» розширює отвір, унаслідок чого заготовка відколюється⁴. Варто підкреслити, що при добуванні пісковику фізич-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 27. Записано в с. Нижнє Деражнянського району Хмельницької обл.

² Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 484.

³ Там само.

⁴ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 101. Записано в с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

ні якості породи перевіряли, рубаючи скелю «кайлом» — інструментом у вигляді двосторонньої сокири з лезами. Зазвичай клини забивали в «жилу». Залежно від розміру заготовки забивали належну кількість клинів на однаковій відстані один від одного по периметру блоку. Задля точності розмірів масивної заготовки клини забивали якомога ближче один від одного, але за наявності чітко вираженої «жили» та «ниток». Попередньо клинами пророблювали спеціальні отвори, що мали назви «фори» або «льофі». Вони уявно окреслювали периметр кам'яної заготовки. Як зазначає В. Івасько, майстер із с. Букатинки: «Буває так, що 5 чоловік б'ють три дні довбньою, буває й так, що й 2 часа можна, смотря який кусок. І ці клинці значить запрягають їх всі, і тоді хлопці, котре дужкі, котре на рубці, довбньою б'ють їх»¹. Задля поліпшення ефективності роботи та прискорення видобування в отвір безпосередньо під клин могли вставляти залізні пластини, товщиною 0,002–0,006 м, які мали назву «листва» (Буша), «блляшки» (Ломазів). Таким чином фіксували клин в отворі, за рахунок чого він не вилітав під час сильних ударів молотом двома руками із-за плеча, прискорюючи тим самим роботу. З іншого боку, через завдані удари могли відбуватися рух та деформація породи та защемлення клину в моноліті, тоді як наявність залізної листви практично нівелювала такий негативний момент у роботі.

Практично одразу ж на місці видобування оббивали «зайві», на думку майстрів, частини заготовки, зменшуячи вагу та полегшуючи транспортування кам'яного блоку. На основі набутого емпіричного технологічного досвіду видобуті заготовки розподілялися за призначенням, зокрема «на хрест» чи «на жорняк», «брусовий» чи «точильний» камінь. Відповідно далі проводили подальшу первинну чорнову обробку за допомогою шпунтів, дрібних клинців та бучарди з крупною насічкою, надаючи заготовці попередньої геометричної форми.

Зауважимо, що в деяких випадках заготовлений матеріал потребував транспортування до господарства майстра, в тому числі в разі виконання робіт іншими майстрами в «гірнях» чи кар'єрі. Шодо переміщення кам'яного блоку на місце виготовлення виробу згаданий нами майстер В. Заїченко уточнював, що «в кар'єрі обробляли, а потім підводи, значить, брали такі вози, “мотиги” (дерев'яна колода довжиною 1–1,5 м і 10–12 см в діаметрі. — В. І.) і по таких дерев'яних дріючках викачували, потому що кинеш тай розіб'еш — це ж камінь»². Отже, чорнову, а не-рідко і вторинну обробку каменю, могли виконувати безпосеред-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 8. Записано в с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 33. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

ньо на місці видобування, що можна пояснити прагненням зберегти фізичні властивості породи, які деформувалися під впливом атмосферно-кліматичних умов.

Особливих технологічних навичок та прийомів потребувало видобування гранітних блоків. Зауважимо, що за загальним маркуванням гранітних порід найбільш поширеним та придатним до обробки на теренах Східного Поділля є тип «сірий кардинал».

Важливо підкреслити, що відомості про традиційний первинний технологічний процес обробки гранітного моноліту є доволі фрагментарними. Це пов'язано з тим, що гранітні кар'єри становили значний інтерес для підприємців і в підсумку — як наслідок цього — були комерціалізовані наприкінці XIX — на початку XX ст., а в повоєнний період — у 40-х — 50-х роках ХХ ст. видобування й обробка гранітних порід були практично повністю автоматизовані, традиційні ручні техніки були витіснені, а їх релікти збереглися лише при осібному виготовленні гранітних надмогильних пам'ятників. Найбільш точні відомості, в яких висвітлено близьку до традиційної первинну обробку гранітної породи, вміщено в праці краєзнавця та геолога О. Бірулі. Зокрема, автор зазначив, що великі уламки каміння розколюються в кар'єрі на плити за допомогою «пунчет». У камені роблять отвори завглибшки 7—8 см і діаметром 2 см на віддалі 10 см один від одного, туди закладають дві напівковові залізні платівки, а між ними забивають крицеві клини, які й розколюють камінь на окремі плоскі частини. Ці плити перебивають «гемерами» (молотами) на різні напівфабрикати: формак, платівку, склок¹. Переважно в гранітних кар'єрах — один бік гемера називався «лобок», він був із тупою поверхнею і робочою площею $0,08 \times 0,08$ м, а інший, загострений, — «фана», ним каменотеси розділяли блоки на частини.

Зазначимо, що значний ступінь твердості, щільності та відповідно крихкості кам'яної породи зумовили поділ процесу обробки на декілька етапів. Зокрема, відколюванням блоку від плити займалися «кольщики». Описуючи первинну обробку граніту, каменотес другої половини ХХ ст. С. Білик із с. Жежелів згадував, що «...спочатку одколоювали брили, бурили дірку в камені, там моноліт. Потом взривали порохом, бо він одколоє, а потім кольщики, вручну тож довбали такі дірочки. Ці спиці були такі, обрізані, вона така протяжиста, і так вони забивали в цей камінь, штук 30—50 цих, називаються вони “пунчети”, де то називають “унери”. Одколоється, ну потім шпицями обробляється під розмір»². Порівнюючи дані О. Бірулі та спогади

¹ Біруля О. Гніванська каменярня. Матеріали до геології та технології будівельного каміння. — Харків : ДВОУ Технічне видавництво, 1931. — С. 30.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 7. Записано в с. Жежелів Козятинського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

С. Білика, зауважимо, що технологічний процес обробки фактично не змінився, оскільки впровадження вибухових речовин у кар’єрах призводило до руйнування кам’яної маси, що ставала непридатною для обробки. Підкreslimo, що використання технік, які руйнували структуру та фактуру породи значною мірою свідчить про розрив міжпоколінних спеціалізованих ремісничих знань та нівелювання здобутків народного технічного досвіду роботи з каменем.

Варто також відзначити, що безпосередньо в кар’єрі відбувався етап пасування кам’яної заготовки за допомогою спеціального інструмента «пасирки». Так, колишній директор кар’єру с. Жежелів В. Білик зазначав: «Берете, а воно неправильної форми. Це пасується, називається пасіровка, спицями значить, такі спиці спеціальні, то єсть придається примірна форма»¹.

Порівняно простішим був процес видобування вапнякових порід. Залежно від фізичних властивостей геологами була запропонована досить широка їх таксономія. Нас у межах предмета дослідження передусім цікавлять наявні на території Східного Поділля поклади вапняків, насамперед черепашник як один із найм’якіших типів, частково кристалізований крупнозернистий та середньозернистий вапняк. Особливість традиційної первинної обробки більшості вапнякових порід полягає в тому, що для видобування використовувалася перероблена двостороння столярна пилка із загостреними «зубами» з переднього ріжучого боку. Каменотес Ф. Щікар із с. Дмитрашківки, згадуючи ручну обробку кам’яної породи відзначив, що пам’ятає тільки одного майстра, якого місцеві мешканці називали «Латиш» (Елікс Григорій Андrijович, 1886 р. н.²). Зокрема, Ф. Щікар розповідав: «Цей Латиш був коронний спец, який різав, робив хрести. Вручну робив. Жестяна пилка була з ручкою... такою. Тут зуби, і він вибирав такі місця, дзьобком вона йшла — забивалася-забивалася. Главне начати, отам, де він різав, є ше ті місця»³. Мешканець с. Стіна О. Кривов’яз згадував, що обробці породи передувала розмітка контурів звичайною крейдою чи вуглинкою⁴. Такі заготовки, менш масивні за розмірами від пісковикових, мали зазвичай форму правильного паралелепіпеда. Розміри блоків коливалися в межах $0,25 \times 0,4 \times 0,3$ м до $1 \times 0,8 \times 0,65$ м — відповідно довжини, ширини та висоти. Запровадження механізованого способу видобування та обробки вапняків фактично не змінило окрес-

¹ Там само. — Арк. 5.

² Погосподарська книга № 9 за 1955—57 рр. с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької обл. — Т. 9. — Арк. 48.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 851. Арк. 26. Записано в с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької обл.

⁴ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 33. Записано в с. Стіна Томашпільського району Вінницької обл.

лених традиційних способів первинної обробки. Починаючи з 1940-х — 1950-х років радянська адміністрація інтенсифікувала розробку вапнякових родовищ шляхом будівництва шахт і штолень. Було сконструйовано спеціальні машини «електрокари», головним інструментом яких був «бар» — по суті, автоматизована столярна пилка, а заготовлений матеріал та вироби вивозили попередньо прокладеною вузькоколійною дорогою. Згаданий нами майстер Ф. Цікар, описуючи первинну обробку каменю, зазначив, що: «Блок різався, значить, на скільки бар бере туда, 49 × 19 × 24 і значить що, 49 см він брав, вирізалась така тумба. От, например, блок мав 24 см, отаку плаху вирізали, потім ставилась вона на землю, і бар опускався униз туда, і вони на цему макет намалювали, на тому квадратові»¹.

Один із найбільших центрів виготовлення кам'яних комінів із черепашнику на Східному Поділлі — с. Джурин Шаргородського району Вінницької області, де досі працює місцевий майстер-самоук П. Паянок, виготовляючи в наші дні традиційні дімарі. Для первинної обробки породи в місцевих шахтах П. Паянок використовує сучкоріз, який призначений для розпилу деревини². Окрім столярської пилки для обробки каменю використовували молот, сокиру та різного розміру свердла. В. Решетяк, мешканець каменотесного центру с. Сивороги, представник місцевої династії каменотесів Решетяків, розповів, що «мури, склени (погреби. — В. І.), всі вони різані топором»³.

Окрім зазначених основних порід каменю (пісковику, вапняку та гранітів), каменотеси видобували поклади опоки та крейди, які за фізичними властивостями є більш м'якими. Заготовлений із них матеріал використовували для будівництва житлових та господарських приміщень.

2.2. Вторинна обробка каменю та її особливості

Вторинна обробка каменю є найскладнішим технологічним етапом, який має на меті виготовлення різноманітних виробів. Варте уваги уточнення про те, що майстри могли виготовляти продукт або з окремих спеціально заготовлених частин каменю, або з «булиг» — значних за розміром та об'ємом каменів, що знаходяться поблизу місця видобування.

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 851. Арк. 25. Записано в с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької обл.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 94. Записано в с. Джурин Шаргородського району Вінницької обл.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 855. Арк. 13. Записано в с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

У процесі вторинної обробки каменю застосовувалися спеціальні інструменти — молотки, бучарди (гаммер і тисгаммер¹), скарпелі, шпунти з різною формою робочої поверхні, зубила (див. рис. 6—12). Мистецтвознавець П. Кузенко зазначав, що, заточуючи інструменти, прагнути зберегти якісно твердий гарт металу. Характерними особливостями підготовки до роботи відзначаються пасирка і бучарда (штокгамор). Кінець інструмента повинен мати чотирикутну площину $0,002 \times 0,005$ м. У бучарді загострюється її ударна чистина у формі тупих квадратних виступів². Згаданий нами каменотес В. Івасько розповідав, що так само, як і клини, шпунти породи заточували відповідно до твердості породи. Більш загострювали до м'яких порід, менше — до твердих³. Відзначимо, що шпунт був одним із основних інструментів для обробки каменю після видобування заготовки. Різні розміри цього інструмента робили його більш функціональним. Із метою різьблення окремих декоративних деталей виробів використовували різні за розміром скарпелі.

Слід також підкреслити, що вторинну обробку кам'яного блоку, особливо з пісковику та граніту, виконували в декілька етапів. Передусім — *бучардування*, суть якого полягає в роботі з «бучардою» — чотиригранним молотком, робочі поверхні якого вкриті зубцями піраміdalnoї форми для вирівнювання поверхні виробу із фактурним нанесенням деталей.

Однією з найбільш давніх підходів у традиційній обробці каменю, відомості про які вдалось зафіксувати, є техніка «в чотири руки». У процесі роботи з каменем обов'язковою була праця двох каменотесів або каменотеса і помічника. Відповідно один із них тримав інструмент, а інший поньому безпосередньо бив, оброблюючи таким чином заготовку. Недоліками названої техніки були повільність роботи, значна трудомісткість та енергоємність і як наслідок — низький дохід через незначну кількість виготовленої продукції. Слушним у даному контексті видається міркування А. Ярошевича, який відзначав, що іноетнічний техніко-технологічний вплив зумовив перехід до техніки «в дві руки», за якої майстер міг працювати без помічника⁴. Необхідно уточнити, що між централами виготовлення кам'яних виробів, особливо тими, що були розташовані на чималій відстані один від одного, практично не було торговельних зв'язків та технічних

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 487.

² Кузенко П. Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини XVIII — першої половини ХХ століття (історія, типологія, художні особливості): дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.01. — Івано-Франківськ, 2005. — Арк. 65–66.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 7. Записано в с. Букatinка Чернівецького району Вінницької обл.

⁴ Ярошевич А. Материалы по истории каменотесного промысла на Украине // НТЕ. — 2015. — № 5. — С. 93–94.

запозичень. Відповідно, архаїчна техніка «в чотири руки» застосувалася в арсеналі незначної частини подільських каменотесів. Зокрема, описуючи суть окресленої техніки, майстер-каменотес С. Білик із с. Жежелів зазначав, що «це шпицями ще набивали вручну. Один крутить, а другий б'є»¹. Майстер В. Заїченко із с. Ломазів також наголошував, що «шпички, молот, а то навужевки (навколішки — В. І.), якщо великий забой, то один тримає — другий б'є»². Таким чином, відзначимо, що найбільш давня техніка «в чотири руки» застосувалася ще впродовж 40-х — 50-х років ХХ ст.

Найбільш складною роботою було виготовлення кам'яних хрестів, пам'ятників та скульптурних елементів, які нерідко визначалися замовниками. Слушно міркував П. Кузенко про те, що обробка каменю потребувала від майстрів особливих знань і навичок. Досвід, набутий у побутовому каменярстві, став основою більш складної галузі — пам'ятникової³.

Описуючи процес виготовлення кам'яного хреста чи пам'ятника, на наш погляд, доцільно виділити за критерієм складності виконання та кількості компонентів надмогильного знака дві групи таких виробів.

До першої належать кам'яні хрести та пам'ятники, які складаються із двох структурних частин, а саме: горизонтальної плити-основи із вибитим відповідно до товщини хреста отвором та безпосередньо самого хреста чи то пам'ятника. Спорадичне поширення обробки каменю зумовлювало локальні варіації народних топонімів щодо назв складників кам'яних надмогильних знаків. Зокрема, у с. Посухів (Мурованокуриловецький район Вінницької області) зафіковано, що більшість надгробків складаються із двох компонентів, а саме: «капиці» — нижньої горизонтальної основи з квадратним вибитим отвором — і хреста, що встановлювався вертикально. Примітною рисою відособленості від інших центрів промислу, торговельної замкнутості сільських каменотесів є те, що переважна частина зафікованих кам'яних пам'яток є типологічно однаковими та їх не виявлено на кладовищах сусідніх сіл. Це міркування підтверджують спогади мешканців с. Посухова М. Григораша та П. Шиманського. Вони згадували, що в селі жив лише один майстер Степан Маркітан, який самостійно виготовляв кам'яні хрести та працював до 70-х років ХХ ст.⁴, що значною мірою пояснює типологічну подібність тамтешніх надмогильних знаків.

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 7. Записано в с. Жежелів Козятинського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 35. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

³ Кузенко П. Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат... — Арк. 66.

⁴ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 84—86. Записано в с. Посухів Мурованокуриловецького району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

До цієї ж групи, зараховуємо весь загал зафікованих вапнякових хрестів, оскільки автором монографії на подільських кладовищах не були виявлені багатоелементні надмогильні пам'ятники із вапняку, що можна, ймовірно, пояснити їх недовговічністю та особливостями вторинної обробки. З вапнякової заготовки за допомогою столярної пилки, сокири та скарпеля випилювали хрест замовлених чи задуманих майстром форми і розмірів. Виконання дрібних декоративних елементів у вапняковому блоці, а саме: вирізування отворів та «язиків» (спеціально обтесана нижня частина хреста, що входить у «тумбу»), різьблення епітафії прискорювало руйнування породи під впливом атмосферних явищ. Зафіковані вапнякові пам'ятки підтверджують логічне припущення, що найбільш сприятливим місцем для кладовища з такими хрестами є захищені від вітрів та протягів неродючі місця, тоді як розташування на схилах каньйонів зумовило фактично повне руйнування структури каменю. Зокрема, в центрах каменотесної продукції, в яких ресурсом є вапнякові породи, кладовища розміщували біля лісових масивів, на пагорбах або ж навколо них насаджували дерева з метою збереження кам'яних пам'яток. Заслуговує на увагу також міркування про те, що вапнякові хрести зазвичай не перевозилися на значні відстані через великий ризик руйнування виробів під час транспортування.

Другу групу становлять більш складні за технічним виконанням кам'яні хрести та пам'ятники, що складаються із трьох та більше компонентів. Серед них найважливішим є «плита» або «база» — кам'яна основа прямокутної форми, що забезпечувала стійкість конструкції. Також побутувала в деяких селах назва нижнього елемента «плінта» або «полуплітка». Потовщення основи «бази» або «плити» за рахунок формування в її нижній частині «плінтуса», підвищувало ступінь стійкості виробу¹. На «плиту» могли встановлювати або «базочку» — менший за розміром від «плити» кам'яний паралелепіпед для зміщення конструкції як єдиного виробу, або ж «тумбу» — елемент, на який встановлювалися верхні частини «шпиль» або «хрест», або ж «шпиль» із «хрестом» невеликих розмірів. Практикувалися варіанти виготовлення надмогильного пам'ятника, що мав у своєму складі «базочку» і «тумбу», при значних його розмірах. Тумба являла собою прямокутний постамент із відшліфованими бічними поверхнями, на які наносили епітафію. Зазначимо, що написи могли міститися не лише на передній стороні, а й з усіх боців. Поширеним був варіант нанесення біографічних відомостей на передній і тильній сторонах «тумби», а бічні сторони майстри могли прикрашати рослинною символікою. Безпосередньо на

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 113. Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

«тумбу» встановлювали «шпиль» — конусоподібний елемент, на якому теж могли різьбити епітафії або певні символи. У верхній частині «шпилля» могли встановлювати «хрестик» незначних розмірів висотою до 0,5 м, або ж задля зменшення висоти й відповідно ціни виробу «шпиль» був останнім верхнім компонентом. Варто уваги зауваження про те, що назва «шпиль» не є загально-вживаною. В деяких місцевостях, зокрема в локальних центрах промислу, традиційною є назва «конверт» (с. Пороги), що могла стосуватись і однієї з деталей виробу, і назви пам'ятника як типу в цілому¹. Зі свідчень каменотеса М. Вініцького (с. Русава) дізнаємося, що залежно від розміру кам'яного хреста виготовляли відповідну «базу», тож чим складнішим був виріб, тим більшою була кількість його компонентів, яка забезпечувала стійкість конструкції². Наприклад, якщо висота кам'яного пам'ятника досягала 2 м і більше, то обов'язковим був набір із «плити-бази», «базочки», «тумби», «шпилля» та «хрестика», які відповідно складалися одне на одного за допомогою заздалегідь зроблених квадратних отворів і «язиків» у кожному з елементів.

Для виготовлення кам'яного хреста із заготовки з пісковику та граніту вибивали відповідного розміру пластину, після цього виконували вторинну та художню обробку. Варто акцентувати увагу на цінних записах В. Кравченка за 1925 р., здійснених зі слів каменотеса чеського походження О. Длоугі (м. Житомир), які стосувалися виготовлення кількох хрестів з однієї заготовки. Майстер О. Длоугі стверджував: «Щоб уникнути несподіваного одламлювання каменю в процесі праці — зменшити відсоток утрат, а також там, де камень дуже дорогий — більше користі робити з одного кавалка разом 2—4 хрести. Але корисніше робити 2 хрести й ось через що. Коли вже певна кількість хрестів скупчена в спільному камені, то їх треба порозрізувати: як по 2 хрести, то одна різь, на кожну пару, а дві різі — дасть 4 хрести; а коли чотири разом, то вже три різі»³.

Каменотес С. Білик щодо процесу виготовлення надмогильного пам'ятника згадував: «Оде взяли болванку, но вона ж нерівна. Береться лінія і кірпіч чи "чорне", очертив, потім цевом зверхи — це одкольник називається, бо ті черті (контурні нанесені лінії на поверхні заготовки. — В. І.) рівненько тако, ну таке зубило. Значить іде камінь, потім цею шпицею із-за плеча, збив, а потім бучардою б'ється. Крупна і мелка була. Тут така лента пройшла, тут пройшла і тут. Значить, шпицею збивати це, бу-

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 113.
Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 133.
Записано в с. Русава Ямпільського району Вінницької обл.

³ Кравченко В. Ламання скелі та виробництво хрестів з каменю... — С. 167.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

чардою крупною збиваєш і лінійка кладеться, там з трьох частів. Тумба одна, потім друга і третя. Розмір, їдна тумба на низ, 0,6 м на 0,6 м, потім іде 0,4 м на 0,4 м, потім 0,3 м на 0,3 м. Потім посередині буриться дірка, ставиться кусочек, шоб не посунулось»¹.

Варто наголосити, що більшість опитаних каменотесів відзначала один загальновживаний прийом, що застосовувався в ході вторинної обробки. Назва його варіювалася локально, зокрема «прогляд береться» (Жежелів), «взяти прогляд» (Русава, Ломазів), «кинути прогляд» (Пороги), що означає попередній обмір основних даних та елементів виробу з метою уникнення браку. Даний прийом є чи не найважливішим. Досвідчені майстри виконували його «на око», тоді як новачки та майстри, що поступово втрачали зір, покладалися на спеціальну лінійку, ретельно вимірюючи параметри заготовки.

Зазначимо, що формування державних колективних підприємств з обробки каменю на теренах Східного Поділля відбилося й на технічному розвиткові самого промислу. Втім варто уточнити: якщо обробка граніту та вапняків фактично повністю була механізована у 50-х роках ХХ ст., то обробка пісковиків залишилася ручною, крім використання підривних робіт. Так, згаданий нами майстер В. Івасько (с. Букатинка) зазначав: «Ми собі після роботи можем зробити і комусь поставити (пам'ятник. — В. І.). Наприклад, я ставив так. <...> Ми робили так групою, наприклад, давай зробим пам'ятник, ти й буде щось на зверх зарплати. Та й зробили, наприклад, той роби хрестик, той роби підставку, а той другу тумбу, а той третю»². На прикладі даного свідчення можемо виявити ознаки деформаційного процеса в царині каменотесного промислу, що розпочався на рубежі 20-х — 30-х років ХХ ст., суттю якого стала заміна індивідуальної праці на колективну. «Колективізація» обробки каменю привела до спільног виготовлення одного виробу, що явно дисонувало зі специфікою традиційного промислу — одноосібного виготовлення продукції та одержання прибутків. Такі процеси стосувалися не тільки каменотесного промислу, а й інших господарських занять, зокрема деревообробних ремесел³.

Досить часто траплялися випадки виконання одного кам'яного надмогильного пам'ятника на подвійне поховання, зазвичай подружжя. Так, на рубежі ХХ—ХХІ ст. у с. Писарівка каменотес

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 9—10. Записано в с. Жежелів Козятинського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 14. Записано в с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.

³ Сауляк Б. Розвиток деревообробних ремесел Східного Поділля кінця ХІХ — початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05. — К., 2015. — 21 с.

І. Гриняк розповідав, що «...пам'ятник так як комплект, щоб там не заростало бур'янами, поклав пам'ятник і коло на нього на семдісят сантиметрів поклав плитку ти й всьо. Як на двох, то дві плитки. Потім приходять допрацювати, я збираю примерно зо 5 цих заказів і йду вибиваю, там зо 4 цифри вибити, а так є багато, що чоловік із жінкою ще живі, а пам'ятник стоїть вже років 18»¹. Споруження пам'ятників на подвійні поховання можна пояснити їх практичною вигідністю, оскільки ціна подібних виробів була значно нижчою, відносно двох індивідуальних.

Процес шліфування був одним із найскладніших етапів виготовлення надмогильного хреста, адже від цього залежали зовнішній вигляд виробу і можливості його продажу. Найбільш простим способом є шліфування виробу іншим ідентичним шматком кам'яної породи з рівною робочою поверхнею. Зокрема, В. Ковтун (с. Нижнє) зазначав: «Береш другий камінець такий, і вручну тако раз-раз, треш, треш»².

Найбільш давню техніку шліфування та полірування кам'яних виробів зафіксував Ю. Александрович, який зауважив, що тільки в селах Дзигів Брід та Русава присутня техніка шліфування шляхом установки виробу в кругі. Принцип роботи був такий: «в центрі круга, викладеного кам'яними плитами, забивали кілок, до нього прикріплювали жердину, що вільно обертаетсяся на шарнірі. До іншого кінця жердини чіпляли дерев'яний ящик без дна, такого розміру, щоб у нього вільно могла ввійти плита, яку потрібно шліфувати; до ящика і жердини прикріплювали посторонки (ремені для запрягання коней. — В. І.). Під час роботи, коней запрягали в посторонки і водили по колу. При цьому шліфування плити досягалось тертям плити в ящику, до плити круга»³.

Варто наголосити, що нанесення епітафії рідною мовою практично не було проблемою для досвідченого каменотеса. Загалом можемо припустити, що виявлення на пам'ятнику рівного напису та подібних за виконанням літер визначало «почерк» досвідченого каменотеса, тоді як лапідарний напис, здійснений косо із вираженими порушеннями фактури лицьового боку виробу, означає, що його, напевне, виконала людина, яка повсюдово володіла ручною каменеобробкою. Народний майстер В. Заїченко (с. Ломазів) щодо нанесення напису на пам'ятників згадував: «Ти даєш мені зміст свого родича чи за батька <...>. Значить такий-то, такий-то, фамілія така-то, така-то, упокоїться

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 108. Записано в с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 28. Записано в с. Нижнє Деражняського району Вінницької обл.

³ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 486.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Раб Божий, там як пишеться. І я тобі на цім пам'ятнику чисто всьо вибиваю»¹.

Варто також уточнити питання часового проміжку, необхідного для якісного виконання надмогильних хрестів та пам'ятників. Час виготовлення одного хреста середніх розмірів міг коливатися від одного тижня до одного календарного місяця, що залежало від пори року, вільного часу каменотеса, стану здоров'я та віку майстра. Зокрема, майстер М. Вінницький із с. Русава згадував, що виготовляв пам'ятник за один календарний місяць², В. Заїченку із с. Ломазів потрібно було 10–14 днів³, каменотес І. Гриняк із с. Писарівки в радянські часи планово мусив здавати один пам'ятник за місяць, тоді як у наші дні самий каменотес виготовляє його за кілька місяців в силу свого поважного віку⁴.

Важливе місце в асортименті традиційної кам'яної продукції займали кам'яні комини, оскільки їх форма та наявність декоративних деталей потребували від майстрів не тільки професійних умінь та навичок, а й вдосконалення технічного арсеналу. Народний майстер О. Гураш із с. Карпівка згадував, що комини практично не виготовляли через тривалість роботи в часі, значні дефектні ризики та брак продукції: «Там така тонка робота, а воно якщо камінь має “нитку” таку, чорна “нитка” йде, він вже готовий пушті, а він взяв ти й розколовся»⁵.

Опираючись на дані польового матеріалу, можемо констатувати, що виготовлення комину з м'яких порід займало близько одного світлового дня, але за наявності кам'яної заготовки⁶. Якщо кам'яна порода була більш твердою, зокрема із дрібно-зернистого пісковику, то процес сповільнювався до 3–4 днів⁷. Переважна більшість опитаних майстрів-каменотесів стверджували, що для виготовлення комина з пісковику потрібні були лише шпунт і молоток, частково скарпеля. Так, каменотес Є. Семенюк (с. Пороги) описав виготовлення комину: «...заготовка, рубалася така булига, якого розміру треба, примірно у чистім виді 32 на 32 на 34, значить рубали примерно 40 на 40 сан-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 38. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 133. Записано в с. Русава Ямпільського району Вінницької обл.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 33–34. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

⁴ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 102. Записано в с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.

⁵ АНФРФ ІМФЕ НАН України — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 22. Записано в с. Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.

⁶ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 65; Там само. — Од. зб. 854. Арк. 95.

⁷ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 119.

тиметрів, і тоді вже кругом, а потому дюрку. А це скільки тре — 5 см, відміряв по 5 см, і тоді легенько б'єш примерно товщини, глубини. І так одну, потом перекидаєш з цего боку, потом другий бік. <...> там лишається осередок, така скала ціла, вже її не “дзьобаєш”, ну з таким росчотом треба, щоб її звідти витягнути»¹. Згаданий нами вище В. Івасько (с. Букатинка) розповів: «...от тобі кусок скали, помаленьку видовбуєш. Так само як бруски, що може лопнути, так само й це [...]. Робиться там колонка їдна, це низьна бач колонка квадратна, а то шапочка зверху така. То шапочка вона легенька така, то саме трудніше зробити»².

Щодо технології виготовлення комину з вапняку-черепашнику цінною є розповідь народного майстра П. Паянка із с. Джурин. Зокрема, він зазначав, що «робиться квадрат і тоді з квадрату вирізаєш. ...ну й береш уровнь (будівельний рівень, ватерпас. — В. І.) відзначаєш, і як обикновенну доску відрізаєш. З усіх боків відзначив двадцять п'ять сантиметрів і садовою пилкою ондо відрізав. <...> Обводиш круг на чотирох сторонах і тоді цей круг пилочкою обрізаєш»³. Черепашник за своєю геологічною природою м'який та пористий, тож відносно легко піддавався обробці.

Цілком слушними видаються міркування майстрів про те, що виготовлення виробів господарського призначення є простішим, ніж виготовлення кам'яних хрестів та пам'ятників. Цей процес охоплював первинну обробку з деякими елементами вторинної. Із кам'яної заготовки, якій попередньо на місці видобування надавали правильної геометричної форми паралелепіпеда різних розмірів, виготовляли виріб шляхом усунення зайвих елементів на заготовці або з видобуванням отвору за допомогою шпунтів й скарпелі та молотка. В деяких випадках вироби могли декорувати, зокрема рослинними символами.

Чи не найскладнішим традиційним елементом господарського укладу були цямрини до криниць. За допомогою шпунта заготовці надавали правильної прямокутної, конусоподібної або круглої форми. Наступним етапом було вибивання отвору, діаметр якого був ширший на 0,1—0,15 м від верхнього ободу відра об'ємом 8—10 л. Народний майстер О. Гураш (с. Карпівка) щодо виготовлення «кирничника» розповідав: «...його треба вирубати там на місці, по розмері. <...> Заготовку квадратну привіз, а обработка на місці пішла. І середину вибрали, ніяким буром, ні-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 119. Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 16. Записано в с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 93. Записано в с. Джурин Шаргородського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

чим, шпунтами, кругом, по кусочку <...>. Потому перевернув на другу сторону і получається сплошна, ну щоб відро влазило»¹.

Мешканець каменотесного осередку Бандишівка П. Гнатюк, акцентував увагу на тому, що «кирники видовбували з млинових каменів... В мене он кирник з камня, це називається шестерик»². Вірогідним видається припущення, що така цямрина є продуктом із дефектного млинового жорнового каменя, який не могли використати за призначенням. Зазначимо, що в осередках промислу дефектні жорнові камені могли використовуватися в якості огорож, зокрема такі випадки зафіковані у селах Буша та Вінож Вінницької області.

Процес виготовлення ручних жорен та жорнових каменів був відносно простішим. На кам'яній заготовці проводили лінію кола, після чого по ній шпунтом оббивали зайві елементи. Завершальним етапом було шліфування іншим, зазвичай непотрібним каменем. Ручні жорна на теренах Східного Поділля виготовляли з усіх наявних кам'яних порід, які піддавалися обробці. Зокрема, найбільш придатним для виготовлення як ручних жорен, так і жорнових каменів для млинів вважається крупнозернистий пісковик, що пояснюється наявністю у структурі каменю «зерен», за допомогою яких відбувається розмелювання. Структура дрібнозернистого пісковику відповідно має дрібніші кристалічні «зерна» і тому в процесі перемелювання злаків на борошно шліфується. Наприклад, характеризуючи процес виготовлення жорен, Є. Семенюк слушно зазначав, що «треба щоб камінь був, коли терти тулу крупу, то щоб він сам не терся»³.

Виготовлення жорен було можливе також із кристалізованих вапняків, поширеніх, зокрема, в селах Черешенька і Нижнє (Деражнянський район Хмельницької області). За своїми природними властивостями такий камінь практично ідентичний до крупнозернистого пісковику, але є рідкісним у будові земних надр в межах Східного Поділля. В. Ковтун, мешканець с. Нижнє, згадуючи процес виготовлення ручних жорен у післявоєнних 40-х роках ХХ ст., указував: «Як заготовка, то квадрат, а потому щоб не було вуглів, то вкладається такий вкладиш — треугольник, що воно получается круглим»⁴. Власне, такий трикутник виготовляли із заліза або з дерева, а по його вершинах крейдою чи вуглінкою обводили контури кола на квадратній заготовці.

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 20. Записано в с. Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 8. Записано в с. Бандишівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 121. Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 22. Записано в с. Нижнє Деражнянського району Хмельницької обл.

Наступним етапом була робота із шпунтом, бучардою та скарпелею, що мала на меті надання форми та вирівнювання поверхні виробу.

Останнім етапом процесу виготовлення ручних жорен було вибивання насічок. Збереглися різні назви спеціального інструмента, яким насікали робочу поверхню верхняка, зокрема «насєка» або «товкач», які поширені фактично по всій території Східного Поділля, та польська назва «оскард», зафіксована в Городоцькому та Деражнянському районах Хмельницької області. Зауважимо також, що окрім елементом конструкції ручного жорнового млина була квадратна дерев'яна основа, в яку вкладалися камені. Більшість опитаних респондентів називають її «коробка» та «ящик». Окрім того, в конструкції ручного жорнового млина застосовували й залізні елементи: порплицю — поперечину прямокутної форми, яку вставляли в заглиблення в робочій поверхні верхнього каменя; «веретено» — деталь циліндричної форми, верхній кінець якої вставляли перпендикулярно в порплицю, а нижній був з'єднаний із дерев'яною дошкою як елемент підйомного механізму. За його допомогою регулювали відстань між верхнім та спіднім каменями й відповідно якість розмелювання зернових. Зокрема, будову ручного жорнового млина з порплицею В. Ковтун описав (с. Нижнє) так: «для порплиці робиться гніздо з отвором, куди з нижнього каменю йде веретено жилізне»¹. В. Колодій, мешканець с. Нижнє, згадував також, що «порплиця» спочатку була дерев'яною зі вставкою гайкою квадратної форми, яку виготовляли спеціально ковалі, що подовжувало термін дії порплиці, запобігаючи її механічному зношуванню². Після виконання необхідних технологічних операцій відбувався пробний холостий рух каменів, що передбачав їх притирання.

Виготовлення млинового жорнового каменю було подібним до виготовлення ручного жорна. Складність же полягала у значному об'ємі та вазі продукції, її транспортування чи перекидання з однієї сторони на іншу відбувалося за допомогою двох дерев'яних одинакових за розміром колод. Зазвичай таке завдання виконували двоє досвідчених людей. Варто акцентувати увагу на тому, що назви окремих кам'яних деталей у конструкціях різних типів млинів на теренах Поділля та Закарпаття практично однакові, наприклад, В. Коцан та Т. Сологуб вказують назви «бігун» та «лежак» для верхнього й нижнього жорнових каменів³, які є практично загальновживаними в різних регіонах України.

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 29. Записано в с. Нижнє Деражнянського району Хмельницької обл.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 32—33. Записано в с. Нижнє Деражнянського району Хмельницької обл.

³ Коцан В., Сологуб Т. Традиційні водяні млини на Закарпатті XIX — поч. XX ст. // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура. — 2011. — Вип. 1. — С. 89.

Цінні відомості щодо підготовки жорнового каменю до роботи в млині зафіксовані від сучасного каменотеса П. Паянка (с. Джурин), який розповідав: «Там спеціально перед тим як його класти, вибивають, роблять його і ставлять у воду <...>. Потом з води достають, він у воді уплотняється або що, якась технологія є йому. Тоді, коли міняли, з води доставали і ставили. І тоді воно затиралось, якось автоматично <...>, бо зразу вони даже зерно не пропускають, а просто в холосту воду лляють і трутъ»¹. Зазвичай мельник володів навичками обслуговування жорнових млинових каменів. Як відзначав, мельник П. Уманець із с. Миронівка: «Ну це млинський камінь, його готовили до млина, але в ньому ще тре'юрку робити. <...> Шпунт, молоток — тий дюрка, а нє вже насікати тре»².

Виготовлення жолобів — кам’яних виробів прямокутної форми з видовбаним усередині заглибленням також проходило практично один етап вторинної обробки за допомогою шпунта, в деяких випадках — бучарди. В процесі виготовлення вирівнювалися зовнішні сторони та простір внутрішньої поверхні, після чого виріб був готовий до використання.

Деяку технологічну специфіку мав процес виготовлення ворітних кам’яних стовпів. Заготовка була у вигляді видовженого правильної паралелепіпеда із практично необробленою нижньою частиною, яку закопували в землю. Верхню частину могли декорувати за допомогою шпунта та скарпелі.

3. РІЗНОВИДИ ТРАДИЦІЙНОЇ КАМЕНОТЕСНОЇ ПРОДУКЦІЇ

3.1. Вироби сакрального призначення

На нашу думку, комплекс традиційних виробів найбільш доречно умовно розподілити на три групи за призначенням. До першої групи зараховуємо вироби сакрального призначення; до другої — господарсько-побутову продукцію; до третьої групи з деякими застереженнями можна зарахувати будівельний камінь як окремий тип продукції.

До каменотесної продукції сакрального призначення належать надмогильні, пам’ятні, придорожні хрести та пам’ятники. Ці вироби були однією з найважливіших профільно-виробничих галузей господарсько-промислової діяльності подільських майстрів-каменотесів, що пов’язано з технологічною складністю вико-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 96. Записано в с. Джурин Шаргородського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 853. Арк. 98. Записано в с. Миронівка Ямпільського району Вінницької обл.

нання й особливостями транспортування та відповідно приносить найбільші прибутки.

Значна кількість збережених сакральних пам'яток актуалізувала перед дослідниками різних наукових дисциплін питання їх класифікації, яке і в наші дні залишається відкритим та потребує подальшого осмислення. Відомий український учений К. Широцький ще на початку ХХ ст. одним із перших здійснив спробу класифікувати кам'яну пластику на українських теренах в історичній ретроспективі. За його спостереженнями, на формування українських надгробних пам'ятників мали вплив чотири типи європейських християнських хрестів: антонівський, андріївський, чотири- та шестиконечники¹.

На рубежі ХХ—ХХІ ст. у різних регіонах України, де збереглися кам'яні хрести й пам'ятники, проводили кропітку роботу щодо їх опису та класифікації. Використовуючи таблицю геральдичних хрестів П. фон Вінклера, розроблену ще в другій половині XIX ст.², учені подали свої варіанти типології кам'яних пам'яток. На основі досліджень надмогильних хрестів Західного Причорномор'я І. Сапожников, Ю. Слюсар і Р. Шувалов запропонували власний підхід до питання походження та семантики символу хреста. Вони впорядкували каталог, розподіливши зафіковані артефакти серед 12 груп, зображення яких повністю чи у вигляді складових елементів комбінованих форм зустрічаються на надмогильних хрестах³.

Найбільш ефективним при характеристиці подільського комплексу кам'яних хрестів та пам'яток видається підхід мистецтвознавця М. Моздира. Автор запропонував класифікувати кам'яні пам'ятки за критерієм призначення, виділяючи надмогильні, придорожні, присадибні, пам'ятні, «панцирні» тощо кам'яні хрести⁴. При цьому в рамках аналізу надмогильних кам'яних хрестів та пам'ятників як найбільш численної групи артефактів доцільно застосувати підхід, запропонований В. Малиною, який вважав превалюючим критерієм конструктивно-пластичні характеристики досліджуваного об'єкта⁵. На наш погляд, за допомогою даного підходу видається можливим увиразнити типологічне різноманіття кам'яних хрестів та пам'ятників, виявивши риси регіональної специфіки в загальноукраїнському контексті. Хоча

¹ Широцький К. Надгробні хрести на Україні... — С. 145.

² Вінклер П. Главнейшие типы геральдических крестов // Энциклопедический Словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона: в 86 т. — СПб. : Семеновская Типолитография, 1895. — Т. 16а. — Кн. 32 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgaуз/>

³ Сапожников І., Слюсар Ю., Шувалов Р. Типологія кам'яних надмогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. — 1995. — Вип. 2. — С. 22–25.

⁴ Моздир М. Українська народна меморіальна пластика... — С. 49–199.

⁵ Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII–XX ст. ... — С. 269.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

деякі конотації В. Малини на позначення хрестів різних типів доволі суперечливі для наукового інструментарію, зокрема термін «пнеподібні», однак вироблена концептуальна основа є раціональною та ефективною щодо перспективи її подальшого допрацювання.

Надмогильні хрести та пам'ятники — це найчисленніший корпус збережених кам'яних пам'яток на території Східного Поділля. Орієнтуючись на класифікацію В. Малини, відзначимо, що на досліджуваній території найбільшого поширення набуло встановлення трилистих, «мальтійських», прямокутно-раменних, та «пнеподібних» хрестів. Зауважимо також те, що існує ще група змішаних (або комбінованих, за І. Сапожниковим та Р. Шуваловим) типів, а також таких, що мають поодиноке встановлення.

Імовірно, впродовж XVII–XVIII ст. під час козацьких походів було запозичено традицію встановлення кам'яних хрестів. Системні дослідження кам'яних пам'яток того періоду протягом 1990-х років дали змогу І. Сапожникову, Д. Телегіну та Р. Шувалову означити їх «козацькими». Аргументи І. Сапожникова на користь такого припущення, полягали в тому, що не було виявлено жодного поховання жіночого та дитячого зі встановленим кам'яним знаком. Це дало підстави авторам стверджувати, що такий тип надмогильних пам'яток почали встановлювати на честь загиблих козаків. Дослідник логічно припустив, що «цивільні мешканці запорозьких вольностей не ставили кам'яних хрестів через їх високу ціну... Козаки відродили традицію увіковічнення пам'яті своїх небіжчиків саме кам'яними надгробками»¹. У досліджуваний період козацтво як суспільна верства перестало існувати, однак за традицією встановлювали деякі «козацькі» типи надмогильних хрестів на селянських кладовищах, більшість із них датовано, згідно з епітафіями, серединою XIX – початком ХХ ст. До власне «козацьких типів» варто зарахувати «мальтійські», трилисті, прямокутно-раменні хрести, які протягом ХХ ст. практично перестали виготовляти майстри.

Доцільним видається надати коротку характеристику кожному типу кам'яних хрестів, різною мірою представлених на території некрополів Східного Поділля.

«Мальтійський», або восьмикінцевий хрест — це символ ордену Св. Іоанна Єрусалимського (госпітальєрів), заснованого у XII ст. під час хрестових походів. Головна резиденція ордену з XVI ст. розташувалася на острові Мальта в Середземному морі, звідси, імовірно, й назва цього типу. Впродовж XVIII–XIX ст. хрести «мальтійського ордену» були доповнені кругом у середо-

¹ Сапожников І. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX). — Одеса : ТПКП «Юг», 1997. — С. 98.

хресті, і їх почали встановлювати на українських територіях. Торкаючись питання розмірів цих пам'яток, зазначимо, що зазвичай висота хреста дорівнювала близько 2 м, радіус круга, який пронизує рамена, понад 0,5 м. Круг у середохресті менш масивний за рамена та поздовжній брус, що додає складності виконання. На думку В. Малини, на поверхні круга немає надписів, майстер пише тільки на «тілі» хрестокаміння¹. Заслуговують на увагу написи, знайдені на «старому» кладовищі с. Буші, де на одному з малитійських хрестів збереглась епітафія: «Здесь почивається Раба Божа Марфа Максима Мелника жіна Августа 5-го 1828 года» (див. рис. 20). Варто відзначити ще один напис: «Здесь опочивається Раб Божий Онуфрий Барибанъ преставилъ 1827 года марта 15 поставленъ женою Ево Феодосией» (див. рис. 19).

Значного поширення на кладовищах Східного Поділля набули трилисті кам'яні хрести. Типологічною ознакою їх є завершення рамен, що нагадує листя трійчатої будови. Бувають чотири-, шести- й восьмиконечними, на постаменті та зариті долішнім кінцем у землю, без оздоб і з буйним декором, підписані й безіменні. Різними вони виявилися й за будовою, пропорціями, формою середохрестя, силуетом². Зокрема, типовими зразками таких виробів є надмогильні хрести на кладовищі с. Вільховець (Ново-Ушицький район Хмельницької області), які встановлені на могилах місцевих священиків. Примітним є трилистий хрест 1960-х років на могилі Миколи Лиськова, на лицьовій стороні якого — рельєфно різьблений хрест із прямокутним завершенням кінців та фото покійного. Епітафії чи будь-яких інших написів не виявлено (див. рис. 21). Значну кількість практично однакових хрестів було виготовлено майстром С. Маркитаном упродовж 1930-х — 1960-х років (с. Посухів Мурівського району Вінницької області). Зазвичай майстер виготовляв трилисті хрести висотою 1,2—1,5 м, довжина поперечного бруса становила 0,7—0,9 м, товщина — 0,15 м. Середохрестя має незначний круг, дещо вужчий від товщини брусів. Відмітною рисою «почерку» майстра була суцільно декорована лицьова сторона хреста. На ній було зображене: на кінцях рамен — дві шести-пелюсткові квітки-розетки, а у верхній частині поздовжнього бруса каменотес різьбив голуба з розкритими крилами. Нижня частина поздовжнього бруса розширена, що давало змогу наносити епітафію. С. Маркитан виготовив такий хрест на могилу дружини, про що свідчить напис «померла Маркитан Килина 1949 року» (див. рис. 22).

¹ Малина В. Георгіївські та якореподібні кам'яні хрести в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2007. — Вип. 21. — С. 412—419.

² Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII—XX ст... — С. 355.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Своєрідною ознакою трилистих хрестів є їх значна декорованість, зокрема нами було зафіковано символи розетки, зображення птахів, постаті жінок, дерева, християнські ініціали Спасителя та мотив «вазон» (див. рис. 23). Крім того, було виявлено ряд візуально ідентичних трилистих хрестів (за розмірами, кам’яною породою, частково — за «почерком» каменотеса) на віддалених значними відстанями кладовищах Вінницької, Хмельницької та Одеської областей. Ймовірно, що такі хрести виготовляли каменотеси с. Дзигів Бруд (сучасне с. Русава Ямпільського району Вінницької області). Характерною ознакою цих пам’яток є різьблені на фасадній стороні оригінальні рельєфні символи, насамперед зображення птаха і Спасителя та додаткового півкола в середохресті, які є практично однаковими на різних зафікованих зразках. Так, зі свідчень Г. Салтафович дізнаємось, що на кладовищі с. Гнатків «...тіво (хрести. — В. І.) на старому цвинтарі, там іменно Спаситель на ньому, оце з Дзигового Бруда, це колись моя ма-ма так казала... на таткові хрест такивої»¹ (див. рис. 24—25).

Поряд із трилистим В. Малина виділяє хрещатий тип, в якого рамена також завершуються трійчатою будовою, однак кожен із таких виступів має прямокутну форму, нагадуючи символ «хреста». На думку дослідника, ключовою ознакою цього типу є хрестоподібні завершення рамен, коли поздовжній брус «хреста в хресті» за довжиною дорівнює поперечному². Зокрема, подібний хрест зберігся на кладовищі с. Лядова Могилів-Подільського району Вінницької області, висота його 1,82 м над землею, товщина 0,25 м. Із лапідарного напису можна прочитати: «Сей крестъ сооруженъ женою священника Івана... положень на дѣтъї <...> за отпущение грехов... 1779» (див. рис. 26).

Значна кількість кам’яних хрестів на кладовищах Східного Поділля належить до прямокутно-раменного типу (див. рис. 27—30). Вони складаються з поздовжнього і поперечного брусів, які перетинаються перпендикулярно на різній висоті поздовжнього. В більшості з них каменотеси витримували симетрію відносно розмірів основних складових, однак трапляються й непропорційні зразки. Важливо уточнити, що до типу прямокутно-раменних хрестів В. Малина схильний заразовувати латинські, грецькі, восьмиконечні геральдичні хрести, оскільки концептуально, з точки зору будови та розташування брусів і рамен, вони не відрізняються.

Ймовірно, за критерієм ступеня шліфування хрестів цього типу можна відстежити поступовий технологічний розвиток каменеобробки на Східному Поділлі. Маємо на увазі те, що пря-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 29. Записано в с. Гнатків Томашпільського району Вінницької обл.

² Малина В. Кам’яні хрести в Україні XVIII—XX ст.: Онтологія. Типологія. Символіка. Функція... — С. 312.

мокутно-раменні хрести початку ХХ ст., на відміну від першої половини XIX ст., мають дуже ретельно відшліфовану поверхню. В деяких випадках каменотеси могли комбінувати елементи надмогильного хреста, зокрема в середохрестя таких виробів додавали круг, властивий для «мальтійського» типу. Специфікою подільських хрестів такого ж типу є й наявність постаментів, на поверхні яких наносили додаткові відомості про покійних або різьбили різноманітні символи. Напевне, саме такі хрести із постаментами, згаданий нами Ю. Александрович називав «панськими», тоді як відсутність останніх вказувала на принадлежність покійника до селян.

Своєрідною рисою прямоокутно-раменних кам'яних пам'яток не тільки Східного Поділля, а й Південної України є наявність рельєфних зображень символу хреста в середохресті. Хрести з прямоокутним завершенням кінців сформували протягом останніх двох століть найбільш універсальний тип християнського надгробка в Україні. За конструкцією, кількістю рамен, характером декорування можна судити про рухливість християнського канону, народної практики¹.

Доволі поширеними на кладовищах Східного Поділля є «пнеподібні» надмогильні пам'ятники (див. рис. 32–35). Традиційна назва цього типу — «дубок», «дуб», «дубчик». Зазвичай надмогильний знак «дуб» являє собою нижню частину дерева зі спиляним стовбуrom, рельєфними гіллями та корінням. Зауважимо, що такі хрести та пам'ятники були поширені практично на всій досліджуваній території та виготовлялися як з пісковику, так і з граніту. Умовно їх можна розподілити на дві групи: 1) хрести без постаменту із прямоокутними або круглими брусами; 2) надмогильні пам'ятники у вигляді дерева зі спиляними гілками без хреста або з постаментом у вигляді кореневища, на яке на рівні 1–1,2 м встановлювали хрест 1–1,5 м заввишки. Якщо такий пам'ятник робили з пісковику, то окрім компонентів з'єднували за допомогою заздалегідь видобуваних отворів та «язиків»; якщо — з граніту, то окрім складові частини скріплювалися залізними деталями, а починаючи з другої половини ХХ ст. цементувалися.

Окрім того, в ході експедиційних виїздів було зафіксовано одиничні зразки ромбічних вирізних хрестів (с. Морозівка Мурванокуриловецького району Вінницької області), круглих хрестів (с. Буша Ямпільського району Вінницької області) (див. рис. 36–37). Деякі хрести періоду XIX–XX ст. важко віднести до відлених типів. Можливо, це свідчить про локальний розвиток каменотесного промислу, специфікою якого було мінімальне спілкування між майстрами з різних осередків.

¹ Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII–XX ст. ... — С. 300.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Вагомим недоліком розроблених підходів до типології пам'яток є ігнорування кам'яних горизонтальних плит як надмогильних знаків або комбінованих вертикальних і горизонтальних компонентів пам'ятників як окремого їх типу. Зазвичай встановлення горизонтальних плит дослідники вважали реліктом похоронно-поминальної обрядовості, тому увагу акцентували на вертикально встановлених кам'яних пам'ятках. Однак упродовж досліджуваного періоду виготовлення таких пам'ятників не припинялося, зокрема в осередках Ломазів та Нижній Ольчедаїв (Могилів-Подільський район Вінницької області). В останній третині ХХ — на початку ХХІ ст. у с. Писарівці почали встановлювати пам'ятники комбінованого типу, поряд із вертикальною встановлювали горизонтальну плиту (див. рис. 39—42).

Розміри горизонтальних надмогильних плит могли варіюватися. Своєрідним зразком була плита розмірами $1,5 \times 0,7 \times 0,35$ м, тоді як на дитячі поховання встановлювали плиту розмірами $1 \times 0,45 \times 0,25$ м. Оскільки із часом бічні поверхні плити поступово осідали, то різьбили тільки лицьову сторону. Зазвичай, у верхній частині фасаду горизонтального пам'ятника різьбили трилисті хрести та шестипелюсткові квіти, в нижній частині виконували лапідарний напис-епітафію. Оскільки лицьова різьблена сторона горизонтальної плити постійно піддавалася руйнівним атмосферним впливам, мешканці інколи фарбували надмогильний знак, наприклад, у згаданому Ломазові зафіксовано пофарбовані в блакитний та зелений кольори плити (див. рис. 38). Мабуть, саме факт швидкого псування горизонтального пам'ятника, зумовив переход до переважного встановлення вертикальних, лицьова сторона яких була краще захищена від атмосферних впливів.

Одна зі специфічних рис подільського каменотесного промислу — виготовлення надмогильних знаків для іноетнічних чи іконфесійних мешканців, зокрема євреїв, поляків (див. рис. 49, 51) та молдован. Найбільш численна група таких пам'яток не тільки на Східному Поділлі, а й у західноукраїнських регіонах та Молдові — це єврейські надмогильні пам'ятники. На території некрополів трапляються такі їх типи: стела («мацейва»), «пнеподібні» («дуби»), «саркофаг» і пам'ятки комбінованих форм (див. рис. 46—50).

«Мацейвами» називали пам'ятники з пісковику у формі пласкої стели із заокругленим верхом. Варте уточнити, що подільські майстри наносили на поверхню виробу написи єврейською мовою, а також різні за складністю виконання зооморфні та антропоморфні символи. Збереглися різні варіанти локальних назв «мацейви», а саме: «маці» (Букатинка), «мацюги» (Ломазів), «мечі» (Сивороги). Так, каменотес В. Івасько згадував, що «...було таке що “маці” заказували єврейські пам'ятники. З Черновець

чоловік, він сам букотинський. Він робив в доротделі, і в него була машина, така невелика. Він мав людей своїх, йому заказували, <...> собі заробляв на тім, щоб зробити, например, таку макю <...>. Перше не робили, тілько хрести виробляли, або пам'ятник роблять красивий. З 4 чи 5 штук є таких підставок, а це лише їдна плитка і їдна підставка»¹ Каменотес В. Зайченко, згадуючи про виготовлення єврейських пам'ятників, розповів, що «<...> там був Андрій в нас, Козак, в Ольчедаєві там жив, то там вони “били”. В них (у єреїв. — В. І.) не такі пам'ятники хрестами, а там якісь такі пеньки були — “дуби”. Мацюги називались»².

«Валянки» — переважно гранітні єврейські пам'ятники, що складалися з двох елементів: «тумби» та «шпиля», висотою 1,5—1,8 м, збереглися на теренах північних районів Вінниччини, зокрема центрами їх виготовлення були м. Жежелів (Козятинський район) та м. Гнівань (Тиврівський район) (див. рис. 43).

На відміну від українських «пнеподібних» пам'яток, єврейські «дуби» більш масивні та значні за висотою, складні за виконанням, що детермінувало значну ціну на них. Такі пам'ятники зберігаються переважно в колишніх повітових містечках, наприклад, у сучасних районних центрах Гайсин та Ямпіль Вінницької області. Можна припустити, що розмір пам'ятника залежить не тільки від матеріального стану замовника, а й від наявності численної родини, членів якої і символізують гілки. Зокрема, можна виокремити на єврейських «дубах» 3—4 яруси гілок, які віддзеркалювали покоління в межах роду. Ймовірно, що фактурно різьблене «коріння» уособлювало культ предків. Один із дослідників єврейських кладовищ на теренах Молдови та України Д. Гоберман виділив основними конструктивними типами пам'ятників стелу й саркофаг із плоским або скошеним «на два-три скати верхом». Поширенім є поєднання саркофагу зі стелою, що встановлена до торцевої лицьовою стороною. Зазвичай стели орієнтовані на схід, однак через складні умови рельєфу ця просторова орієнтація часто порушувалася³.

Повертаючись до аналізу християнських пам'яток, варто наголосити, що впродовж досліджуваного періоду відбувалася поступова зміна форми надмогильного хреста та пам'ятника. Так, якщо для періоду XIX — початку XX ст. характерне використання типологічно різних хрестів, як-от: «мальтійських», прямокутно-раменних, трилистих, хрещатих або форм, що мають пооди-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 9. Записано в с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 38. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

³ Гоберман Д. Еврейские надгробия на Украине и в Молдове. — М., 1993. — С. 32.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

ноке поширення, то впродовж ХХ ст. форма надмогильного знаку стає уніфікованою зі збільшенням питомої ваги саме пам'ятників. Власне, у вжитку залишаються хрести з прямокутним завершенням кінців та частково «пнеподібні».

Важливе місце в асортименті продукції подільських каменотесів займали придорожні хрести. Їхні форма і тип практично не відрізнялись від надмогильних, однак, як правило, вони були значно більші за розмірами (див. рис. 52–53). Д. Щербаківський писав, що придорожні хрести «частіше бувають не на малих польових дорогах, а на великих шляхах, де щодня не одна сотня людей проходить, проїздить і здійме побожно шапку перед хрестом»¹. Щодо початків традиції встановлення придорожніх хрестів М. Моздир зазначав, що вони з'явилися на українських землях у XVI — на початку XVII ст. під впливом католицької церкви, а на рубежі XVIII—XIX ст. «фігури» та їх кам'яні модифікації були вже розташовані при в'їздах і виїздах багатьох сіл та містечок².

Зазвичай придорожні хрести встановлювали на в'їзді чи виїзді із населеного пункту, перехрестях чи місцях, де відбулися трагічні події. Показовими є спогади В. Заврійчука, мешканки с. Дмитрашківка, яка розповіла: «В нас хрест є на полі, був у Трибусівку в сусіднє село, туди при в'їзді чи при виїзді, я його ніколи не бачила, но я знаю, что він там був. <...> Як їхати попід ліс із Дмитрашківки, а дальше там є село Миролюбівка, то на межі Дмитрашківки і Миролюбівки, там тоже стоїть хрест»³.

Збереглися поодинокі зразки придорожніх хрестів ХІХ — початку ХХ ст. на території Східного Поділля, частково придорожній хрест збережений при в'їзді до с. Стіна Томашпільського району Вінницької області. Однак слід зауважити, що традиція встановлення таких пам'яток певним чином відновилася на рубежі ХХ—ХХІ ст., наприклад, скульптор-каменотес О. Альошкін виготовив придорожній хрест прямокутно-раменного типу на замовлення громади с. Бандишівки (див. рис. 54).

Важливо також підкреслити, що придорожні хрести мешканці називали «фігурами», це були хрести або пам'ятники з розп'яттям Христа чи зображенням інших святих. Так, каменотес А. Дроморецький із с. Сивороги розповідав: «Направо в селі “фігура” стоїть. Ну такий закон був, що треба при в'езді поставити хрест. Ну казали одному чоловікові, що значить зробити треба хрест, за гроши»⁴ (див. рис. 55).

¹ Щербаківський Д. Українське мистецтво... — Т. 2. — С. 22.

² Моздир М. Українська народна меморіальна пластика... — С. 12.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 851. Арк. 18. Записано в с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької обл.

⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 855. Арк. 11. Записано в с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької обл.

Особливої уваги потребують кам'яні хрести та пам'ятники, встановлені на честь важливих політичних подій другої половини XIX — початку XX ст. Одним із перших «найважливіших» приводів для їх спорудження була реформа 1861 р., що відмінила кріпацтво. М. Моздир досить влучно означив такі пам'ятники «панцирнями»¹. На Східному Поділлі збереглися одиниці таких хрестів. Зокрема, на кладовищі с. Мала Побіянка Дунаєвецького району Хмельницької обл. височіє п'ятиметровий пам'ятник, який складається з постаменту та прямокутно-раменного хреста 1,2 м заввишки. Ймовірно, впродовж XX ст. цей пам'ятник був перенесений на кладовище з метою збереження (див. рис. 53).

Окрему групу кам'яних пам'яток за критерієм призначення складають присадибні та пам'ятні хрести і пам'ятники. Їх встановлювали зазвичай на тому місці обійстя, де сталася трагічна подія, пов'язана із загибеллю члена родини. Варто відмітити свідчення В. Заврійчук (с. Дмитрашківка), яка згадувала: «<...> в моого діда була грушка за хатою, а дід був репресирований<...>. Потім, коли вони повернулися сюди, вже нічого тут не було, хати не було, а грушка лишилася. Но при румінах дали це хазяйство другому чоловікові. Він каже: “Ладно, ти тут садив, я тобі тут даю дві сливи” <...> Но дід каже: “Дозволь мені урвати грушечку, це я її садив із своїм дідом!”». А той каже: “До грушки не ліз!”. Ну як мала бути смерть! Той лише пішов хазяїн, а дід переліз ти й виліз на грушку, а той вернувся, тріснув діда тичкою, дід упав та й помер. Ти й на тому місці, де дід лежав, зразу була купка камінь, а потім ну стало трошки легше жити, а мама каже до тата: “Давай поставим маленький хрестик!” Та й поки копали город, та й хрестик всю время стояв на городі, а потім стали орати ти й так забрали»². Зазвичай, присадибні хрести були прямокутно-раменного типу, висота їх коливалась від 1 до 2 м, як правило, без додаткових лапідарних написів та декорованих елементів (див. рис. 56).

Окремої уваги заслуговують пам'ятні хрести. Їх встановлювали на кладовищах, на дорозі чи у полі, на місцях церков, які постраждали від пожеж чи інших трагічних подій (див. рис. 58—61, 62—63). Спорудження такої пам'ятки зумовлювалося конкретною подією чи необхідністю господарів. Наприклад, на кладовищі с. Ратуш (Ямпільський район Вінницької області) зберігається трилистий пам'ятний хрест, біля якого відбувається «празник», священик править службу за покійним. На ньому немає написів, однак виконано рельєфне розп'яття Ісуса Христа в се-

¹ Моздир М. Українська народна меморіальна пластика. — Львів, 2009. — С. 67—80.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 851. Арк. 18—19. Записано в с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

pedoхресті, у верхній частині вирізьблений птах, а в нижній — образ Богородиці з ікони. Біля хреста встановлені також кам'яні столи (див. рис. 57).

Збереглися відомості про те, що у с. Липчани (Могилів-Подільський район Вінницької області) на рубежі ХІХ—ХХ ст. було встановлено близько десяти пам'ятних кам'яних хрестів (див. рис. 60). Відмітимо також свідчення М. Чеваль, жительки цього ж села, яка згадувала: «Хрести тамо стоять <...> вверхові. Там позначені панські поля, то пани ще робили <...>. Це як поле чисте кінчалося, ти й обсвятували поле колись. Обсвятили, ти й до хрестів ходили»¹. Відзначимо, що нами було описано лише один із цих хрестів, однак зі свідчень респондентів дізнаємось, що пам'ятки були однаковими. Даний пам'ятний хрест є прямо-кутно-раменного типу, значних розмірів, 2,5 м заввишки, причому 1—1,2 м поздовжнього бруса закопано, ширина поперечного бруса 1 м, товщина 0,25 м. На лицьовій стороні в середохресті рельєфно вирізьблений хрест, трилистого типу. На задній частині поверхні пам'ятки було вирізьблено напис, який практично не зберігся.

3.2. Господарсько-побутові вироби

Наявність значних покладів доступних та легко оброблюваних порід каменю й потреби в продукції домашнього вжитку значною мірою зумовили виготовлення та всебічне використання господарсько-побутових кам'яних виробів. Серед них — ручні жорна та млинові камені, молотильні котки (гармани), точила та бруски, цямрини для криниць, комини, жолоби, жолобки й поїлки для свійських тварин та кам'яні ворітні стовпи. Крім того, Ю. Александрович, описуючи асортимент продукції на початку ХХ ст., зауважив, що каменотеси виготовляли «клозетні», «тротуарні» та «звичайні» плити².

Одними з найуживаніших господарсько-побутових предметів на Східному Поділлі були кам'яні ручні жорна, якими мололи зернові на борошно. Свого часу Ф. Вовк зазначав, що жорна є однією з найпримітивніших форм розмелювання зерна, однак мають значне поширення в селянських господарствах. Учений зауважив, що на момент дослідження, а саме на рубежі ХІХ—ХХ ст., існували декілька технологічних моделей ручних жорен. У досконалому вигляді жорна являли собою чотиригранний ящик на чотирьох ніжках із перекладинами, в яких містяться жорнові камені, в одній зі сторін влаштовано жолобок для вихо-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 29. Записано в с. Липчани Могилів-Подільського району Вінницької обл.

² Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 498, 490.

ду борошна. Жорнові камені самі є плоскими, верхній приводиться в рух або простою невеликою ручкою, вставленою у висвердлена близьче до краю заглиблення, або довгою палицею, одним кінцем прикріпленою до стелі¹. Саме такий вигляд має переважна частина ручних жорен, зафікованих упродовж експедиційних виїздів 2014—2015 рр. (див. рис. 64—66). Однак варто уточнити, що в більшості зафікованих артефактів удосконалено модель ручки, що приводила в рух «верхняк». Переважно вона залізна, з дерев'яною накидкою циліндричної форми, має круглий отвір усередині задля зручності та довговічності використання.

Конструкція ручного жорнового млина містила такий набір елементів: «верхняк», «спідняк», порплаця, «веретено», ручка або палиця та дерев'яний ящик «обичайка», в якому жорна зберігалися. Варто підкреслити, що вказані назви складових традиційних жорен побутують і в інших українських регіонах. Зокрема, В. Шухевич, описуючи ручні жорна в господарстві гуцулів, відзначав, що вони складаються зі «спідника», «поверхника», «обичайки», «погонича», «прогорниці» (отвір, в який засипали зерно), «веретена» та «порплаці»².

Зазвичай ручні жорна мешканці Східного Поділля зберігали в господарських приміщеннях або в навісах, накриваючи їх тканиною задля уникнення забруднення. Молоти на жорнах міг будь-хто з родини. Так, В. Ковтун (с. Нижнє) згадував, що батьки давали завдання йому кожного дня намелювати на жорнах «дві-три купки муки»³ (див. рис. 67).

Зауважимо, що усталеного зразка ручних кам'яних жорен із відповідними параметрами не існувало. Діаметр верхнього каменя коливається від 0,3 до 0,45 м, при цьому отвір для вкидання зерна становив 0,03—0,07 м, а товщина «верхняка» — 0,1—0,15 м. Діаметр нижнього, або «спіднього каменя» був, як правило, дещо більшим відносно верхнього — на 0,35—0,5 м. Отвір у центрі «спідняка» був невеликим — 0,01—0,03 м, оскільки в нього могли вкладати «веретено», що регулювало ступінь розмелювання. Регулярним було насичування нижньої поверхні «верхняка», що мало поліпшити якість борошна.

Характеризуючи безпосередній процес розмелювання зерна, доцільно, на наш погляд, навести спогади каменотеса А. Бугая

¹ Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. Волкова, М.С. Грушевского, М.М. Ковалевского, Ф.Е. Корша, А.Е. Крымского, М.И. Туган-Барановского, А.А. Шахматова. — Пг. : Типография т-ва «Общественная польза», 1916. — С. 473—474.

² Шухевич В. Звичайні заняття гуцулів // Матеріали до українсько-руської етнографії / За ред. Хв. Вовка. — Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1901. — Т. 4. Гуцульщина. — С. 416.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 28. Записано в с. Нижнє Деражнянського району Хмельницької обл.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

(с. Пороги.), який зазначив: «Сходиться з центра, там іде трошки ямка, а потому воно йде, розпливається на краї. <...> Воно має жолубки, бо так заправляється, що змелено, що вже “маленька” (борошно. — В. І.), та й йде по жолубкові і вже викидає у засік»¹.

У процесі обмолоту зернових у конструкції ручного жорнового млина відбувалося виділення значної кількості зернових відходів, які залишалися не перемеленими на робочій поверхні нижнього каменя і мали назву «ометиця» або «обметиця»².

Каменотес А. Бугай згадував, що в деяких, очевидно, заможних, молдовських селянських господарствах було у вжитку до 4—5 пар ручних жорен, які використовували для крупного та дрібного розмелювання зернових продуктів. На його думку, використання кількох пар жорен є доволі зручним, бо за таких умов не потрібно під кожну крупу регулювати відстань між верхнім і нижнім каменями³.

Вагомою частиною доходів майстрів було виготовлення й продаж жорен до водяних млинів та вітряків (див. рис. 68, 70). Відзначимо, що сформувались окремі каменотесні осередки, які спеціалізувалися на їх виготовленні. Найбільшими центрами були села Нижній Ольчадаїв, Вінож, Немія, Івонівка, Мервинці, Бандишівка; Буша, Дзигів Брід та Ямпіль; Грушка та Букатинка Могилівської округи⁴. Існували спеціальні виробничі терміни щодо розмірів млинових каменів, зокрема «шестерик», «семерик», «шестерик з половиною» тощо.

Важливе значення в господарському укладі подільських селян мали точила та бруски. Кам'яні точила за формою та способом виготовлення були подібні до ручних жорнових каменів, однак були тонші — 0,06—0,1 м, і виготовляли їх зазвичай із дрібнозернистих пісковиків (див. рис. 72). Конструкція кам'яного точила складалась із точильного каменя круглої форми з отвором у центрі до 0,04 м діаметром, в який вставлялася поперечна перетяжка з ручкою, і дерев'яного корита, куди наливали воду. Для зручності процесу заточування інструментів точило влаштовували у станку, під яким встановлювали корито. Поступовими обертами точильного каменя по колу за допомогою ручки наточували одну з бічних поверхонь інструмента. При цьому частина точильного каменя, обертаючись, опинялась у воді, яка змивала виробничий бруд. Так, каменяр М. Пірняк із с. Дорошівки зга-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 115. Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 31, 33.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 115—116. Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

⁴ Див.: ДАВіО. — Ф.Р—434. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13; Ф. 489.Оп. 1. Спр. 265. Арк. 6.

дував: «Робиться дерев'яний жолубок з водою, лляється води і точило крутиться, і воно находитися постійно у воді <...> Тоді лучше точе, збирає зверху мусор, бо теребиться (тобто відділяється частини зернистої структури із точильного каменя. — В. І.) і воно лишається чисте»¹. Цінними є свідчення мешканця с. Велике Залісся В. Кащука, який розповів про місцевого каменотеса, що займався виготовленням точил: «Його фамілія була Боднар. Він обкруглював точила, що точили водою, лляєш води в таке коритце, крутиш руками»².

Необхідними в селянському господарстві були бруски — кам'яні вироби незначних розмірів будь-якої геометричної форми з відшліфованими робочими поверхнями. Через дешевизну цієї продукції, дрібні розміри та частий брак майстри не бралися за її виготовлення. Попит мали бруски, які виготовлялися із спеціально-го «брусового» каменю — дрібнозернистого пісковику. Каменотес В. Івасько щодо виготовлення та призначення точильних виробів розповідав: «...бруси точити косу. Точила маленькі такі во робили для косарок <...>. Спеціально робили, цей рівний, а то зробили такий конусний <...> Бруси робили, таке вручну косу, ніж наточити, прямо закази були, бо їх трудно робити — вони маленькі, зробиши таку плиточку і потім тре розколоти, колиш, а воно лопнуло»³ (див. рис. 71). Обсяги виготовлення кам'яних точил зафіксовано у відомостях про стан кустарної промисловості Могилівщини за 1925—1926 рр., де вказано, що 156 каменотесів виготовили 40 380 точил ціною по 11 карбованців⁴. Вочевидь, ці показники є офіційними даними, тобто в них не враховано господарських потреб селянських домогосподарств, однак зі зведення випливає, що один каменотес у 1920-х роках за календарний рік виготовляв у середньому 259 точильних каменів.

Упродовж 30-х — 60-х років ХХ ст. традиційним точилам було знайдено застосування у промислових цілях, їх використовували в ході виготовлення лобового скла для радянських вантажних автомобілів. За допомогою точильних кругів відшліфовували скло. Зокрема, зі спогадів народних майстрів дізнаємося, що найбільшими ринками збути стали Москва і Ленінград⁵, тоді як в архівних документах згадуються і більш віддалені міста⁶. Крім того, за радянських часів було налагоджено виготовлення кам'яних дефібрерів для паперового виробництва та бордюрної

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 53. Записано в с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 855. Арк. 2. Записано в с. Велике Залісся Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 6. Записано в с. Букatinка Чернівецького району Вінницької обл.

⁴ Див.: ДАВіО. — Ф.Р—434. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 24.

⁵ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 118.

⁶ Див.: ДАВіО. — Ф.Р—991. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 52 В-Г.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

плитки. Безсумнівно, що така виробнича переорієнтація з використанням здобутків народного технічного досвіду значною мірою обумовила збереження традиційних технологічних знань і відповідно промислу до наших днів.

Як вже наголошувалося, одним із важливих господарських напрямів діяльності каменотесів було виготовлення кам'яних коминів (димарів) (див. рис. 69, 73–75). Збереглися різні локальні означення таких виробів, окрім назви «комин», — «комінок» (Джурин, Велика Русава), «коменок» (Сивороги). Зауважимо, що ці вироби можна розподілити на дві групи. До першої відносимо комини з димовою трубою в нижній частині, до другої — димарі без такої труби.

Комин мав форму правильного паралелепіпеда і складався з трьох частин: нижня, яка встановлювалася в димохід; «поясок», що був розширений і мав закріпити виріб аби не пропустити вологи до димоходу; третя — «шапочка», яка виготовлялась залежно від уподобань майстра чи замовника. Ю. Александрович, описуючи комини каменотесів сіл Дзигового Броду та Русави (сучасне с. Русава, Ямпільський район Вінницької області), зазначав, що це «особливого роду ковпаки для димових труб. Комини виготовляються із чотирма, протилежно розташованими отворами для вільного виходу диму за будь-якого напряму вітру. Завдяки коминам вітер не “заганяє” дим у димовий прохід і піч»¹. Здебільшого на лицьовій стороні комину, себто тій, яка виходила до дороги, могли наносити дату встановлення виробу. Нами було зафіксовано дати не пізніше початку ХХ ст., зокрема в с. Буші Ямпільського району Вінницької області зберігається комин із написом «1908». Своєрідного розвитку виготовлення коминів із кристалізованих вапняків набуло в с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької області, де місцеві майстри виготовляли не тільки чотиригранні, а й більш складні за виконанням шестигранні кам'яні вироби зі скульптурним зображенням птахів, насамперед голубів².

Іншим важливим напрямком діяльності каменотесів було виготовлення цямрин для криниць. Локальні назви цього виробу: «колач» (Буша, Русава, Ямпіль, Пороги, Косауць), «кирник» (Бандишівка), «кирничник» (Карпівка). Власне кажучи, «колач» — це кам'яний виріб правильної геометричної форми, переважно квадратної чи круглої, з вибитим отвором усередині, діаметром 0,5–1 м. За способом подачі води з колодязної шахти можна виділити два типи криниць, а саме: корбові та «журавлі», відповідно до кожного із цих типів витесували цямрини. Зокрема, для корбової виготовляли зазвичай масивний круглий «ко-

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 486.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 855. Арк. 11.

лач», діаметр якого сягав від 0,9 м до 1,5 м або, за умови квадратної форми, 1,2—1,7 м довжини однієї сторони. Завдяки таким розмірам заповнене водою колодязне відро можна було поставити на поверхню «колача» з метою подальшого переливання в іншу ємність (див. рис. 76—78, 80).

Цямрини могли складатися з однієї або двох частин. Якщо «колач» являв собою один цілий виріб, то каменотес виготовляв цямрину із сильно збільшеними довжиною бічної поверхні чи діаметром, що пояснюється прагненням майстра зменшити тиск ваги виробу на муровану колодязну шахту, запобігаючи таким чином її руйнуванню. Якщо ж «колач» складався із двох частин, тоді перша з них, нижня, мала бути встановлена наполовину зануреною в землю на колодязну шахту, вона мала незначну вагу та, відповідно, розміри її дорівнювали діаметру шахти. Основним призначенням нижньої частини «кирничника» було забезпечення стійкості підземної та надземної конструкції криниці. Другий компонент, безпосередньо «колач», встановлювали на нижню частину, попередньо притираючи обидві поверхні. До верхнього компонента квадратної форми з боків, зазвичай у вибиті прямо-кутні заглиблення, закріплювали дерев'яну конструкцію, що складалась із корби, мотузки, відра та даху криниці. Поверхня кам'яного виробу добре відполірована з орієнтацією на зовнішню сторону, щоб вода не стікала в криницю. За свідченнями мешканців досліджених населених пунктів, можна дійти висновку, що «кирничник» виготовляли місцеві майстри чи господарі, додатковим підтвердженням чого є різноманіття форм і розмірів цих виробів. Зокрема, важливими є спогади жительки с. Буші М. Барібан, про те, що два брати Олександр та Симон Бобецькі викопали та облаштували колодязну шахту, виготовили «колач» з наявного на березі р. Бушанки каменю та встановили жолоб, яким могли вільно користуватись інші жителі¹.

Своєрідною була цямрина для криниці із «журавлем». Такі «колачі» були невеликих розмірів, оскільки поверхня для тимчасового встановлення колодязного відра не була потрібна. Вони мали конусоподібну або круглу форму, причому діаметр отвору становив 0,3—0,4 м. Нерідко конструкцію «журавля» могли встановлювати замість корбової криниці, користуючись попереднім «колачем». Зазначимо, що нам вдалося знайти лише одну таку діючу криницю в с. Буші (див. рис. 79).

Необхідними в господарському укладі подільських селян були «жолуби», пойлки та «жолубки» (див. рис. 76, 78, 80—81). «Жолуб» — кам'яний виріб прямо-кутної або круглої форми різних розмірів із видовбаною всередині ємкістю. Масивні жолоби зазвичай встановлювали біля громадських криниць. Робочий об'єм

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 62. Записано в с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

таких виробів становив 100–250 л води. Залежно від форми виробу варіювалось їх призначення. Наприклад, «жолуби» круглої форми були придатними тільки для напування домашніх тварин, а прямокутні, крім того, використовувалися ще й для прання. Зазначимо, що в жолобах майстри вибивали отвір для стоків використаної води, встановлюючи виріб під певним кутом відносно поверхні землі. Однією з важливих причин виготовлення та встановлення жолобів масивних розмірів була наявність «літньої» (теплої). — В. І.) води, яку наливали заздалегідь задля збереження здоровими домашніх тварин.

Вагоме місце в побутово-господарському вжитку подолян займало виготовлення та використання «жолубків» та поїлок. «Жолубок» — це кам'яний виріб будь-якої форми та відносно невеликих розмірів для напування домашньої птиці. Збереглися локальні назви таких виробів, зокрема «тревки» та «коритця». Об’єм переважної більшості «жолубків» не перевищував 3–10 л води. Зазвичай господарі виготовляли їх власноруч, оскільки процес не потребував особливих умінь. Іноді мешканці вибивали отвір у кам’яній плитці, якою було вкладено подвір’я. Водночас більші за розміром були поїлки, які призначалися для напоювання та випоювання домашніх тварин. Цінними є свідчення каменотеса Є. Семенюка (с. Пороги), який зазначив, що поїлки та «тревки» були необхідними в господарстві для відгодівлі свиней та домашньої птиці. Майстри виготовляли цілий набір «тревок» різних розмірів, які використовувалися залежно від зросту домашніх тварин¹.

Мешканець с. Буші Ф. Шимкович згадував, що «коритця» використовували в якості ємностей для гарту металевих виробів при кузнях за радянського часу². Крім того, збереглися відомості про те, що у с. Садківці Могилівського повіту на Поділлі (сучасне с. Садківці Могилів-Подільського району Вінницької області) «залишились в різних місцях села “точила” — великі камені із жолобами, в яких ногами вичавлювали виноградне сусло»³.

Таким чином, господарська значущість «жолубків» пояснюється їх зручністю та довговічністю використання. В ході експедиційних виїздів було зафіксовано в каменотесному осередку Жежелів «корито», виготовлене з місцевих гранітних покладів майстром Кузьмою Білком на початку ХХ ст.⁴, що є значною рідкістю, зумовленою особливостями обробки граніту (див. рис. 82).

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 120. Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

² Див.: Польові записи 2010 р. В. Іванчишена від Шимковича Ф., 1930 р. н., жителя с. Буші Ямпільського району Вінницької обл.

³ Приходы и церкви Подольской епархии... — С. 697–698.

⁴ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 11. Записано в с. Жежелів Козятинського району Вінницької обл.

Важливе місце в господарському і духовному житті селян займали кам'яні ворітні стовпи (див. рис. 83, 85). Це вироби прямоугольної чи квадратної форми, 1,2–1,5 м заввишки, які ще на 0,7–1 м заглиблені в землю необробленою частиною. Завершення таких виробів мало, як правило, конусоподібну форму за деякими винятками. Зокрема, локально було зафіковано верхні частини стовпа у формі «частоколів» та мурів фортифікаційних споруд. Імовірно, що дані форми було запозичено з поміщицьких палаців XIX — початку XX ст. На поверхні передньої сторони ворітних стовпів майстри різьбили різноманітну рослинну символіку, в рідкісних випадках — дату встановлення. Скажімо, виявлено було напис «1944» у каменотесному осередку Немія (Могилів-Подільський район Вінницької області). Цінним є свідчення жительки с. Ломазів Г. Мазур, яка, згадуючи про каменотеса Івана Мазура, розповіла, що «вибивали стовпи, хто хтів з квітками, хто хтів “чистенького”, щоб гарно було, розкрасювали ті квітки люди старі»¹. Зауважимо, що виготовляли стовпи, як правило, парами, зазвичай одного розміру. Часто могли встановлювати три одинакових кам'яніх стовпи, два з яких були опорою для воріт, а третій — для хвіртки. Однак у такому випадку до уваги бралась основна пара входу на обійстя.

4. ВИКОРИСТАННЯ КАМЕНЮ В НАРОДНІЙ АРХІТЕКТУРІ

Один із важливих аспектів цілісного вивчення каменотесного промислу на Східному Поділлі — це з'ясування загальних і специфічних особливостей використання каменю в народній архітектурі. Зауважимо, що в монографії розглядається господарсько-виробничий напрям народного кам'яного будівництва. Проблема сакральної архітектури потребує окремого дослідження.

Видобування каменю для будівельних потреб, на відміну від виготовлення каменотесних виробів, поширене в регіоні значно більше. Зазвичай особливості первинної обробки каменю не розглядалися дослідниками в традиційній площині промислу. Втім даний вид каменотесної продукції в процесі розвитку народної архітектури першої половини ХХ ст. виявляв тенденцію до збільшення питомої ваги як в асортименті виробів майстрів, так і в торгових операціях скупників та колективних радянських організацій. Тому можна виокремити поряд із каменотесами окрему групу «каменярів» (у радянській термінології — «каменщики», «каменоломів»), себто кустарів, які займаються видобу-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 42—43. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

ванням та чорновою обробкою каменю для потреб будівництва. На основі окреслених міркувань, вважаємо доречним зараховувати видобування бутового каменю до каталогу виробів традиційної кустарно-промислової обробки каменю на Східному Поділлі протягом досліджуваного періоду. Відзначимо, що Л. Хом'як описувала каменотесний осередок у с. Демня на Тернопільщині, вказуючи на наявність зв'язку обробки каменю з народним будівництвом, притому «більшість демнянських різьбярів, перш ніж узялися за виготовлення надгробків, вже мали досвід виконання численних архітектурних замовлень, що находили із навколошніх сіл та містечок»¹. Це дає підставу констатувати подібність процесів розвитку промислу в сусідніх регіонах.

Кам'яні матеріали використовували для будівництва поміщицьких палаців та парків на Східному Поділлі протягом ХІХ ст. Зокрема, відзначимо кам'яні палаци у м. Тульчин та в с. Печері Потоцьких (Тульчинський район Вінницької області), палац Т. Чацького у с. Серебринець (Могилів-Подільський район Вінницької області), магнатську резиденцію Орловських у с. Маліївці (Дунаєвецький район Хмельницької області).

У контексті дослідження кам'яної народної архітектури варто відзначити типологічну подібність та процес закріплення каменю в переліку будівельних матеріалів, необхідних для зведення традиційного українського житла та господарських споруд Лівобережного і Правобережного Подністров'я. Так, етнолог В. Кушнір, досліджуючи особливості народної архітектури молдовських сіл зі значним відсотком українських мешканців, влучно резюмував: «Неважаючи на наявність покладів каменю-вапняку й відсутність дерева для будівництва <...> перевага надавалась традиційному для південних регіонів подільського лісостепу каркасно-стовповому типу стін. Натомість камінь використовували для будівництва мурів навколо садиб»². Можна простежити поступове зростання обсягу кам'яних матеріалів у традиційному будівництві, від зведення допоміжних господарських споруд маліх форм до житлових приміщень, для встановлення яких необхідні були кваліфіковані майстри з кам'яних робіт.

Зібрани польові матеріали дають підстави твердити, що в переважній більшості досліджених сіл було чітко налагоджено радянською адміністрацією процес видобування каменю, в ході якого виконувалися «плані-норми» виробітку. Однак у неробочий час, як засвідчила більшість майстрів, вони заготовляли матеріал для власних господарських потреб³. Упродовж другої по-

¹ Хом'як Л. Меморіальна різьба осередків народного каменярства в Галичині... — Арк. 131.

² Кушнір В. Житлові і господарські споруди українців Кам'янецького і Рибницького повітів Молдови... — С. 11.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 15, 122.

ловини ХХ ст. робота колективних підприємств із обробки каменю набула ще значніших масштабів, що було зумовлено повоєнними процесами, пов'язаними з відбудовою сільської та міської інфраструктури. Фактично протягом 1960-х років було розбудовано систему адміністративних будівель, однак видобування будівельного каменю не тільки не припинилось, а й нарощувалось. Тому можемо припустити, що тодішня хата з каменю стає атрибутивною ознакою заможності та матеріального статку селянського господарства. Своєрідна «мода» на кам'яне будівництво пропагувалась ідеологічно по вертикальній висхідній: найбільш заможним та авторитетним представникам адміністративно-командної системи місцевої влади та колгоспів (наприклад, головному інженерові, агроному) будували на державному рівні житлові будинки із місцевого каменю, чим декларували привілейований статус радянського керівника-чиновника, демонструючи відхід від традиційних форм архітектури.

Варто підкреслити, що для будівництва придатними були наявні породи каменю у межах сировинної бази населеного пункту. Крім пісковиків, вапняків та гранітів, використовувалися крейда, опока та «дикар». Каменотес із с. Пороги Є. Семенюк зазначав, що спочатку, розробляючи кам'яні кар'єри, будівельний камінь загалом вважали «попутним», тобто виробничим відходом¹. Майстер В. Івасько, згадуючи початок кам'яного будівництва в селах, зазначав, що «...коли начали люди жити лучше, начали хати строїти, фундаменти, кухні, веранди»².

Переважна більшість сіл-осередків каменотесного промислу розміщені на схилах та в долинах річкових каньйонів, чим значною мірою зумовлено особливості місцевої забудови. З. Гудченко, досліджуючи риси народної архітектури сіл Стіна та Буша на Вінниччині, слушно констатувала, що пересічний рельєф місцевості зумовив безсистемно-вуличну форму поселення, за якої відсутні будь-які натяки на регулярність³.

Спираючись на результати досліджень попередників, Т. Косміна наголошувала, що характер рельєфу ділянки забудови певною мірою зумовлював надземне виведення високого підмурку з використанням підвального приміщення під хатою або під іншими будівлями двору для господарських потреб. Вертикальний розвиток українського житла простежується тільки в районах із розвинутим рельєфом, зокрема у придністровській зоні Поділ-

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 122. Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 15. Записано в с. Букatinка Чернівецького району Вінницької обл.

³ Гудченко З. Архітектурна спадщина... — С. 18; Й ж. Бушанські мури... — С. 86.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

ля¹. Таким чином, для підвищення стійкості несучої конструкції будинку на гористо-каменистому рельєфі та задля компенсації ступеню перепадів рельєфу мешканці змушені були укріплювати будинки підмурком або ж зводити цокольний поверх як господарське приміщення. Жителька с. Буші Л. Бучинська розповіла, що «хати будували на башці. Башка — це нижній поверх, там міг бути курник чи тримали козу»².

Однак маємо зауважити, що теплоізоляційні властивості мають лише черепашник, меншою мірою крейда та опока, тоді як пісковик вважається «холодним каменем». Щодо переваг черепашника як будівельного матеріалу мешканець с. Адамівка П. Грищак розповів: «Дуб Федор Федорович побудував хат п'ять чи шість з тих камінців, “сивий камінь” називався по-народному, він м'який, легкий до обробки і теплий. Ті хати, які збудовані з цього “сивого” каміння, вони дуже теплі»³.

Т. Косміна, висвітлюючи специфіку подільських будівельних матеріалів, указувала, що лише в Шаргородському районі Вінницької області в кінці XIX ст. місцевий черепашник застосовували для виведення стін⁴.

Дослідуючи фізико-механічні властивості опоки на території Могилівської округи на межі 1920-х – 1930-х років, економіст А. Ярошевич зазначав, що вона дуже схожа за властивостями на черепашник, тому може використовуватись як матеріал для стін та каркасу приміщення, обробляється столярними інструментами, може видобуватись упродовж усього календарного року без значних матеріальних витрат⁵. Зокрема, досить широко поклади опоки використовують як будівельний матеріал у селах Лядова та Бронниця (Могилів-Подільський район Вінницької області).

У ході збору польових матеріалів удалось зафіксувати відомості про майстра-каменотеса, який працював із покладами крейди, видобуваючи їх на замовлення. Респондент В. Клібановський із с. Буша, розповідаючи про батька каменотеса Лукаша Васильовича Клібановського (1909–1982), згадував: «Він кузнецом був, сторожом робив на городині і бив крейду, люди тоді строїлися. Він вночі сторожом був, а вдень собі віддихне, та йде там порпається коло школи в кар’єрі. Тоді як, всьо вручну було, треба підрити. Це він так зо штири дні там копається. Лопата, кир-

¹ Косміна Т. Сільське житло Поділля кінець XIX–XX ст. — К. : Наукова думка, 1980. — С. 18.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 88. Записано в с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 3. Записано в с. Адамівка Віньковецького району Хмельницької обл.

⁴ Косміна Т. Сільське житло Поділля... — С. 28.

⁵ ІР НБУВ. — Ф. 56. Од. зб. 50. Арк. 1–2.

ка, клини, довбня таке всюо. Це він так як завалить, тий три-четири куби грудку одну лиш кидав, а потому вже внизу розбивав. Хати, хліви строїли в основному. Брали на той час по 2 рублі, кубометр був. Ще старалися вкрасти, бо не хватало»¹.

Таким чином, для зведення стін житлових приміщень використовували, як правило, поклади теплоізоляційного каменю, хати з пісковику більш характерні для періоду другої половини ХХ ст., коли відбулося налагодження системи купівлі-продажу матеріалів для опалення будівель.

Камінь могли використовувати при глинобитному будівництві в якості матеріалу для фундаменту. Значні за розміром, первинно оброблені камені вкладали по кутах майбутньої будівлі, а безпосередньо на них зводили стіни. Зокрема, камені, народна назва яких «валуни», закладали під стіни господарських будівель, аби підняти їх над землею, щоб створити необхідні умови для зберігання продовольчих запасів². В. Борисенко згадувала про великі камені, що підкладалися під низ закопаних стовпів у процесі будівництва подільської хати та називалися «бучаки»³.

Варто погодитися з міркуваннями Т. Косміної про те, що починаючи з 50-х років ХХ ст. найпоширенішою конструктивною формою фундаменту в народному житлі є стрічковий із природного каменю або бетонних блоків⁴. Для таких цілей використовували «булиги» та «булижники» будь-якої породи, що відповідали розмірам викопаної під фундамент прямокутної ями. Це мало зменшити рівень просідання будівлі впродовж тривалого часу.

При зведенії господарських споруд та будівель кам'яні породи комбінували: стіни будували з пісковику та «декаря», а «фація» (бічні сторони даху) — із крейди як більш легкого матеріалу для зменшення тиску на конструкцію будівлі, цим самим підсилювали її стійкість та довговічність (див. рис. 89). Okрім того, завдяки теплоізоляційним властивостям крейдяних порід створювалися умови для зберігання продовольчих запасів на горищах, оскільки в ці приміщення не проникала сирість. Значна кількість таких будівель, зведених упродовж 1931—1960-х років, збережена як зернові склади в селах Буша, Петрошівка, Миронівка (Ямпільський район Вінницької області).

Для традиційного подільського житла характерна наявність значної кількості споруд малих архітектурних форм. До них відносимо: погреби (льохи), криниці, огорожі, мури та межові камені,

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. — Арк. 60. Записано в с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.

² Косміна Т. Сільське житло Поділля... — С. 19.

³ Борисенко В. Етнокультурні зв'язки українців та поляків Східного Поділля (кінець XIX — початок ХХ ст.) : історико-етнологічне дослідження. — К., 2014. — С. 34.

⁴ Косміна Т. Сільське житло Поділля... — С. 18.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

кам'яні стовпи, а також східці та доріжки й майданчики господарських дворів, викладені із кам'яних відходів чи спеціально заготовлених плиток (див. рис. 83–86, 89). Зокрема, М. Паскевич, мешканець с. Озаринці, згадуючи період своєї праці в кар'єрі, зазначав, що власноруч виклав подвір'я каменем, а як скріплювальний матеріал використовував пісок¹. У бідних на ліс і багатих на камінь районах огорожі робили з грубо обтесаних кам'яних брил («плиток») чималих розмірів, поставлені на ребро вздовж садиби, або ж викладали з дрібного каміння². Десятки таких «плиток» збереглись у садибах мешканців с. Буші (див. рис. 84). Верхній пласт подільських кам'яних мурів складався з попередньо оброблених прямоугільних плиток різних параметрів, але однакової товщини, вочевидь, призначення їх було суто утилітарним.

Важливим атрибутом подільської традиційної садиби були криниці, при спорудженні яких використовували, де це було можливо, кам'яні матеріали. Вміння обробляти будівельний камінь було дуже цінним для копання та викладання колодязної шахти. В цьому процесі використовувалися традиційні кирка та лом, після чого шахта обкладалася каменем, зазвичай без застосування скріплювальних матеріалів, аби уникнути зсуvin грунту.

Поширеною на теренах Східного Поділля була техніка виготовлення кам'яних блоків, які вирізувалися вручну майстрами. Придатними для такої обробки були вапняки, крейда та опока. Традиційно будівельні блоки виготовляли за допомогою сокири, обрубуючи зайді частини і вирівнюючи поверхню блоку з усіх сторін. Відзначимо той факт, що кам'яні блоки виготовляли та застосовували й на теренах Херсонської губернії, зокрема Н. Гомільовський писав, що «промисел каменотесів та інших кустарів, що працюють із каменем, має на меті виготовлення плитового, інакше “пильного”, каменю у формі великих цеглин, з яких кладуть стіни та перегородки в будинках»³. В 20-х – 30-х роках ХХ ст. технологія будівництва з кам'яних блоків знайшла своє втілення в період колективізації для спорудження господарських будівель, зокрема зерносховищ. В с. Буші (Ямпільський район Вінницької області) збереглася споруда 1931 р., про що свідчить напис на одному з верхніх каменів «фаціяту». Стіни її побудовані зі звичайного бутового безформного каменю, а фронтон – з обтесаних правильної форми крейдяних «цеглин». Тесані вручну кам'яні блоки могли використовувати в житлово-господарському будівництві подільських сіл, переважно в центрах каменотесного промислу, де було вдосталь кам'яної сировини, що здешевлювало

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 68–69.
Записано в с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької обл.

² Косміна Т. Сільське житло Поділля... — С. 18.

³ Гомілевский Н. Кустарная промышленность в Херсонской губернии... — С. 1757.

продукцію. Більшість тамтешніх мешканців були ознайомлені з елементарними особливостями обробки каменю, тобто могли виготовляти їх власноруч. У ході збору польового матеріалу нами було зафіксовано кам'яні будівлі та споруди господарського призначення з тесаних блоків у селах Сивороги та Мала Побіянка. Так, житель с. Сивороги В. Решетяк згадував, що «Григорі Кощук, колись такий мастер був, топором камінь різали на мурі»¹. Характерним при зведенні господарських споруд, зокрема мурів, було застосування техніки кам'яної кладки насухо, без скріплювальних матеріалів, через їх дефіцитність та дорожнечу, що тривало до 60-х — 70-х років ХХ ст.

Народні майстри зі згаданих осередків сіл Ломазів, Сивороги та Малої Побіянки практикували виготовлення конструктивних кам'яних елементів різних геометричних форм та розмірів, з яких складали «склепи» (місцева назва погреба) без використання скріплювальних матеріалів. Як і звичайні подільські погреби, «склепи» були заглиблені в землю. Майстер із каменотесного осередку Ломазів В. Заїченко про виготовлення погребів згадував: «<...> варцаби такі кам'яні, такі до льохів <...>. Потому що воно всю з земелью, “склеп” був, а то з земелью, ти й деревляне воно бистро пропадає. То робили камінні, якщо робиться варцаб полностью, то робиться й поріг. О, а потому дві стойки. Такі випуски робляться, а потому вгорі йде такий трошки полуокруг і верх»².

Таким чином, конструктивно «склеп» складався з усталеного набору елементів, а саме: тесаних блоків, з яких мурували стіни та викладали стелю; «варцаба», що складався з двох або чотирьох видовжених паралелограмів з отворами та «випусками», за допомогою яких ці частини скріплювали між собою; 6—10 кам'яних сходин 0,25 м завтовшки та 0,8 × 1 м ширину та довжиною відповідно, які вкладали на підготовлену поверхню землі одна на одну з виступом, що становив 0,5 м. Найскладнішим структурним компонентом «склепу» був верхній цілий камінь, що мав трикутну форму і встановлювався з переднього та заднього боку замість зведення бічних «фаціятів». На поверхні лицьової сторони зазвичай він був декорований, наприклад, зафіксовані різьбленння мотивів винограду та «вазон». Зауважимо, що стеля «склепу» чи кам'яного погреба, також була кам'яною. Майстри використовували особливу техніку кладки, суть якої полягала в тому, що попередньо виготовлені кам'яні блоки викладались один на одного з невеликим виступом між установленими трикутними каменями з передньої та задньої сторін. Після того на них вкла-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 855. Арк. 13—14. Записано в с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 36—37. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

дали спеціально вибитий камінь, який мав форму рівностороннього трикутника, гострим кінцем до приміщення погреба, частково забиваючи з метою утворення «вакуумного» простору (див. рис. 86).

Використання виключно однорідних кам'яних матеріалів створювало термоізоляційні умови, необхідні для збереження продовольчих запасів. Виготовлення елементів та спорудження «склепу» було довготривалим, виконували це, як правило, досвідчені каменотеси, що зумовлювало доволі високу ціну за продукцію та її встановлення.

Торкаючись питання кам'яного погребу на Поділлі, відмітимо, що побутували назви «льох», «погріб» та «склеп». За Т. Косміною, це були споруди, заглиблені в землю, їх викопували осібно¹. Для сіл Східного Поділля характерні однокамерні льохи. Однак зауважимо, що погреби, споруджені для заможних власників земель, могли бути дво- і багатокамерними з архітектурно-декоративним фасадним оздобленням.

Більшість однокамерних погребів викопували самостійно та будували насухо з будь-яких місцевих покладів каменю. Зокрема, в с. Буші в післявоєнний час 40-х – 50-х років ХХ ст., попри наявність кам'яних кар'єрів, будівельні матеріали для погребів значна частина мешканців змушені була «носити з річки»².

Неодмінний атрибут каменотесного центру та прилеглих до нього сіл — це наявність кам'яних ворітних стовпів різної форми, розміру та з певним набором декоративних деталей. Народний майстер В. Заїченко зазначав, що тільки у с. Серебринець (близько 5 км від с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької області. — В. І.) він разом із батьком-каменотесом виготовили 12 пар таких стовпів³.

Необхідно акцентувати увагу на відносно модерному елементі традиційної архітектури, а саме: на кам'яному комині, який почали виготовляти для господарсько-ужиткових потреб подільських селян на рубежі XIX–XX ст., оскільки використання масивного кам'яного предмета в глинобитних будівлях було неможливим. Беручи до уваги відомості із «Военно-статистического обозрения...» на Поділлі (1849) та санітарного дослідження О Марзееva (1927), в яких акцентовано увагу на незначній ролі кам'яного будівництва⁴, можемо припустити, що відносно ширше побутування кам'яного комина варто датувати рубежем XIX–XX ст., і

¹ Косміна Т. Сільське житло Поділля... — С. 102.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 65.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 35–36.

Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская губерния. Т. 10... — С. 49; Марзеев А. Н. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины. — Харьков : Научная мысль, 1927. — 195 с.

пов'язане воно з реалізацією земської програми будівництва житлових споруд із вогнетривких матеріалів. Оскільки земські устави пропагували запровадження черепиці як матеріалу для дахової конструкції, недоліком якої була висока ціна, то в районах поширення промислу таким матеріалом стали кам'яні поклади для зведення стін та бічних поверхонь даху, а відносно доступною дешевою димовою трубою став комин.

Обробкою каменю могли займатися й пересічні селяни, які були поверхово ознайомлені з технологічними особливостями матеріалу. На наш погляд, це було зумовлено двома причинами. По-перше, гострим дефіцитом товарів широкого вжитку, що спричиняло доволі високі ціни на кам'яну продукцію. По-друге, під час кризових політичних та економічних обставин і воєнних подій мешканці Східного Поділля змушені були самостійно шукати додаткових засобів для існування та способів заробітку. Жителька с. Мала Побіянка Є. Стецюк розповіла, що «там (в кар'єрі. — В. І.) били камінь, от ми собі на хату з чоловіком ходили. Чоловік бив камінь, а я помагала носити. Хто мав, той називав чоловіка і він бив»¹.

Таким чином, використання каменю в народній архітектурі подільських сіл було зумовлено його практично повсюдним поширенням і функціонально-побутовим призначенням, особливо це стосувалося каменотесних осередків і довколишніх сіл.

5. ОСОБЛИВОСТІ ЛОКАЛЬНИХ МІЖЕТНІЧНИХ КОНТАКТІВ ТА ВЗАЄМОЗАПОЗИЧЕНЬ У ГАЛУЗІ ТРАДИЦІЙНОЇ ОБРОБКИ КАМЕНЮ

Описуючи локальні особливості використання каменю в господарському укладі та системі життєзабезпечення, варто акцентувати увагу на специфіці культурно-побутових контактів між носіями різних етнічних культур у галузі традиційного промислу. Вона проявляється в кількох аспектах та значною мірою визначає тенденції збільшення обсягів виготовленої продукції. Водночас значний попит на кам'яні вироби детермінував чисельне зростання мешканців осередків каменеобробки та поступове налагодження торгових зв'язків. Утім наявність кам'яних покладів не дає змоги із цілковитою впевненістю констатувати беззаперечність факту існування каменотесного промислу. В деяких локусах розвиток промислу відбувався поступово, відповідно до потреб та ініціативи мешканців, тоді як в інших — був зумовлений діяльністю заможних представників місцевої громади або іноземних її членів. Такі ініціативи мали переважно яск

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 855. Арк. 17—18. Записано в с. Мала Побіянка Дунаєвецького району Хмельницької обл.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

раво виражений комерційний зміст, що виявлявся в орієнтуванні майстрів на виготовлення домінантного типу продукції, зокрема це стосувалося надмогильних пам'ятників, за одночасного ігнорування побутового вектора, який, відповідно, не давав прибутку.

Аби увиразнити поліетнічний характер генези каменотесного промислу в загальноукраїнському вимірі, відзначимо, що збереглися відомості про німецьке поселення Рорбах та болгарську Кубанку на теренах Херсонської губернії, які були значними центрами обробки каменю Південної України¹. В. Малина згадував про функціонування болгарських каменотесних артілей на Одещині, що спеціалізувалися на виготовленні трилистих кам'яних хрестів². Німецький вплив на розвиток каменеобробки на Східному Поділлі позначився також на діяльності підприємця австрійського походження Е. Геде, який орендував чи володів родовищем каменю та млинами у с. Бандишівці Ямпільського повіту (сучасне с. Бандишівка Могилів-Подільського району Вінницької області) на рубежі XIX–XX ст.

Очевидним видається той факт, що кам'яні вироби є невід'ємними атрибутами традиційних культур найбільших за чисельністю етносів Східного Поділля. Їх використовували в утилітарно-прагматичній, меморіально-похованальній та обрядово-атрибутивній сферах. Найяскравішим прикладом міжетнічних локальних контактів у рамках промислу є використання у межах похованально-поминальної обрядовості кам'яних надмогильних хрестів та пам'ятників, притаманних різним конфесіям християн та іудеям. Виготовлення єврейських надмогильних знаків, на думку мистецтвознавця М. Моздира, можна розглядати в контексті каменотесного промислу в Україні, адже вироблялися вони українськими майстрами, а також у декоративному перенесенні рослинних та ізоморфних мотивів, властивих українському мистецтву³. Д. Гоберман слушно підкреслив інокультурний мистецький вплив на надмогильні пам'ятники єврейської громади, що виражено в запозиченні системи символів. Він наголошував на наявності рослинних форм на українських, молдовських та єврейських надмогильних пам'ятниках, притаманних як християнській, так і іудейській традиціям, припускаючи, що їх виготовляв один майстер-каменотес для представників різних етнічних традицій⁴.

Важливий аспект локальних міжетнічних контактів можна простежити в ракурсі міжкультурних запозичень та обміну техніко-технологічними уміннями й навичками в галузі обробки ка-

¹ Гомилевский Н. Кустарная промышленность в Херсонской губернии... — С. 1757.

² Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII–XX ст. ... — С. 318.

³ Моздир М. Кам'яні свідки мистецьких зв'язків... — С. 90.

⁴ Гоберман Д. Еврейские надгробия на Украине и в Молдове. — М., 1993. — С. 38.

меню. Насамперед варто ще раз акцентувати увагу на історико-етнографічних матеріалах Ю. Александровича, в яких містяться дані про те, що значний вплив на техніко-технологічний розвиток промислу мало запрошення італійців-каменотесів на початку XIX ст. до с. Русави Ямпільського повіту на Поділлі (сучасне с. Русава Ямпільського району Вінницької області), які привнесли нові способи та прийоми обробки каменю¹. Розповсюдження більш досконалих технічних знань, імовірно, з прагматичною метою, було законсервовано на теренах сіл Русава та Дзигів Брід і лише частково поширилося на сусідні Писарівку та Пороги. Дані тенденція, цілком можливо, пов'язана з тим, що каменотеси зберігали в таємниці особливості технологічного прогресу ручної обробки з метою збереження стабільних доходів та уникнення конкуренції.

На користь наведеного міркування про іноетнічний італійський вплив на розвиток каменотесного промислу також свідчать матеріали А. Ярошевича, який, описуючи коростишівських каменотесів Житомирщини, теж вказував на значний вплив італійців у середині XIX ст. Важливим результатом такої взаємодії став перехід коростишівських каменотесів із техніки «в чотири руки» до іншої — «у дві руки». Аналізуючи промисел обробки гранітів та лабрадоритів, А. Ярошевич зробив дуже важливий висновок: місцеві каменотеси без іноетнічного впливу фактично не були зацікавлені в розвитку традиційних технік обробки та вдосконаленні технології. На основі доступних статистичних матеріалів учений резюмував, що впродовж другої половини XIX ст. в селах Житомирщини, в яких були відсутні фабричні підприємства з обробки каменю, технологічного вдосконалення не відбувалось, а навпаки — зберігалися ті самі екстенсивні форми обробітку сировини².

Зібрани нами польові матеріали дають підстави стверджувати, що міжетнічні взаємовпливи відіграли значну роль у формуванні народної термінології в галузі каменотесних інструментів та складових виготовленої продукції. Зокрема, Ф. Вовк виявив, що назви найбільш давніх інструментів є суттєвими слов'янськими, а нові, більш досконалі, є запозиченими, зазвичай із німецької мови³. Вартими уваги є відомості, зафіксовані етнографом М. Зубрицьким на теренах Бойківщини, про те, що будівельник навчився при механіч-

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 470—471.

² Ярошевич А. Материалы до истории каменотесного промысла на Украине // НТЕ. — 2015. — № 5. — С. 93.

³ Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. — Пг. : Типография т-ва «Общественная помощь», 1916. — С. 486.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

ному пораненні «не пускати кров» у німецького колоніста¹. Деякою мірою це підтверджує міркування Ф. Вовка. Крім того, Ю. Александрович серед загалу зафіксованого каменотесного інструментарію², згадував називу «гаммер» (з нім. hammer — молоток³), яка, безсумнівно, є запозиченою з німецької мови. Цікаве уточнення про те, що запозичені з німецької мови назви використовувались у повсякденному вжитку подільських селян, опосередковано підтверджує наявність німецького іноетнічного впливу на народну культуру загалом. Наприклад, традиційно, на наш погляд, можна вважати називу «льох» на означення підвального приміщення, яка, ймовірно, запозичена із німецької мови — «loch», що буквально означає «дірка» або «нора»⁴. Зазначимо, що технологія будівництва традиційного «льоху» передбачала викопування отвору в землі, який викладали камінням.

Логічним видається міркування про те, що в осередках, де не було налагоджено зв'язків з іноетнічними каменотесами, збереглися власні локальні назви в рамках спеціальної виробничої термінології. Скажімо, назва «шпиця» або «шпичка» була традиційною в селах Ломазів, Нижній Ольчедаїв, Вінож, Посухів Вінницької області, оскільки промисел розвивався локально, відособлено в кожному окремому центрі. Тоді як назва «шпунт» походить із німецького «spund»⁵. На думку переважної більшості авторів словникових статей, слово spund було запозичене спочатку поляками, а відтак вже у дещо деформованому вигляді — szpund, перенесене на українські терени зі збереженням оригінального лексичного значення⁶.

На особливу увагу заслуговує розгляд українсько-польської паралелі в галузі традиційної обробки каменю. Риси українсько-польської взаємодії можемо відстежити на регіональному та локальному рівнях етнокультури. В контексті дослідження каменотесного промислу такий вплив можна відстежити насамперед у галузі народної термінології. Зокрема, в осередках промислу Хмельницької області нині побутує народна назива інструмента для вторинної обробки каменю «оскард» (oskard)⁷. Визначення було вперше подано П. Чубинським у «Трудах...», де вчений за-

¹ Зубрицький М. Будинки і майстри // Жите і слово. Вісник літератури, історії та фольклору. — 1895. — Т. 3. — С. 73—74.

² Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 485.

³ Мюллер В. Великий німецько-український словник. — К. : Чумацький шлях, 2005. — С. 305.

⁴ Там само. — С. 415.

⁵ Там само. — С. 570.

⁶ Шпунт // Толковый словарь Ожегова [Електронний ресурс] / С. Ожегов, Н. Шведова. — 1949—1992 // Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ojegova/271414>

⁷ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 32—33.

значив, що це молоток для насічки млинових жорен¹. Традиційною українською назвою такого інструмента напевне є термін «товкач», та більш пізній, який ввійшов у вжиток за радянського часу — «насічка» або «насека». Також П. Чубинський згадував про побутування терміна «podek», визначаючи його як основу на якій в млині лежать жорнові камені². Загальнозвичаними термінами на позначення нижнього жорнового каменя млинового поставу є «спідняк», «сподак», «спідній камінь», які, найімовірніше, походять від указаного П. Чубинським podek. У селах Віньковецького району Хмельницької області побутувала польська назва молота — mlot³.

Польського впливу зазнала специфічна виробнича каменотесна термінологія для позначення господарських споруд та виробів. Каменотес В. Паньков стверджував, що заготовлені блоки в с. Іванківці називали «тьос»⁴ (від пол. cios або kamien ciosowy — «камінь тесаний»⁵). Також варто акцентувати увагу на народній назві «склеп» (з пол. sklep — «підземне приміщення, льох, погріб»⁶) (села Дунаєвецького, Городоцького районів Хмельниччини), під яким розуміли погріб із тесаних нарізаних кам'яних заготовок різних розмірів, які укладали без застосування скріплювального матеріалу. Можливо, ця назва походить від родинних надмогильних споруд польських поміщиків кінця XIX — початку XX ст. на теренах Східного Поділля, які мали схожу будівельну конструкцію. Значного поширення набули назви приворітніх стовпів «слуп» («słup» — стовп⁷), запозичені з польської мови.

Варто підкреслити той факт, що відомостей про представників поляків як каменотесів не зафіксовано, однак згаданий нами дослідник А. Ярошевич писав, що власник каменотесної майстерні у с. Головін на Житомирщині переймав більш досконалі техніки обробки каменю та намагався налагодити ринки збути продукції у Варшаві⁸.

Одним із важливих аргументів на підтвердження локальних міжетнічних контактів стало функціонування центрів каменотесного промислу на українсько-молдовському кордоні, що позна-

¹ Чубинський П. Труди... — Т. 7. — С. 266.

² Там само.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 6—7.

⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 16. Записано в с. Іванківці Городоцького району Хмельницької обл.

⁵ Польсько-український словник: у 2 т. / За ред. А. І. Генсьорського та Л. Л. Гуменецької. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1958. — Т. 1. А—Н. — С. 130.

⁶ Там само. — Т. 2. Ч. 2. S—Z. — С. 33.

⁷ Там само. — С. 52.

⁸ Ярошевич А. Материалы до истории каменотесного промысла на Украине // НТЕ. — 2015. — № 5. — С. 94.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

чилося на етнокультурній галузевій взаємодії обох етносів. Дослідуючи матеріальну культуру мешканців Кам'янського та Рибницького районів Молдови, В. Кушнір слушно відзначав, що ця територія є українсько-молдовською етноконтактною зоною, що визначала характер довготривалого співіснування¹. Значна частина сучасної Молдови (Лівобережне Придністров'я) за адміністративно-територіальним поділом XIX ст. належала до Подільської губернії, що позначилось на безперешкодній торгівлі виробами та обміні відомостями про наявність і фізичні особливості кам'яних порід, а також щодо технологічних операцій з їх обробки. Виходячи із цих міркувань, можна значною мірою пояснити типологічну подібність конструкції кам'яних виробів на прикордонних територіях, зокрема ручних жорен. Однак зазначимо, що на теренах Молдови наявні автентичні конструктивні варіанти, не зафіксовані на Східному Поділлі. Власне, такими є ручні кам'яні жорна, де верхній камінь вміщений у видовбану поверхню нижнього².

Н. Демченко, дослідуючи матеріальну культуру молдован XIX–XX ст., подав важливі відомості щодо локальних етнокультурних контактів із подолянами на прикладі торгівлі ручними кам'яними жорнами. Так, етнограф зауважив, що на теренах Молдови жорна були поширені в господарському укладі північних та центральних повітів, однак через незначну кількість виготовленої продукції, мешканці змушені були купувати ручні жорна на Поділлі. На основі архівних документів Н. Демченко реєзюмував, що в Сороцькому повіті «в деяких мешканців є жорна для власного вжитку, але продавати їх вони не згодні через брак млинів». Тому місцеві мешканці купували ручні млини в с. Іванівка на Поділлі (сучасне с. Іванівка Могилів-Подільського району Вінницької області)³.

Опираючись на етнографічні дані, зібрани в селі Косауць Сороцького району Молдови, доцільно припустити, що процес міжкультурної взаємодії не тільки не припинявся, а триває й досі. Молдовський каменотес М. Гетлан наголошував, що «деякі» майстри (відмовляючись називати імена. — *B. I.*) з лівого берега Дністра тривалий час купували в нього хрести та пам'ятники без епітафій, завершуючи їх у дома і видаючи за свої⁴. Слід зазначити, що загалом місцеві мешканці с. Косауць неохоче йдуть на кон-

¹ Українці Придністров'я : матеріали етнографічних досліджень / відп. ред. В. Кушнір. — Одеса : [б. в.], 2005. — Вип. 1. — С. 3.

² Демченко Н. Традиционные занятия // Молдаване / отв. ред. М. Губогло, В. Дергачев. — М. : Наука, 2010. — С. 228.

³ Демченко Н. Способы обработки зерна в Молдавии в XIX — начале XX вв. (Материалы к региональному этнографическому атласу Украины, Белоруссии и Молдавии) // Известия АН МССР. — 1974. — № 2. — С. 65.

⁴ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк.140—141. Записано в с. Косауць Сороцького району Молдови.

такт, пояснюючи це українською суспільно-політичною ситуацією, втім вдалося виявити, що поступово в межах сучасної обробки каменю сформувалося галузеве заняття «перевізників» із передпродажу кам'яних виробів по обидва боки річки Дністер. Зазвичай з молдовської сторони перевозили пам'ятники, виготовлені з дрібнозернистого пісковику, а з української, де є придатний крупнозернистий пісковик, — ручні та млинові жорнові камені. Підкреслимо високий рівень декоративно-мистецького оздоблення хрестів та пам'ятників молдовських майстрів, що, ймовірно, можна пояснити доволі високою конкуренцією. Для прикладу, в с. Косауць на сьогодні функціонує 11 майстерень із ручної обробки каменю, де працює близько двох десятків каменотесів. Істотно відрізняє традиційний молдовський промисел від українського наявність усної «угоди» між замовником та майстром, що передбачає не тільки виготовлення пам'ятника (з наявністю звичаю «могорича», що є спільним), а й встановлення його на кладовищі.

Майстер А. Бугай, уродженець с. Єгорень (Молдова), який працює в с. Пороги (Ямпільський район Вінницької області), порівнюючи розвиток українського та молдовського промислу, міркував, що принципових відмінностей практично немає, окрім локальних назв інструменту та виробів. Зокрема, в селах Косауць та Єгорень криничний камінь називають «вешкою»¹. Каменотес із с. Русава В. Вінницький зазначав, що в Молдові «колачем» називають нижній камінь криничника, а «вешкою» — верхній².

На відміну від подільських територій на Правобережному молдовському Подністров'ї до наших днів зберігся та побутує звичай встановлювати й освячувати пам'ятні хрести — придорожні та біля криниць. На таких хрестах і «вешках» наявні вирізьблени написи 2000-х років. Каменотес із с. Косауць (Сороцький район Молдови) В. Лозан безкоштовно вибив у 2008 р. п'ятиметровий прямокутно-раменний хрест, який встановили на подвір'ї місцевої церкви. В ході збору польових матеріалів було зафіксовано понад 20 хрестів із прямокутним завершенням рамен біля криниць.

На прикладі торгівлі кам'яними виробами певною мірою проявляються характерні риси взаємосприйняття іноетнічних представників. Зокрема, щодо оцінки молдовського етносу в народних уявленнях українців цінними видаються спогади каменотеса М. Скрипника (с. Ломазів), який згадував: «Приїжджали, брали тут з Молдавії, продавали жорнові каміння там. Було два таких діди, Барабаш і от батько сусідки, я забув фамілію. Коротше, що їх два було, в одного ліва нога, в другого права нога. І приїхали <...> штири молдовани, ти й питают: “Як положити

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 113.
Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 131.
Записано в с. Русава Ямпільського району Вінницької обл.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

цих два камені?” Вони (місцеві майстри. — *B. I.*) кажуть: “Гроши заплачені. Ви, хлопці, беріть могорич, ідьте в магазин. Ви доки прийдете, ми погрузимо”. Ті молдовани пішли, а машину лишили. Їх два, в одного нога ліва, а в того права. Вони прийшли — камінь погружений¹. Зі значним ступенем імовірності можемо припускати, що дані відомості дають змогу відтворити образ молдованина чи жителя Молдови в народній свідомості та уявленнях мешканців Лівобережного Подністров’я. Мабуть, у народних уявленнях мешканців придністровських сіл поступово склався образ-стереотип молдован як некомпетентних у господарських питаннях. Тому у спогадах каменотеса М. Скрипника мова йде не про жителів Молдови (хоча є й така ймовірність), а про людей, що не вміли обходитись із каменем, яких в осередках промислу на пограничні часто ототожнювали з молдованами. Наявність значної кількості анекdotів, що демонструють вражуючу професійну некомпетентність молдован, деякою мірою підтверджує даний факт. З іншого боку, слово «молдованин», яке вживається щодо українського представника придністровських сіл, є чи не найбільшою образовою на особистісному рівні.

Увиразнює міжетнічну взаємодію в галузі каменотесного промислу українсько-єврейська паралель. Представники єврейської громади здебільшого володіли правом приватної власності на кар’єр або його орендували не тільки на Східному Поділлі, а й на Житомирщині, Запоріжжі, це також стосувалося й майстерень із ручним обробітком каменю в м. Києві².

Особливо цінними з точки зору зібраного етнографічного матеріалу та збережених архівних документів є відомості, пов’язані з діяльністю євреїв — перепродажем кам’яних виробів. Зокрема, протягом 20-х років ХХ ст. вони скуповували в сільських майстрів на місцях жорна й точила, орендували млини та чекали збільшення попиту на продукцію, в результаті продаючи її за завищеними цінами. Дані факти підтверджують зібрані архівні документи, де вміщено відомості про кількість продукції на складах міста Могилева-Подільського, орендованих євреями. Місцеві чиновники намагалися боротись із такою несанкціонованою торгівлею, беручи розписки із власників продукції про заборону подальшого скуповування виробів³. Так, на засіданні Подільської планової комісії від 24 березня 1924 р. було ухвалено рішення «у відношенню Букатинського товариства вчинити чистку складу, усунувши весь спекулятивний чужий комнезамам елемент»⁴. Однак реальних результатів

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 46. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

² Ярошевич А. Материалы до истории каменотесного промысла на Украине // НТЕ. — 2015. — № 5. — С. 88—89.

³ Див.: ДАВіО. — Ф. Р—991. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 54—55, 58—60, 63—64.

⁴ ДАВіО. — Ф. Р—177. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 14.

ці заходи не давали. Із цього випливає, що безпосередніми виконавцями кам'яних виробів були українці, які працювали або на замовлення, або на скупників, які у переважній більшості були представниками єврейської спільноти.

Такі факти свідчать про економічну нерівність між представниками різних етнічних груп на Східному Поділлі. Монопольне встановлення ціни на виготовлену продукцію під час купівлі в осередках та продажу споживачам було вигідне представникам єврейської меншини. Безумовно, що це не сприяло міжетнічному взаєморозумінню українців та єреїв, посилюючи антагоністичні тенденції.

Аналізуючи весь цикл від створення кам'яного хреста майстром-каменотесом до його замовлення, слід підкреслити одну практичну деталь, яка відрізняла єврейського споживача від українського. Продаючи надмогильний знак єреям, каменотес брав на себе зобов'язання його встановити. В деяких випадках майстри могли транспортувати виріб на кладовище. Наприклад, майстер О. Гураш (с. Карпівка) щодо продажу та транспортування єреям замовлених «мацейв» згадував: «Він (замовник. — В. І.) приїхав — погрузили, виліз — там розгрузили, а ми должні встановити»¹. Майстер С. Білик (с. Жежелів) розповідав, що його наймали після роботи відвозити пам'ятники до замовників із Бердичева чи Вінниці, оплачуучи роботу 150 радянськими карбованцями, до його обов'язків входило завантаження й розвантаження пам'ятника, його успішне транспортування та якісне, тобто довговічне, встановлення на кладовищі². Українські замовники кам'яних виробів зазвичай встановлювали надмогильні хрести самостійно.

Упродовж другої половини XIX — початку ХХ ст. зросла кількість єврейських пам'ятників із каменю як в чисельному відношенні, так і в різноманітті кам'яних порід та типологічних зразків. На думку М. Моздира, досліднюючи єврейські некрополі П. Жолтовський намагався спростувати думку про цілковиту ізольованість єврейського мистецтва від інокультурного середовища³. Мистецтвознавець Д. Гоберман теж стверджував, що на єврейських стелах позначилось українське народне мистецтво, різьбярство та каменеобробництво⁴. Тобто, незважаючи на те що «мацейви» є атрибутиами передусім єврейської традиції, процес виготовлення та процедуру купівлі-продажу доцільно розглядати в ракурсі міжетнічних локальних контактів. Важливо звернути увагу на досить проблемне питання щодо нанесення епітафій на надмогильних пам'ятниках єв-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 22. Записано в с. Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 11—12. Записано в с. Жежелів Козятинського району Вінницької обл.

³ Див.: Моздир М. Кам'яні свідки мистецьких зв'язків... — С. 89.

⁴ Див.: Гоберман Д. Забытые памятники... — С. 24—28.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

рейською мовою, оскільки переважна більшість українських каменотесів не володіли нею. Одним із основних способів нанесення епітафій було різьблення з малюнка. Зокрема, каменотес І. Гриняк (с. Писарівка) зазначав: «<...> чертьож мені дайте, ти й я роблю любий пам'ятник»¹. Майстер О. Гураш (с. Карпівка) згадував, що написи єврейською виконував окремий майстер, який на готових виробах вирізьблював напис: «Тут у нас такий спеціаліст був — Шпач Толя. Такі в нього зубилка були і він тими зубилками. Тако взяла написала на бумазі, надпісь така, і він тими зубилками»². В. Івасько (с. Букатинка) також засвідчив, що нанесенням епітафій займався лише Яків Блощинський, родом із Бандишівки³. Таким чином, у більшості випадків різьблення єврейських епітафій виконував український каменотес з малюнка, нанесеного на папір або на виріб за допомогою вуглинки чи крейди.

Спільними для української, частково польської та єврейської традицій є надмогильні пнеподібні пам'ятники, за народною термінологією «дуби», з подібною обрядовою символікою, але з різним змістовим наповненням. Зокрема Е. Іоффе, досліджуючи єврейські некрополі в молдовських містах, зазначила, що встановлюють пам'ятники зі спилияними гілками та коренями покійним, які померли ранньою або не своєю смертю⁴. Хоча нами таких фактів на Східному Поділлі виявлено не було.

Варто зауважити, що вирізняє українську традицію від єврейської гендерна специфіка. В більшості випадків «дуби» встановлювали на могилах покійних українських чоловіків, зокрема, каменотеси вказують, що дуб брали «на мужика»⁵. Тоді як для єврейської культури характерно встановлення цього типу пам'ятника і для чоловіків, і для жінок. Уточнимо, що в ході фіксації фотоматеріалів автор не виявив українських жіночих поховань із встановленням кам'яного пам'ятника типу «дуб».

Підкреслює автентичність та регіональну самобутність каменотесного промислу те, що кам'яні вироби були й залишаються атрибутами традиційної культури різних етнічних меншин, однак виготовленням їх зазвичай займались українці з достатньо рідкісними винятками. Так, вдалося зафіксувати відомості про народного майстра із с. Дмитрашківка (Піщанський район Вінницької області) латвійського походження Григорія Андрійовича

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 51—52. Записано в с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 22. Записано в с. Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 11. Записано в с. Букатинка Ямпільського району Вінницької обл.

⁴ Иоффе Э. «Старое» и «новое» в еврейской похоронной обрядовости (по материалам экспедиции в Бессарабию и на Буковину) // «Старое» и «новое» в славянской и еврейской культурной традиции : сборник статей / отв. ред. О. Белова. — М., 2012. — Вып. 39. — С. 185.

⁵ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 134.

Традиційні техніки і технології каменотесного промислу

Елікса, 1886 р. н., який мав прізвисько Латиш¹. Ще одним майстром-іноземцем чеського походження був Отакар Длоугі, відомості від якого записав В. Кравченко в 1920-х роках². окрім слід згадати єврейських майстрів, адже, з одного боку, обробка каменю як традиційне заняття існує в господарському укладі євреїв, а з другого — значна кількість різновидів кам'яних надмогильних пам'ятників дає змогу висловити припущення про наявність етнічних єврейських каменотесів. Попри те, що нами в ході збору етнографічних матеріалів, таких майстрів виявлено не було, слід відзначити відомості Д. Гобермана про єврейські родини каменотесів Райзерів та Целлерів, які працювали впродовж ХХ ст. у м. Чернівеці (Чернівецька область. — *B. I.*)³.

Отже, поширення каменотесного промислу на території Східного Поділля було детерміноване кількома чинниками, серед них основні — це наявність доступної сировини та регулярна потреба мешканців у додаткових прибутках, яка спонукала займатися обробкою каменю. Незважаючи на те, що функціонування промислу було безперервним, технічного вдосконалення в галузі ручної каменеобробки практично не відбувалося за незначними винятками. Традиційний набір налічує не більше десяти інструментів, якими каменотеси виконували весь цикл обробки камню до виготовлення продукції.

Різновиди виробів, які виготовляли подільські майстри, умовно можна розподілити на три групи. До першої ввійшла продукція сакрального призначення, а саме: хрести та пам'ятники різного призначення. До другої — господарсько-побутові вироби: ручні та млинові жорна, цямрини та жолоби, комини, ворітні стовпи тощо. Окремо варто наголосити на важливій ролі каменю в межах традиційної подільської архітектури, тому до третьої групи відносимо будівельні матеріали з різних порід каменю, видобування яких упродовж досліджуваного періоду постійно збільшувалося в межах діяльності каменотесів. У радянський час серед каменотесів поступово виділилась окрема група майстрів, які почали займатися виключно видобуванням каменю для потреб будівництва, їх ми позначили як каменярів.

Важливим аспектом дослідження стало з'ясування локальних взаємовпливів найчисленніших етнічних спільнот на території Поділля в галузі обробки каменю. Зокрема, така взаємодія виявилась у техніко-технологічних особливостях промислу й назвах каменотесних виробів, а також в їх застосуванні у звичаєво-обрядовому житті цих спільнот.

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 851. Арк. 21—22, 26—27. Записано в с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької обл.

² Кравченко В. Ламання скелі та виробництво хрестів з каменю // Родовід. — 2002. — С. 164—169.

³ Гоберман Д. Еврейские надгробия на Украине и в Молдове. — М., 1993. — С. 39.

СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КАМЕНЮ В РИТУАЛЬНО-ОБРЯДОВІЙ ТА ЗНАКОВО-ІНФОРМАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ПОДОЛЯН

1. СЕМАНТИКА ОБРАЗУ КАМЕНЮ В ТРАДИЦІЙНИХ УЯВЛЕННЯХ МЕШКАНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Термін «камінь», на наш погляд, доцільно вживати для образного позначення сакральних природних кам'яних необроблених об'єктів, збережених у своєму первісному вигляді. Такими об'єктами можна вважати гори, скелі й печери, які мали сакральне навантаження в традиційних уявленнях мешканців регіону. Образ каменю входить до набору первинних елементарних символів (поряд із колом, хрестом та деревом), має невичерпне число значень та змістових наповнень і пронизує культуру «вертикально». Тобто він міститься у знаково-символічній системі всіх попередніх епох, однак значення символу варіюється під впливом культурно-історичного контексту¹. Кам'яні об'єкти — невід'ємні атрибути етнокультурного ландшафту як архаїчної людини, так і представника традиційного суспільства — по суті, вони створювали «ілюзію вічності» (за образним висловом П. Нора²). Їхня довговічність та незмінність, імовірно, детермінувала тривалість символів, які в ході історичного процесу трансформувались, але продовжували нести закодовані в них повідомлення.

Відзначимо, що саме фізичні властивості каменю як мінералу були покладені в основу семантики його образу. До таких на-самперед відносимо твердість, статичність, неушкодженість («невразливість») та здатність протистояти атмосферним впливам. Набір указаних властивостей люди намагалися або присвоїти собі, або перенести на об'єкти, які були атрибутами захисту чи які потрібно було захистити від небезпеки. Найімовірніше, що саме «натулярні» властивості каменю як матеріалу для виготовлення речей були покладені в основу сакрального образу кам'яних виробів у народних уявленнях. Значною мірою кам'яні гори чи інші природні об'єкти відбивали архетип, уявний образ-форму природного середовища на початкових етапах існування.

¹ Байбурин А. Основные понятия: символ, культура, семиосфера: Лекция 1 (2009) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=XcivncONeMo&index=5&list=PL43KPNb1_bXfeAvw0XpsfG-0AhNIzZxLJ

² Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Плюимеж, М. Винок / пер. с фр. Д. Хапаевой. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. — С. 26.

Символічне значення каменю в ритуально-обрядовій та знаково-інформаційній системі подолян

Важливим для розуміння значущості образу каменю у світоглядних уявленнях є той факт, що камінь є одним із найдавніших матеріалів, які почала обробляти людина в межах своєї господарсько-побутової діяльності. Служним є міркування видатного вченого В. Топорова про те, що в результаті контакту людини з первісним навколошнім середовищем й опрацювання первинної інформації з'являється «образ світу», який знаходить своє втілення в різноманітних фактах поведінки і результатах діяльності¹.

Однак зауважимо, якщо збирання й оброблення каменів в архаїчної людини було одним зі способів виживання та адаптації до навколошніх умов і мало при цьому інстинктивний підсвідомий зміст, то видобування монолітної природної субстанції, зокрема сировини, призначеної для виготовлення кам'яних жорен, напевне, є більш «інноваційним» способом виживання. Воно мало виразні ознаки сакрального акту, демонструючи громаді набуття деміургічного досвіду окремою людиною, яка володіє знаннями та має «право» видобувати й обробляти «природний» матеріал. Імовірно, традиційна обробка каменю була не тільки важливим господарським заняттям, а й неодмінно мала сакральне наповнення, релікти ж архаїчних уявлень відображені в ритуально-обрядовій сфері.

Загалом семантика образу каменю в традиційних уявленнях міститься у двох взаємопов'язаних площах, які сформувались історично, накладаючись одна на одну та співіснуючи тривалий час. Власне, ми говоримо про первісно-язичницькі уявлення, пов'язані з каменем у контексті «обожнення» природи, та про пласт уявлень в класичному християнському віровченні, відображені в рамках дуалістичного світогляду українців. Практично неможливим видається розділення нашарувань у цих площах, та водночас кожна з них є цілком самостійним оригінальним елементом народних уявлень.

Одним із домінантних важелів збереження традиційних народних установок та стійкості народного світосприйняття в часопросторі було функціонування циклічного мислення, яке означало постійну ретрансляцію усталених зразків і моделей ритуальної та обрядової поведінки. Зокрема, представник структурно-семіотичної школи А. Байбурін слушно зазначав: «Якщо в космогонічну епоху цілі та сенс життя людина бачила в ритуалі, а побутове існування лише заповнювало відрізки між ритуалами, то історичне світосприйняття разом із зачатками наукового бачення орієнтувалось, головним чином, не на символічні, а на

¹ Топоров В. Первобытное представление о мире (общий взгляд) // Очерки истории естественно-научных знаний в древности. — М., 1982. — С. 8—10.

практичні цінності»¹. Оскільки внаслідок історичних обставин та економічних реалій ступінь збереження традиційної культури українців на рубежі XIX–XX ст. залишався досить високим на відміну від інших європейських культур, то існують шанси щодо реконструкції деяких її сегментів, втрачених чи «забутих» через реалізацію атеїстичних догматів та вплив інших негативних чинників упродовж досліджуваного періоду.

Описуючи систему сакральних уявлень архаїчних культур, румунський учений М. Еліаде у своїх працях стверджував, що камінь як матеріальна субстанція фігурує в космогонічній міфотворчості більшості народів світу. На підтвердження релігіознавець наводить легенду про створення світу: «В часи, коли з'явилося небо, і розсипались сонце, місяць, зірки, планети і земля, коли виникли гори, долини, дерева і скелі»², яка є спільною основою космогонічних міфів різних етносів, що між собою не взаємодіяли, оскільки були віддаленими одне від одного³.

Справедливим видається міркування дослідниці М. Протас про те, що «вшанування у світових традиційних культурах, зокрема в українській, каменю як духовного об’єкта викликане космогонічними уявленнями давніх, де перший “твердий елемент” виникає з волі Деміурга, тобто є першим актом творення з хаосу форм життя»⁴. Мистецтвознавець В. Малина в межах власних студій про природу образу каменю слушно резюмував, що «камінь став свідком безперервних діянь того, хто витворив знаки впорядкованого космосу»⁵.

Опосередковано семантика образу каменю відображена у процесі творення системи народної демонології, зокрема, представниця етнолінгвістичної школи Л. Виноградова на основі аналізу загальнослов’янських даних наголошувала, що «сам чорт собі створив нечистих духів-помічників, розбризкуючи краплі води або висікаючи іскри із каменю»⁶. Ще одним важливим свідченням присутності каменю у процесі творення світу є легенди, пов’язані зі створенням людини. Так, в архаїчному переказі про творення людини космогонічними першоелементами вказано: «Від землі тіло, від моря кров, від сонця очі, від каменю кістки...»⁷.

¹ Байбурин А. Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этнознаковые функции культуры. — М. : Наука, 1991. — С. 33–34.

² Элиаде М. Священное и мирское. — М. : Изд-во МГУ, 1994. — С. 75.

³ Там само. — С. 75–77.

⁴ Протас М. Ієрофанія каменя // Родовід: наукові записки до історії культури. — 2002. — Ч. 18/19. — С. 17.

⁵ Малина В. Кам’яні хрести в Україні XVIII–XX ст. ... — С. 97.

⁶ Виноградова Л. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М. : Индрик, 2000. — С. 26.

⁷ Зеленин Д. Восточнославянская этнография / пер. с нем. К. Д. Цивиной. — М. : Наука, 1991. — С. 267.

**Символічне значення каменю
в ритуально-обрядовій та знаково-інформаційній системі подолян**

Варто відзначити також думку М. Гримич про те, що «у системі первісних образів людей виникала потреба знайти якусь речовину або речовини, які, будучи компонентом усього живого й неживого у цьому світі, не були б підвладні смертності, субстанцію, яка “тримає” цей світ, аби він не розпався, аби він не помер. Вода—вогонь—повітря—земля, будучи за своєю суттю чимось аморфним і невловним, вічно відновлюваним і по суті незнищеним, якраз виконують цю функцію»¹. Роль каменю як священної речовини мала непересічне значення, оскільки гори, печери та інші природні утворення з каменю розглядались як архетипні формоутворення, були задумом вищої космогонічної сили та виконували функції місць обожнення чи локацій потойбічних демонічних персонажів. Із зафікованих етнографічних матеріалів доцільно окремо зупинитися на збережених в народних уявленнях реліктах образу каменю. За свідченням більшості опитаних каменотесів, камінь зберігається найкраще в землі, якщо ж стоять на сонці, то стає непридатним для обробки². Попри те, що дані спогади стосуються більш прикладного техніко-технологічного аспекту проблеми, ймовірно, їх можна аналізувати в контексті реконструкції архаїчних та традиційних народних уявлень, розглядаючи образ каменю як «внутрішній орган матері Землі» (за аналогією залізної руди М. Еліаде³). Тому логічним видається міркування про те, що проникнення каменотесом в середину площини «скелі» вважалося своєрідною «експансією» в «чужий», неосвоєний та несоціальний простір, що, вочевидь, було вкрай небезпечним для пересічного представника традиційного суспільства і відповідно було під силу виключно «знаючому». Вірогідним доказом окресленого припущення є те, що доволі часто майстри процес видобування кам'яного блоку називали словосполученням «найти камінь». Так, каменяр М. Пірняк згадував: «...звернувся до мене мій племянік. Каже: “Ти не можеш цей? Не можеш найти цього каміння такого, шоб виробляти скульптуру?” — А чо не можу, я найду, там є!»⁴ Незважаючи на те, що кар'єри загальнодоступні для всіх мешканців громади, саме майстер у даному випадку постає «знаючим», адже тільки він володіє таємним знанням про саме «такий» придатний камінь і знає, де «там» він залягає.

¹ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. — К., 2000. — С. 45.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 32. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

³ Элиаде М. Азиатская алхимия. Сборник эссе / пер. с рум., фр., англ. — М. : Янус-К, 1998. — С. 140—141.

⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 53. Записано в с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької обл.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

Мотив «свого/чужого» є небезпеки «неосвоєного» місця в символіці каменю присутній у звичаях, пов’язаних із вибором матеріалу для будівництва. Зокрема, Р. Сілецький навів свідчення про те, що мешканці західноукраїнських регіонів — переважно лемки і бойки — намагалися не використовувати для будівництва камінь, що був знайдений на дорозі чи роздоріжжі та уникали зводити будинок на «гревоші» — місці, на якому лежала купа каміння. Крім того, заборонялося використовувати камінь із кладовища. На думку дослідника, вони вбачали в таких порушеннях потенційну небезпеку для власного життя та господарства¹.

Заслуговують на увагу міркування про поступову деформацію образу каменю в первісно-язичницьких уявленнях, яка відбилася на ступені його оброблення. Зокрема, в Біблії Ієгова застерігає Мойсея не обробляти кам’яного жертвовника, щоб не осквернити його². Припустимо, що з «освоєнням» природного середовища людина перейняла частину функцій деміурга, в тому числі набула права обробляти «натуральний» камінь та глину. Залежно від умов навколошнього середовища визначали вибір матеріалу, придатного для господарських потреб та виконання символічних функцій. Загалом, А. Байбурун влучно писав: «...якщо сучасна технологічна думка та виробнича діяльність спрямовані на підкорення зовнішнього світу, то для традиційної, тим паче архаїчної, культури характерна настанова на співробітництво з ним, від якого залежав успіх безпосередньої діяльності»³.

Цінними, на наш погляд, є міркування М. Еліаде про те, що в сакралізованому світі будь-яка людина тримала в пам’яті «зразкові моделі» власних вчинків та дій, згідно з обставинами⁴. Переносячи цю ідею на ґрунт системи ремесел і промислів, можемо припустити, що циклічний спосіб мислення та відповідне світосприйняття створювали передумови для формування «зразкових моделей» та повсякденних практик. Їх сенс полягав у чіткій регламентації сакрального, робочого та повсякденного часу, які регулярно змінювали один одного. Зокрема, така ідея простежується у формуванні тривалості робочого дня, декади, сезону і року в цілому. Одним із вірогідних відображень сакральної «зразкової» моделі робочого часу є наявність табу на видобування природних органічних матеріалів у визначені часові відрізки. Так, автором не виявлено відомостей у наявних працях чи джерельних матеріалах про те, що майстер-каменотес «володів пра-

¹ Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. — С. 46–47, 60, 179.

² Протас М. Єрофанія каменя... — С. 14.

³ Байбурун А. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — М., 1989. — С. 65.

⁴ Еліаде М. Священное и мирское... — С. 62.

вом» видобувати камінь узимку, себто «турбувати» природну субстанцію в період її сну, беручи до уваги модель «народження—смерть—народження». Практично відмова від роботи в зимовий період, окрім обробки матеріалу, заготовленого заздалегідь, пояснювалася суто фізичними властивостями кам'яних порід та утрудненими технологічними особливостями умов повного циклу їх ручної обробки. Під час сильних морозів вимерзає волога в породі, внаслідок чого відбувається руйнування її структури, що ускладнює та сповільнює роботу з каменем. Імовірно, таку руйнацію каменетеси розцінювали як оборону «вищих сил» проводити сакральний процес із виготовлення речей. Утім технологічні операції та технічний емпіричний досвід майстрів першої половини — середини ХХ ст. дають підстави стверджувати, що ігнорування праці в зимовий період мало утасманичений сенс та сакральний зміст, а власне — робочий сезон починався із відродженням природи навесні. Під впливом десакралізації цього господарського заняття процес видобування каменю в рамках планової економіки ставав безперервним, незалежно від пір року та погодних умов, що мало економічний зиск.

У межах християнського віровчення образ каменю займав чільне місце, окреслюючи та увиразнюючи символічно-атрибутивний аспект. Зазначимо, що в системі християнських цінностей природа не посідала такого важливого, самодостатнього значення, як це було у язичництві, тому, очевидь, частина архаїчних уявлень була синтезована з основами християнської релігії. Рудименти уявлень попередніх історичних періодів зберігались у християнському контексті, тоді як усе те, що не вписувалось у межі віровчення, викresлювалось з історичної пам'яті.

Певні відомості, які проливають світло на реконструкцію уявлень про камінь, хоча й мають тенденційний характер, знаходимо, аналізуючи ідейну суперечку та боротьбу між католицькою та православною церквами, яка проходила на українських теренах, у тому числі й на Східному Поділлі, починаючи від кінця XVIII ст. й до початку ХХ ст. Існування кам'яних пам'яток було одним із проблемних аспектів цієї боротьби, тому неодноразово обговорювалось на сторінках періодичних видань. Православний священик та краєзнавець І. Малишевський указував на те, що встановлення придорожніх хрестів і «фігур» на приєднаних до Росії територіях є актом католицької традиції, що віддавна побутувала як протидія православній вірі¹. Звертаючись до історичних джерел у ході дискусії, представники обох конфесій виявляли риси запозичень із попередніх епох, указуючи на «ворожі» щодо християнського віровчення елементи, серед яких критичним залишалося питання «легітимності» кам'яних пам'яток. Во-

¹ Малишевский И. О придорожных крестах... — С. 365—371.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

чевидь, таке реконструювання є гіпотетичним та потребує доопрацювання та узагальнення, втім, за браком джерельної бази, в ньому, на нашу думку, є раціональне зерно.

Таким чином, розглядаючи субстанцію каменю як сакральну структуру, варто увиразнити її основні вектори. По-перше, про камінь можна говорити насамперед у площині взаємозв'язків «людина—природа», через яку осягається суть світу, а можливість змінювати стан цієї субстанції наближає людину до сакрального акту творення¹.

По-друге, акцентуємо таку сутнісну рису каменю, як позачасовість, що містить інформаційно-комунікативний код. Кам'яні вироби, будучи межовими знаками, маркували соціокультурний простір на «свій/чужий». У даному контексті утворені гори та печери виконували роль первісних божествених маркерів для людей, у пізніші періоди, надаючи форми кам'яним заготовкам, людина почне маркувати простір на свій розсуд.

Ще однією концептуальною характеристикою каменю є його статичність, що детермінує його існування як опозиціонера руху та уособлення вічності. Сталість та незмінність визначають його специфічний сакральний вияв у духовній культурі подолян, що виражається в опосередкованому втручанні в часовий ритм життєвого циклу та здійсненні спроби демаркації часопростору на більш тривалий період, аніж людське життя. М. Еліаде розглядав світ як вічний рух, камінь же йому протистоїть².

Зі значною долею імовірності можна припустити, що образ каменю в народних уявленнях має дуалістичну природу, що випливає з бінарних світоглядних настанов. З одного боку, він є обожнюванням, зокрема мотив священної гори; з іншого — беззаперечна міць є руйнівною, а статичність, що виявляється у формі, — прокляття «окам'янілістю» як «вічним» життям із забороною будь-якої дії є чи найбільшим покаранням для порушників традиційної моделі поведінки. Зокрема, в народній демонології присутній фольклорно-казковий образ діда-водяника, здатного перетворювати жадібних царевичів на камінь³. У замовляннях скелі та гори були місцями, куди баби-шептухи відсилали різноманітні хвороби та нечисту силу. Наприклад, зі спогадів жительки с. Буші Л. Данилюк було записано фрагменти замовлянь, в яких присутній образ каменю: «Вода Ордана, від Господа Бога прислана, очищаєш луги, береги, каміння, креміння <...> Я вимовляю всю гадость-погань на ліси, на гори, на скаля відправ-

¹ Элиаде М. Азиатская алхимия. Сборник эссе... — С. 144, 153.

² Элиаде М. Тайные общества. Обряды инициации и посвящения / пер. с фр. Г. А. Гельфанд. — М. ; СПб. : Университетская книга, 1999. — С. 33—35.

³ Українці, народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1992. — С. 555, 558, 560.

ляю...»¹ Цінним також видається подібний запис етнографа 20-х років ХХ ст. В. Іванова «...Іди на море, на чисте поле, де гнилі колоди, там будеш води переливати, пески пересипати, каміння перекидати...»²

У такому контексті могли використовуватися апотропейчні якості образу каменю представниками нижчої міфології українців, що передбачали закам'янілість опонента. Так, пастух на Святий вечір тримав під язиком камінець; при цьому його питали: «Що ховаєш під язиком? — Камінь. — Навіщо ховаєш камінь під язиком? — Ховаю, щоб у вовків скам'яніли паші й ноги, щоб вони не приходили до нашої худоби». Аби вберегти бджіл від пристріту, пасічники обходили пасіку з камінцем під язиком, промовляючи: «Як камінь цей твердий і холодний, хай затвердіють уста в того чоловіка, який зло думку матиме...»³. М. Сумцов акцентував увагу на тому, що камінь як апотропей використовувався й у слов'янських, і в інших європейських народів. Зокрема, в Німеччині та Фінляндії обереговими вважаються белемніти («громові камені», або «чортові пальці»), в Англії та Франції камені вішали від «уроків» над дверима будинків і хлівів, часом на даху тощо⁴.

Крім того, мировий посередник другої половини XIX ст. Н. Данильченко, досліджуючи подільські народні вірування та повір'я, відзначив легенду про те, що каміння та скелі є творінням диявола. На думку дослідника, Творець розцінив як спосіб диявола пройти на небеса, зупинивши їх швидкий рост. Водночас дослідник наголошував, що перетворення людини на каміння можливе лише у двох випадках, а саме: Божого покарання та прокляття дітей батьками, уточнюючи, що біля с. Березної Літинського повіту на Поділлі збереглися два кам'яні стовпи, які є продуктом материного прокляття⁵. Варте уваги зауваження І. Нечуй-Левицького про те, що вказану вище легенду можна вважати реліктовим залишком маніхейського та болгарського (богомильського) рухів на українських теренах⁶. Загалом письменник доходить висновку, що на прикладі легенд можна від-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 46. Записано в с. Буші Ямпільського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 1. 404. Арк. 158—159.

³ Славянские древности : Этнолингвистический словарь. — Т. 2. Д–К. — М., 1999. — С. 449.

⁴ Сумцов Н. Личные обереги от сглаза // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков : Типография Губернского Правления, 1897. — Т. 9. — С. 98.

⁵ Данильченко Н. Народные верования, суеверия и предрассудки // Этнографические сведения о Подольской губернии. — Вып. 1. — Каменец-Подольский, 1869. — С. 5, 27; Українці, народні вірування, повір'я, демонологія... — С. 560.

⁶ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. — К., 1992. — С. 55.

стежити світоглядний дуалізм українців у складі християнства та пантеїзму, які йому передували¹.

І. Нечуй-Левицький, характеризуючи образ Громовика-пастуха в народних уявленнях, писав: «Раз вівчар розгніався на матір і покинув її, забравши череду. Переганяючи череду через кам'яний міст, він провалився з нею і потопив у воді свої вівці»². Можемо припустити, що тут в образі кам'яного мосту втілено найбільш значні риси образу каменю — твердість, статичність, непорушність. Однак табу на образу батьків, яке є атрибутивною ознакою і язичницьких культів, і християнського віровчення, наділене одним із найвищих ступенів сакральності, а тому його порушення неминуче буде покараним.

Дуалістична природа образу каменю доводиться в сучасних культурологічних та філософських студіях, предметом яких є вивчення явища сакрального, обґрунтовується його амбівалентний характер. Зокрема, вчений Д. Куракін, стверджує, що існують дві сторони сакрального — «чисте» та «скверне», які є взаємопов'язаними й неподільними³.

Дуалістичний зміст образу каменю базується на двох опозиційних антагоністичних позиціях, а людина перебуває в центрі між ними. Таким чином, для традиційного суспільства характерним є дотримання усталених правил, що зберігає стабільність та баланс співіснування людини з природою та з надприродними істотами. Традиційна програма поведінки виконується на несвідомому рівні, що й пояснює її стійкість у часі. В ній немає первинного та вторинного, всі зразки є головними та обов'язковими⁴. У випадку невиконання норм традиційної програми неодмінним є покарання, в системі способів якого цілком імовірною відається наявність образу каменю. Ймовірно, амбівалентний характер образу каменю випливає саме із світоглядного дуалізму українців.

Водночас можемо розглядати камінь як хтонічну субстанцію, яка в деяких випадках може змінювати форму під дією певних чинників, навіть попри те, що дане міркування контрастує з уявленнями, пов'язаними з образом води.

Таким чином, камінь є складною різновекторною сакральною структурою, що відображається у спектрі народних уявлень, знань, обрядів та звичаїв мешканців Східного Поділля зокрема.

¹ Там само — С. 78—79.

² Там само. — С. 33.

³ Куракін Д. Ускользающее сакральное: проблема амбивалентности сакрального и ее значение для «сильной программы» культурсоциологии // Социологическое обозрение. — 2011. — Т. 10. — № 3. — С. 43—44.

⁴ Байбурин А. Ритуал в системе знаковых средств культуры... — С. 25.

Рис. 1. Пісковиковий кар'єр (с. Бандишівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 2. Пісковиковий кар'єр (с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 3. Набір інструментів для первинної обробки каменю (с. Бандишівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 4. Каменотес М. Пірняк з інструментами для первинної обробки каменю: киркою та клином (с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 5. Набір інструментів майстра-каменотеса (с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 6. Скарпеля. Національний музей народної архітектури та побуту України. Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 7. Інструменти для вторинної обробки каменю (майстерня каменотеса А. Бугая, с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 8. Каменотес С. Білик з інструментами для обробки граніту (с. Жежелів Козятинського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 9. Майстерня каменотеса І. Гриняка (с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 10. Майстер І. Гриняк розповідає про роботу із бучардою (с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 11. Каменотес А. Бугай за роботою над бічною поверхнею виробу (с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 12. Оскард — спеціальний інструмент для насічування робочої поверхні ручних жорен (с. Нижнє Деражнянського району Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 13. Заготовки для виготовлення надмогильного хреста чи пам'ятника (с. Бандишівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 14. Процес виготовлення складових для надмогильного хреста (с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.). Фото В. Кирилюка. 2010

Рис. 15. Готовий набір компонентів для встановлення надмогильного пам'ятника типу «дуб» (с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.). Фото В. Кирилюка. 2010

Рис. 16. Невідомий майстер за роботою над виготовленням надмогильного пам'ятника типу «дуб». Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля та етнографічних практик кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Фото Ю. Матівії. 2012

Рис. 17. Майстер М. Федоренко за роботою над виготовленням надмогильного пам'ятника (с. Стіна Томашпільського району Вінницької обл.). Фото В. Косаківського. 2008

Рис. 18. Невідомий майстер за роботою у вапняковій шахті (с. Джурин Чернівецького району Вінницької обл.). Малюнок з книги: *Виржиківський Р. Геологічна мапа України. Пляншети. К., 1933*

Рис. 19. Кам'яний хрест малтьйського типу (с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 20. Графічне зображення та фото кам'яного хреста малтійського типу (с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.). Зображення і фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 21. Трилистий кам'яний хрест (с. Вільховець Ново-Ушицького району Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 22. Трилистий кам'яний хрест (с. Посухів Мурівського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 23. Трилистий кам'яний хрест (с. Слобода-Шаргородська Шаргородського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 24. Трилистий кам'яний хрест зі скульптурним зображенням Спасителя (с. Гнатків Томашпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 25. Трилистий кам'яний хрест зі скульптурним зображенням Спасителя (м. Кодима Одеської обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 26. Кам'яний хрест «хрецького» типу (с. Лядова Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 27. Кам'яний хрест прямокутно-раменного типу (м. Балта Одеської обл.).
Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 28. Кам'яний хрест прямокутно-раменного типу (с. Писарівка Кодимського району Одеської обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 29. Кам'яний хрест прямокутно-раменного типу (с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.). Фото В. Кирилюка. 2012

Рис. 30. Кам'яний хрест прямокутно-раменного типу (с. Нижнє Деражнянського району Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2012

Рис. 31. Кам'яний хрест на постаменті, вирізаний за допомогою «бару» (с. Дми-трашківка Піщанського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 32. Кам'яний хрест на постаменті типу «дуб» (с. Карпівка Могилів-По-дільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 33. Кам'яний хрест на постаменті типу «дуб» (с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 34. Кам'яний пам'ятник типу «дуб» (м. Гайсин Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 35. Кам'яний пам'ятник типу «дуб» (с. Косауць Сороцького району Молдови). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 36. Кам'яний хрест «ромбічного» типу (с. Морозівка Мурванокуриловецького району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 37. «Круглий» кам'яний хрест (с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2012

Рис. 38. Горизонтальна надмогильна плита (с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 39. Горизонтальна надмогильна плита в поєднанні з хрестом (с. Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 40. Горизонтальні надмогильні плити в поєднанні з вертикальним хрестом (с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 41. Кам'яний надмогильний пам'ятник на подвійне поховання. Автор І. Гриняк (с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 42. Кам'яний надмогильний пам'ятник на подвійне поховання типу «конверт» (с. Писарівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 43, 44. Єврейські надмогильні пам'ятники типу «валинок» (с. Жежелів Козятинського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 45. Зразок сучасного надмогильного пам'ятника. Автор М. Пірняк (с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 46. Єврейські надмогильні стели (м. Брацлав Немирівського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 47. Єврейські надмогильні стели (с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 48. Єврейський надмогильний пам'ятник типу «саркофаг» (м. Гайсин Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 49. Польський надмогильний пам'ятник зі скульптурним зображенням янгола (висота 4,5 м) (с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 50. Єврейський надмогильний пам'ятник типу «дуб» (м. Гайсин Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 51. Польський надмогильний пам'ятник типу «дуб» (с. Яришів Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

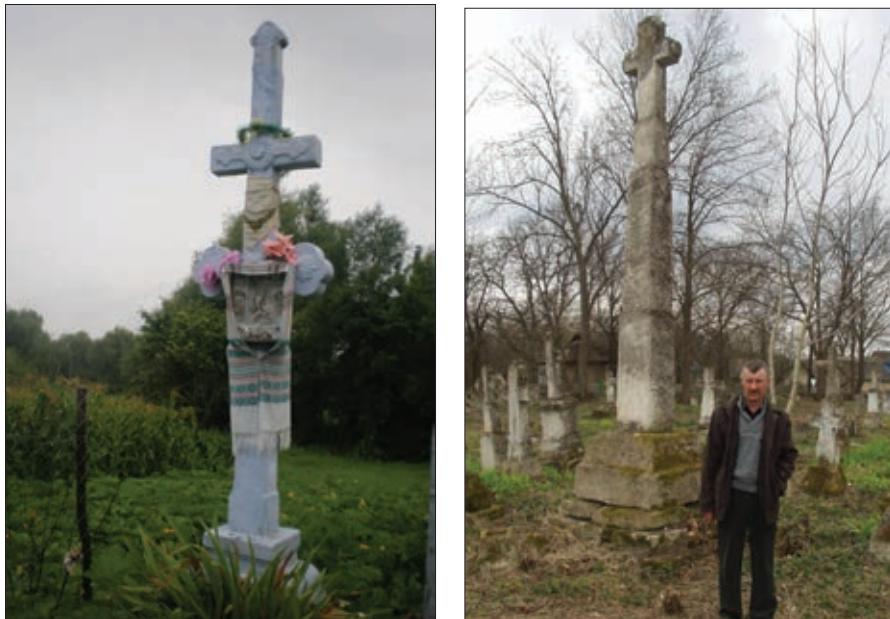

Рис. 52. Придорожній кам'яний хрест (с. Жабокрич Тростянецького району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 53. «Фігура», встановлена на честь реформи 1861 р. (висота бл. 5 м) (с. Мала Побіянка Дунаєвецького району Хмельницької обл.). Фото В. Захар'єва. 2012

Рис. 54. Кам'яний хрест, встановлений на в'їзді в с. Букатинку. Автор О. Альошкін (Чернівецький район Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 55. «Фігура», встановлена на в'їзді в с. Сивороги (Дунаєвецький район Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 56. Присадибний хрест (с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 57. Пам'ятний хрест на кладовищі (с. Ратуш Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 58. Пам'ятний хрест на католицькому кладовищі (с. Китайгород Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 59. Пам'ятний хрест, встановлений із нагоди відкриття православного кладовища 1902 р. (с. Китайгород Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 60. Пам'ятний хрест, встановлений на межі «панських» полів (висота — 2,7 м) (с. Липчани Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 61. Пам'ятний хрест, встановлений біля криниці (с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 62. Пам'ятний хрест, встановлений біля криниці (с. Косауць Сороцького району Молдови). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 63. Пам'ятний хрест, встановлений біля криниці (с. Косауць Сороцького району Молдови). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 64. Кам'яні жорна.
Хмельницький обласний
краєзнавчий музей. Фото
В. Іванчишена. 2014

Рис. 65. Кам'яні жорна
(с. Крищенці Калинів-
ського району Вінницької
обл.). Національний музей
народної архітектури та
 побуту України. Фото
В. Іванчишена. 2014

Рис. 66. Жорновий млин із механізованим пристроєм. Тульчинський районний краєзнавчий музей. Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 67. Респонденти В. Колодій (зліва) та В. Ковтун на робочому місці біля ручних жорен (с. Нижнє Деражнянського району Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 68. Мельник П. Уманець описує особливості насічування млинових каменів (с. Петрошівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 69. Майстер О. Решетяк із виготовленим комином (с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької обл.). Фото В. Захар'єва. 2005

Рис. 70. Відпрацьовані та дефектні жорнові млинові камені (с. Петрошівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 71. Каменотеси В. Івасько та Г. Івасько з виготовленими власноруч виробами: точило та бруск (с. Букатинка Чернівецького району Вінницької обл.).
Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 72. Точило (с. Бандишівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.).
Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 73. Майстер П. Паянок із відбракованим комином (с. Джурин Шаргородського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

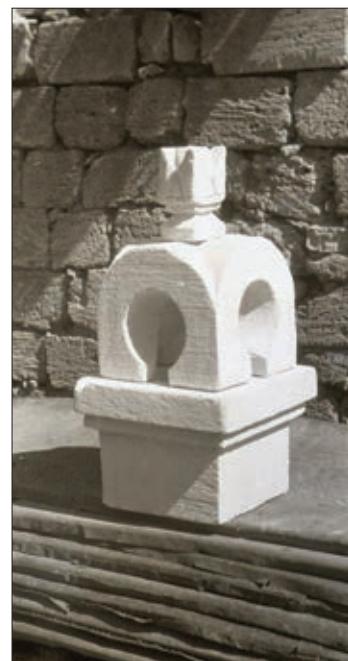

Рис. 74. Кам'яний комин із необхідними для виготовлення інструментами (с. Стіна Томашпільського району Вінницької обл.). Фото В. Косаківського. 2009

Рис. 75. Кам'яний комин (с. Джурин Шаргородського району Вінницької обл.). Фото В. Косаківського. 2000-ні роки

Рис. 76. Загальний вигляд криниці з кам'яним «кирничником». Поруч встановлено жолоб-пойлку для тварин (с. Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 77. Загальний вигляд криниці із кам'яним «кирничником» (с. Бандишівка Могилів-Подільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 78. Загальний вигляд криниці з кам'яним «колачем». Поруч встановлено жолоб-пойлку для тварин. Автор К. Новожен (с. Ратуш Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 79. «Колач», призначений для криниці типу «журавель» (с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 80. Загальний вигляд криниці із жолобом ємністю 200 л (с. Слобода-Бушанська Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 81. «Жолубок», виготовлений П. Пірняком на початку ХХ ст. (с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 82. «Жолубок» із граніту, виготовлений К. Біликом на початку ХХ ст. (с. Жежелів Козятинського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2015

Рис. 83. Кам'яна загорожа з ворітними стовпами (с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 84. Кам'яна загорожа із млинових каменів (с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 85. Кам'яні ворітні стовпи (с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 86. Загальний вигляд складеного насухо з каменю погреба-«склепу» (с. Сивороги Дунаєвецького району Хмельницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

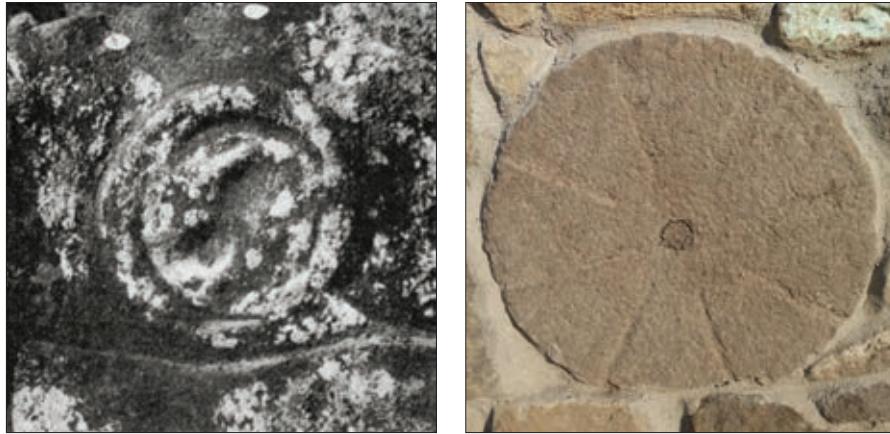

Рис. 87. Наскельні зображення в с. Урич (Сколівський район Львівської обл.).
Фото із статті Р. Забашти «Наскельна скульптура України» (Родовід. 2002.
Чис. 18/19. С. 124)

Рис. 88. Внутрішня насічена сторона «верхняка» (с. Буша Ямпільського району
Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

Рис. 89. Бічна сторона господарського приміщення із «фасієтом» із крейди
(с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.). Фото В. Іванчишена. 2014

2. СЕМІОТИКО-СИМВОЛІЧНИЙ ЗМІСТ ТА ФУНКЦІЇ КАМ'ЯНИХ ВИРОБІВ

Незважаючи на те, що дослідження семіотичних та символічних змістів артефактів культури було розпочато по-над півстоліття тому, актуальності вони не втратили й сьогодні. Справедливо міркував етнолог С. Токарев, який писав, що «матеріальна річ не може цікавити етнографа поза її соціальним побутуванням, поза сприйняттям її людиною, яка виготовила цю річ, і тою, що нею користується»¹. В межах досліджуваної тематики доцільно видається реконструкція не тільки утилітарно-прагматичного призначення, а й знаково-символічного навантаження, закладеного у кам'яних виробах. Кам'яні артефакти могли наділятися сакральним змістом як майстрами, так і безпосередніми користувачами виробів. Адже річ разом із мовою, міфом, обрядом, соціальними інституціями була складовою загальної семіотичної системи з єдиною структурою значень². У цьому контексті варто підкреслити значущість дослідження саме автентичних етнографічних артефактів та характеристики їх у традиційному середовищі.

Відзначимо міркування А. Байбуріна про те, що різниця між сакральним та профанним є відносною³. Тож, на думку вченого, важливим є наділення предметів господарського вжитку різним ступенем сакральності, саме тому його реконструкція є найбільш проблемною, адже чим нижчим був сакральний ступінь предмета, тим швидше проходив процес його десакралізації. Загалом поділ культури на матеріальну та духовну є невиправданим при досліденні традиційних спільнот, більш доречно розглядати побутовий предмет в узагальненому ритуально-міфологічному контексті⁴.

На нашу думку, почати реконструкцію сакральних практик, пов'язаних із речами господарського вжитку, варто з ручних жорен — найархаїчніших кам'яних реліктів господарського побуту мешканців Східного Поділля. Нами вище було висловлено пріпущення, що саме виготовлення жорен поклало початок виникненню каменотесного промислу на подільських теренах.

Традиційна технологія виготовлення речі сакралізована на вищому ступені, адже процес створення передбачає активну вза-

¹ Токарев С. К методике этнографического изучения материальной культуры // Советская Этнография. — 1970. — № 4. — С. 3.

² Байбурин А. О жизни вещей в народной культуре // Живая старина. — 1996. — № 3. — С. 2—3.

³ Байбурин А. Ритуал в системе знаковых средств культуры... — С. 23—26.

⁴ Там же. — С. 35—37.

емодію людини із зовнішнім природним середовищем¹. Істотним видається припущення, що кам'яні жорна є атрибутами солярної символіки. Археологічні дослідження і комплекс речових пам'яток на рівні візуального сприйняття дають змогу виявити спільні риси (співмірність) між формою жорен та наскельними зображеннями різьблених на камені кружал (наприклад, у с. Урич на Львівщині²), які розглядалися дослідниками в ракурсі принадлежності до солярних знаків бінарного типу. На думку археологів Г. Марченка та Б. Томенчука, різьблені на камені кружала (на прикладі наскельної скульптури с. Багон Чернівецької обл.) — це зображення сонця, місяця і планет, тобто «календарно-astrономічний об'єкт»³. М. Бандрівський, досліджуючи наскельну скульптуру Карпат щодо достовірності такого міркування, зазначав: «...солярні знаки вибиті на поверхні “скельних” стін і тяжіють до ділянок, які протягом усього дня освітлюються сонцем»⁴.

Крім того, відомо, що символ кола з променями є солярним. Внутрішня насічена сторона верхнього каменя жорен, під дією якої розмелюється зерно, візуально ідентична такому символу, що дотично свідчить на користь міркування спільної семантики жорен та солярної символіки (див. рис. 87–88). Вочевидь, солярна символіка деякою мірою суперечила основам християнської доктрини, однак не була нею повністю витіснена та знайшла своє вираження на рівні утилітарно-прагматичному, себто в предметах господарсько-побутового вжитку.

Підтвердженням цього можуть бути також знайдені археологами на теренах Поділля жорна, які датуються різними періодами I тис. н. е. Зафіковані та проаналізовані дослідниками пам'ятки різняться за формою (правильний і неправильний круг, ромбічні тощо), однак як найбільш «досконалій зразок» мешканці, ймовірно, запровадили в господарський ужиток жорно правильної круглої форми, діаметр якого коливається в межах 0,32–0,5 м. Власне, такі кам'яні жорна зафіковані й у деяких сучасних селянських господарствах. Форма жорнового каменя «верхняка» не має істотного значення й не впливає на зручність використання за функціональним призначенням, важливішим є стан насічок на внутрішній стороні верхнього каменя, які й забезпечують розмелювання. Тому слушним є міркування, що

¹ Байбурин А.К. О жизни вещей в народной культуре... — С. 2–3.

² Бандрівський М. Про «поганські камені» в Карпатах // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 112.

³ Марченко Г., Томенчук Б. Скельне календарне святилище біля села Багна Чернівецької області // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція (Львів, 2–3 лютого 1995 року) : Збірник тез, повідомлень та доповідей. — Львів, 1996. — С. 54–56.

⁴ Бандрівський М. Про «поганські камені» в Карпатах... — С. 109.

**Символічне значення каменю
в ритуально-обрядовій та знаково-інформаційній системі подолян**

прагматично-функціональний критерій не відігравав визначальної ролі для вибору «ідеальної» форми жорен, а сутність ґрунтувалася на семіотично-символічному рівні. Крім того, система насічок жорнового каменя має форму низки відцентрових променів, що значною мірою підтверджує наявність зв'язку сакрального наповнення кам'яних жорен із солярними знаками.

Циклічний регулярний рух по колу жорнових каменів, які перемелюють зерно, ймовірно, можемо співвіднести з атрибутикою циклічного історичного мислення, притаманного українській спільноті, релікти якого зберігаються й досі. Цілком можливо, що розмелювання збіжжя на жорнах є одним із етапів моделі «народження—смерть—народження», запропонованої корифеями світової етнологічної науки в минулому столітті. Себто постійний рух сонця по колу «народжує» зерна, тоді як жорна, повторюючи такий рух, виконують функцію порталу-переходу між опозиційними світами «життя» та «смерті». Опосередковано можемо відстежити релікти циклічного способу мислення на прикладі фольклорного образу млинового колеса, зокрема В. Скуратівський в одній зі своїх розвідок наводить уривок народної пісні з уст мірошника: «Ой, зійди, зійди, ясен місяцю, Як млинове коло...»¹

Доречним у цьому контексті є акцентування уваги на ролі та місці ручних жорен у лімінальних обрядах мешканців Східного Поділля. Відомий український етнограф Ф. Вовк, описуючи кам'яні жорна, зазначав, що їх почали витісняти в середньовіччі вітряки та водяні млини, а тому до них зверталися зрідка для розмелювання незначної кількості зерна. Інколи на жорнах відбувалося ритуальне розмелювання зерна подругами нареченої для приготування весільного короваю². Вказаній весільний звичай на Поділлі майже повністю втратив своє значення, втім у ході збору етнографічних матеріалів у с. Ломазів автором було зафіксовано, що під час підготовки до весілля в 60-х роках ХХ ст. ще мав місце обрядовий розмол зернових³. Також деякі відомості згадував каменотес А. Бугай (с. Пороги): «Колись було на коровай, коли просівається ця мука, це пускається його другий раз, третій раз»⁴. На користь такого міркування свідчать матеріали, зібрани В. Скуратівським, який писав: «Ніхто не вгадає, що в нашому короваю є: Із семи млинів муциця, Із семи кри-

¹ Скуратівський В. Ой, піду я до млина... // АПК: наука, техніка, практика. — 1990. — № 6. — С. 41–42.

² Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа... — С. 474.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 60. Записано в с. Ломазів Могилів-Подільського району Вінницької обл.

⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 115. Записано в с. Пороги Ямпільського району Вінницької обл.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

ниць водиця...»¹ Однак варто зауважити, що впродовж ХХ ст. мешканці подільських сіл практично не вкладали архаїчних сакральних смислів у ритуальне розмелювання, виконуючи вказані дії в окремих рідкісних випадках як данину традиції.

На думку А. Байбурина, регламентувалися лише найбільш значущі аспекти господарської діяльності². Це дає підстави припустити, що переробка зернових для землеробських спільнот ап'юорі мала сакрально-ритуальне навантаження, тим більше в поєднанні з лімінальним весільним обрядом.

Кам'яні хрести та пам'ятники є більш пізніми атрибутами традиційної культури порівняно із жорнами. Семантика образу хреста має архаїчне походження, а символ хреста — невичерпне число смислових навантажень. Однак конкретизація символу істотно зменшує кількість його значень, деталізуючи межі його сприйняття, осмислення та тлумачення³. Тому варто акцентувати увагу на розгляді саме використання кам'яних хрестів у знаково-символічній системі мешканців Східного Поділля.

Встановлення надмогильного знака є універсальним способом дотримання та реалізації культу предків, який є атрибутом як язичницької світоглядної системи, так і християнської. Кам'яний хрест чи то пам'ятник, який із плином часу зношується, відображає тим самим архетипний образ Часу, адже є лише своєрідним «засвідченням» існування людини. На думку М. Еліаде, як одяг за життя увиразнює (підкреслює статус) людину, так кам'яний знак після її смерті уособлює «оболонку»⁴. Однак релігійний та сакрально-смисловий зміст символу хреста поступово втрачався через те, що символ почав слугувати прикрасою, знаком чи емблемою спільноти або групи⁵.

Слушним видеться міркування дослідників про те, що встановлений кам'яний надмогильний хрест є своєрідним порталом-ключем між світом «живих» та «мертвих». Зокрема, В. Топоров, характеризуючи символ хреста, зазначав, що головною його ідеєю, на відміну від кола чи квадрата, є розмежування внутрішнього та зовнішнього простору⁶. Опосередковано таку думку можна підтвердити положенням встановленого знаку, адже в народ-

¹ Скуратівський В. Ой, піду я до млина... — С. 42.

² Байбурин А. Ритуал в системе знаковых средств культуры... — С. 24.

³ Байбурин А. Основные понятия: символ, культура, семиосфера : Лекция 1 (2009) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=XcivncONeMo&index=5&list=PL43KPNb1_bXfeAvw0XpsfG-0AhNIzZxLJ

⁴ Элиаде М. Священное и мирское... — С. 64–66.

⁵ Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII—XX ст. ... — С. 99.

⁶ Топоров В. Крест // МиФы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. — М. : Сов. энциклопедия, 1992. — Т. 2. — С. 12–14.

ній уяві хрест розташувався у двох світах одночасно: верхня його частина — у «цьому» світі, а нижня — в потойбічці.

Слід також відзначити міркування М. Сумцова, яке стосується ритуального ворожіння на каменях. Власне, вчений виявив таке ворожіння в одній з українських пісень:

Брешит, брешит, вориженъки,
Стоит камень край дороженьки.
Припадайте та й гадайте,
Тильки мене не обсуждайте¹.

Проводячи деякі порівняльні аналогії зі зразками європейського фольклору, М. Сумцов резюмував, що ворожили спочатку на надмогильному камені, пізніше — на будь-якому іншому. Сутністю ворожіння є наявність під каменем людських душ, які мали виконати прохання². Слушною видається думка дослідниці С. Толстої, яка писала, що поза домом і кладовищем пристанищем людських душ можуть поставати камені. Зокрема, за твердженням авторки, в поляків існував звичай, за яким, спіткнувшись об камінь, необхідно одразу прочитати молитву, оскільки під ним може бути душа³. Відомий письменник І. Нечуй-Левицький у своїй праці подав відомості про те, що в колядках Білорусі зберігся образ тура-оленя як представника зимових сил, «котрий гадиною лежить у чистім полі під білим каменем»⁴. Також письменник подав легенду про прокляття матір'ю сина, внаслідок чого він перетворився в явір, а його кінь — в камінь⁵. Якщо взяти до уваги те, що в ритуально-міфологічній функції образ коня уособлювався посередником між світом богів—людів—мертвих, згідно з міркуваннями В. Балушка⁶, то можна припустити, що в результаті процесу метаморфози кінь здобував образ типологічно подібний попередньому, перетворюючись таким чином на камінь, який міг слугувати каналом зв'язку між різними світами. Втім доволі опосередковано подані перекази підтверджують наявність порталу зв'язку між «цим» і «тим» світом в образі каменю чи кам'яного надмогильного пам'ятника. Адже місце такого «способу зв'язку» в народних уявленнях було закріплене — «під каменем». На жаль, брак письмових та польових джерел із цього питання не дає змоги розвивати окреслені

¹ Сумцов Н. К объяснению малорусских гаданий // Киевская старина. — 1891. — № 8. — С. 314—315.

² Там же. — С. 314—316.

³ Толстая С.М. Славянские мифологические представления о душе // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М. : Индрик, 2000. — С. 90.

⁴ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу... — С. 67.

⁵ Там само. — С. 112—113.

⁶ Балушок В. Обряди ініціації українців та давніх словян. — Львів ; Нью-Йорк, 1998. — С. 89.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

припущення, однак збереження відомостей про спілкування з потойбічним світом, де камінь постає порталом, є важливим у межах досліджень сакрального змісту каменотесних виробів.

Варто ще зазначити, що встановлений на кладовищі камінь будь-якої форми та розмірів у народній уяві являв собою своєрідний маркер, що означав закріплення за представником громади місця для поховання. По суті, дані дії поступово перетворились у загальноприйняту в регіональному зразі обрядово-звичаєву практику. Зокрема, після смерті одного із членів подружжя незалежно від статі біля могили покійного вкладали камінь, аби «...лишились разом на тому світі»¹.

Зазначимо також, що в межах традиційних метеорологічних уявлень зафіксовано відомості про можливість за допомогою хреста викликати дощ. Жителька с. Буші Л. Бучинська згадувала, що «первісток має вилити натще воду на хрест»². Власне, таким хрестом у с. Буші є частково збережений надмогильний та водночас пам'ятний хрест XVII ст., встановлений на місці смерті козака Михайла, який попередив мешканців про татарський напад.

Крім того, ще однією з важливих передумов встановлення кам'яних хрестів, є освячення за християнською традицією сакрального місця, зокрема криниць.

Цілком логічним видіється припущення про те, що в народній свідомості мешканців Східного Поділля існував типологічний «зразок» кам'яного надмогильного хреста чи пам'ятника. Це суперечить тому, що на кладовищах наявне різноманіття надмогильних знаків, однак слід враховувати те, що їх виготовляли різні майстри. Опираючись на фактичні дані польових матеріалів, відзначимо відомості, зібрани у с. Посухів, де працював єдиний майстер-каменотес С. Маркитан³. Після аналізу та систематизації фотоматеріалів із місцевого кладовища закономірним видається висновок про типологічну ідентичність всього комплексу надмогильних знаків не тільки за кам'яною породою, а й за розмірами та декоративними деталями, що опосередковано підтверджує наявність народного «зразка» надмогильного хреста. Однак відзначимо слушне міркування Л. Хом'як щодо впливу міської культури й елітарного мислення на народну творчість. Власне, авторка зауважила, що тут наявна тенденція нововведень, яка проявилася в активному введенні до композиції надмогильної споруди фігуративних зображень, всебічному акцентуванні осо-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 48. Записано в с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.

² Там само. — Арк. 87. Записано в с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 84—86. Записано в с. Посухів Мурованокуриловецького району Вінницької обл.

бистісних, сімейних, психологічних смислів надгробка як наслідок дедалі частішого врахування уподобань і побажань замовника¹. Дане міркування дослідниці відображає динаміку розвитку суспільного образу «надмогильного знака» й опосередковано підтверджує наявність народного «зразка», оскільки образно-символічні зміни надмогильних хрестів та пам'ятників проходили на тлі усталеної традиційної основи, вбираючи деякі модерні елементи.

Встановлення масивного кам'яного маркера у формі хреста, пам'ятника чи стовпа, уособлювало спосіб життя осілих землеробських спільнот, якими є українці, адже кочівникам практичної необхідності у встановленні таких знаків не було. Освоєння простору було одним із найважливіших завдань землеробів в умовах постійної екосоціальної адаптації (за А. Головньовим²). Рудименти сакрального мислення вдалося частково зафіксувати зі спогадів респондентів. Зокрема, на питання щодо мети встановлення придорожніх хрестів К. Дзюба, мешканець с. Вінож, згадував: «Коли десь їдуть, значить вдалі дороги. От такі повинні бути якісь признаки, от що їхав тою дорогою, там хрест такий»³. Житель с. Стіни А. Кривов'яз розповідав: «Тут, при в'їзді в село і звідти, так каже слухай люди якісь ночною заблудились, попадаються на цей хрест, знати що тут недалеко є село»⁴. Тобто атрибути освоєного простору виконували функцію дорожоказу для «своїх» та «чужих» за різних обставин, водночас символізуючи, що територія залюднена.

Варто уточнити й те, що сакральною є просторова дислокація встановлення придорожніх хрестів, маємо на увазі «перехрестя доріг», «на горі», що мають ознаки маргінального простору, який необхідно маркувати оберегами задля захисту від негативних демонологічних персонажів. Водночас звідти проглядаються всі сторони світу, а отже, людина перебуває в центрі його, повторюючи при цьому архаїчну міфотворчу космогонічну традицію поступового «освоєння» світу. Придорожні хрести маркували

¹ Хом'як Л. Образ плакальниці у народній меморіальній скульптурі Галичини (Колективний та особистісний фактори в інтерпретуванні інноваційного взірця) // Традиційне й особистісне у мистецтві: Колективне дослідження за матеріалами Четвертих Гончарівських читань / [відп. ред. М. Селівачов]. — К. : УЦНК «Музей Івана Гончара», 2002. — С. 267.

² Головнєв А. Локальные и магистральные культуры в антропологии движения // Адаптация народов и культур к изменениям природной среды, социальным и техногенным трансформациям / отв. ред. А. Деревянко, А. Куделін, В. Тишков. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 237–244.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 75. Записано в с. Вінож Мурованокуриловецького району Вінницької обл.

⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 34. Записано в с. Стіна Томашпільського району Вінницької обл.

**Каменотесний промисел Східного Поділля
кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри**

соціокультурний простір, підкреслюючи його центральність, що мало на меті наголосити проявленість виключність положення та завоювати прихильність надприродних сил.

Серед досить широкого асортименту кам'яних виробів особливе місце в господарському та духовному житті селян займали кам'яні ворітні стовпи. Як вже наголошувалося, їх встановлювали попарно на всіх входах до подвір'я, тим самим надійно закріплювали захисні межі обійстя обереговими предметами-символами. Крім функціонального призначення, кам'яні стовпи мали знаково-символічний зміст. Вони вважалися специфічним переходом між «тим» і «цим» світами. Прикладом може слугувати ритуал, коли під час похованального обряду на ворітні стовпи вішали червоні стрічки з тканини, які «мали десь дітися». Ці дії носять виразний захисний зміст, щоб «смерть більше не прийшла до нашого дому»¹. Опоясування стовпів, зазначає О. Босий, реалізовувало ідею між «своїм» і «чужим», аби не пустити смерть на подвір'я і водночас дати покійному попрощатися назавжди зі своїм домом². В селах Лівобережного Подністров'я під час похованального обряду місцеві мешканці вивішують червоні стрічки на ворітні стовпи. Саме тут відстежуємо реалізацію інформативно-комунікативної функції кам'яних стовпів, адже вони повідомляли сусідам і односельчанам про смерть у цьому домі. За О. Босим, вироби побутового вжитку, які несли символічне наповнення, варто означувати предметними образними знаками, обов'язковою умовою яких є нагадування про конкретний предмет чи образ, на який вказувалось першопочатково³. Також, на нашу думку, вказана обрядодія показує відносність межі між сакральним та профанним, що зумовлена змістовим навантаженням господарсько-побутового виробу. Пов'язування таких стрічок проявляє суспільну комунікацію, яка є зrozумілою для локальної громади та виражена невербальними семіотичними засобами. Наявність «червоних стрічок» сигналізувала про необхідність проведення похоронно-поминальних обрядів, встановлювало табу на виконання різних родинних й громадських ритуальних дій. Зокрема, впродовж року після проведення похорону (особливо це стосувалося перших 40 днів) у родині заборонено проводити весілля, навіть незважаючи на його попереднє планування і ступінь підготовки.

Таким чином, кам'яні ворітні стовпи чітко окреслюють межу мікрокосму родини та водночас дають вихід до макрокосму кожному її членові. Така символічна роль ворітних стовпів зумовила

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 87. Записано в с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.

² Босий О. Священне ремесло Мокоши. Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців. — Вінниця, 2011. — С. 102–104.

³ Там само. — С. 13.

їх значне поширення в селях у кінці XIX — середині XX ст. Охоронні ритуали ґрунтуються на просторовій опозиції, основний символічний зміст — виділення внутрішнього замкнутого обмеженого простору, що гарантує захист від небезпек зовнішнього світу¹.

Варто акцентувати увагу на слушному міркуванні представників структурно-семіотичної школи про ступінь сакральності «речей», який варіювався ситуативно утилітарним призначенням виробів. Крім того, М. Еліаденого часу вказував на спадкоємний зв'язок між «елементарними» (втілення священного в окремому об'єкті) та «вищими» (християнські догмати) виявами сакральності, адже мова йшла про «потойбічний» акт, про те, що не належить «нашому світу», але становить невід'ємну частину «освоєного» простору². Так, до предметів із найвищим ступенем сакральності відносимо надмогильні, пам'ятні та придорожні хрести, які мали не господарсько- побутове, а сухо ритуальне призначення. Вони були як індивідуальними, так і колективними позачасовими обереговими атрибутиами традиційної похоронно- поминальної обрядовості. Хрести придорожні та біля криниць мали на меті захист громади в цілому і кожного її представника, який знаходився поблизу апотропея, тобто були своєрідним «універсальним» захистом від представників «чужого» світу. Відносно низький ступінь сакральності мали «межові» камені, ворітні стовпи, комини, які маркували «вхід—вихід» «свого» життєвого простору, також здійснюючи захисну функцію. Зокрема, комин є відносно недавнім нововведенням традиційного укладу та народної архітектури подолян, тому на нього, ймовірно, сакральні практики та символічний зміст були перенесені з інших «подібних» предметів. Напевне, входження «нових речей» у символічний простір демонструє динамічний розвиток елементів традиційної культури, які деформувалися через зміну історичних реалій та господарсько-економічних умов життя мешканців.

Таким чином, доцільно припустити, що кам'яні вироби є одним із важливих способів вираження цінностей землеробських спільнот, однією з яких є українська. «Перемога» осілого способу життя над кочовим зумовила формування та реалізацію статичних стереотипів, цінностей і заборон. Практично до наших днів збереглисяrudimentи архаїчного світогляду в похованально-поминальній обрядовості. Зокрема, сприятливим є поховання на «цій», себто своїй, землі. Наступним кроком було і є встановлення надмогильного знаку, що мало атрибутувати культ предків як цінності осілої спільноти та «освоєного простору» і право ним користуватись у майбутньому.

¹ Там само. — С. 145.

² Элиаде М. Священное и мирское. — М. : Изд-во МГУ, 1994. — С. 17.

Окремої уваги заслуговує питання функцій кам'яних виробів. Крім суто утилітарно-прагматичної та функціональної, кам'яні вироби виконували ряд функцій, які визначали їх сакрально-символічний зміст.

Доцільно в цьому контексті розглянути запропоновану А. Топорковим «ритуальну функцію» предметів ужитку. Дослідник мав на увазі «як значуще використання речей в обрядовості, так і повір'я та заборони, пов'язані із утилітарним призначенням предметів»¹. «Ритуальна» функція може сприйматися лише на абстрактному рівні, часто вона охоплює низку інших функцій². На наш погляд, слушно виокремити апотропейну та сoterичну функції, в яких виявляється регіональна та локальна специфіка сакральних уявлень та вірувань мешканців Східного Поділля, однак дані функції можуть бути витлумачені як складники «ритуальної».

Однією з основних функцій кам'яних виробів є налагодження інформативно-комунікативного позачасового зв'язку між поколіннями. Закономірно, що повною мірою ця функція реалізовувалася в надмогильних хрестах і пам'ятниках, місця збереження яких ретельно оберігали та доглядали.

Отже, крім функціонального призначення, більшість кам'яних виробів мали сакрально-символічний зміст, який різною мірою виявлявся в обрядово-звичаєвих практиках та ритуалах, виконуючи «ритуальну», апотропейну та інформаційно-комунікативну функції. Незважаючи на те, що більшість сакральних знань упродовж ХХ ст. було втрачено, деяка їх частина збереглася в традиційних уявленнях мешканців регіону Східного Поділля.

3. МАЙСТЕР-КАМЕНОТЕС ЯК ПРЕДСТАВНИК «ЗНАЮЧИХ» ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО СПРИЙНЯТТЯ В НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ

Каменотесний промисел як одна із традиційних галузей господарсько-професійних занять, доступних вузькому колу спеціалістів, напевно була замкненим типом діяльності людей. Вочевидь, що вузькорегіональне та локальне поширення промислу значно утруднює відтворення комплексу властивих йому обрядових та ритуальних практик. Для реконструкції й аналізу традиційних уявлень, пов'язаних із фахом каменотеса доречно, зважаючи на міркування Т. Парсонса³, розподілити їх

¹ Топорков А. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // Этнографическое изучение знаковых средств культуры : Сборник научных трудов. — Л. : Наука, 1989. — С. 92.

² Там же. — С. 93.

³ Parsons T. Remarks on Education and the Professions // The International Journal of Ethics. — 1937. — P. 365—381.

на дві взаємозалежні групи. До першої можна віднести комплекс спеціалізованих знань, якими має оволодіти й користуватися народний «майстер»; до другої — «неписаний кодекс» професійної етики майстра, його сприйняття мешканцями громади та взаємини з іншими фахівцями.

Представниця етнолінгвістичної школи Т. Цив'ян слушно зауважила, що «знаючі» позначені як особливі, однак таким може стати кожний чи з власної волі, чи насильно, чи навіть випадково. Далі авторка стверджує, що неважко прогнозувати, хто в першу чергу мав шанси стати «знаючим», — це професіонали¹. Певно, каменотеса можна віднести до представників нижчої міфології та до категорії «знаючих», оскільки образ майстра співвідноситься з деміургічним досвідом творення речей. В. Малина, аналізуючи особливий статус майстра з обробки каменю, відзначав, що «хрестороб у релігійній системі мислення ототожнюється з ремісником, майстром, будівничим на кшталт деміурга, котрий обмежує, розсуває, надає форму, впорядковує, започатковує, стає причиною»². Окрім цього, факт спадкової передачі таємних знань дає змогу говорити про сакральність традиційної обробки каменю.

Весь процес виготовлення виробу є сакралізованим, оскільки, «створюючи річ, людина начебто повторювала ті операції, які на Початку міг виконати тільки Творець»³. Тому спеціалісти наділялись особливими якостями та володіли таємними знаннями, причому їхня сила та могутність в очах громади виходила далеко за межі господарського заняття⁴.

На думку Т. Щепанської, найсприятливішими для виявлення закономірностей таємних езотеричних знань є заняття індивідуального характеру⁵. Описуючи носія таємних магічних знань, вона стверджувала, що він відособлений, нетиповий, нерідко володіє особливим ремеслом та соціальним статусом⁶. Попри те, що дослідниця до таких майстрів каменотесів не відносить, на наш погляд, даний підхід все ж дає змогу виявити сутнісні риси образу та соціального статусу каменотеса в народних уявленнях мешканців Східного Поділля.

¹ Цив'ян Т. Об одном классе персонажей низшей мифологии: «профессионалы» // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М. : Индрік, 2000. — С. 189.

² Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII—XX ст. ... — С. 108.

³ Байбурин А. Семиотические аспекты функционирования вещей... — С. 64.

⁴ Там же.

⁵ Щепанская Т. Неземледелец в земледельческой деревне: обрядовое поведение (Севернорусская зона, XIX — начало XX в.) // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX — начала XX в. : Сборник статей. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 5.

⁶ Там же. — С. 5.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Імовірно, існував закономірний зв'язок праці майстра-каменотеса із природними циклами. Це проявлялося передусім у тім, що майстер був заготовельником «натуруальню» сировини¹. Нами вище було зазначено, що «проникнення» майстра в не-освоєний «чужий простір» скелі ідентифікувалось як сакральний акт в уявленнях людей. Крім того, прив'язаність до кам'яного родовища детермінувала той факт, що каменотес був виключно місцевим осілім мешканцем. Ю. Александрович, описуючи робоче місце подільського каменотеса, зазначав, що «майстерень кустарі не мають, працюючи під відкритим небом, частіше всього в самій каменоломні»². Зазвичай майстри мешкали поблизу кар'єрів або спеціально споруджували там свої будинки.

Нерідко родовища каменю могли персоніфікувати. Так, жителька с. Адамівки О. Шевера згадувала: «Ну “сивий” то в “карідорі”, а зара той “карідор” забив їдного чоловіка, але який би не був камінь, то він камінь»³. У традиційних уявленнях поклади каменю вважалися частиною живої природи та потребували відповідного до себе ставлення у формі проведення звичаєвих практик та магічних дій, які міг виконувати лише «знаючий» каменотес.

Грунтуючись на міркуваннях М. Еліаде⁴ та В. Іванова⁵ про те, що коваль асоціюється з міфологічним низом, і це пов'язує його з потойбічним світом, відзначимо спільні риси цього образу із каменотесом за критерієм способу видобування сировини.

Обробка каменю є суто чоловічим заняттям, що потребує необхідної фізичної сили, рівня витривалості організму через негативний вплив заняття на стан здоров'я людини. Одним із критеріїв поділу праці на чоловічу та жіночу була здатність виконувати певну діяльність, і в більшості виробництв потрібна була саме чоловіча міць⁶. Оскільки заняття каменотесним промислом потребувало чи не найбільше фізичної сили, відмітимо, що традиційним є саме чоловічий образ майстра-каменотеса. На користь даної тези свідчать матеріали Ю. Александровича, який писав:

¹ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — С. 39.

² Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 486.

³ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 856. Арк. 7. Записано в с. Адамівка Віньковецького району Хмельницької обл.

⁴ Элиаде М. Азиатская алхимия. Сборник эссе. — М. : Янус-К, 1998. — С. 141–165.

⁵ Иванов В. Кузнец // Мифи народов мира. — М., 1982. — Т. 2. — С. 21–22.

⁶ Балушок В. Професійні чоловічі об'єднання міщан до індустріальної епохи // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження: у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. — К. : Дуліби, 2013. — Т. 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. — 2013. — С. 224.

Символічне значення каменю в ритуально-обрядовій та знаково-інформаційній системі подолян

«Праця каменотеса вельми важка, нерідко така, що надриває людські сили навіть дорослого чоловіка. В цьому промислі праця жінок не використовується, а підлітки та діти, якщо часом і беруть участь, то виключно на легких роботах, наприклад, при виготовленні точильних брусків»¹.

Ще однією важливою ознакою образу каменотеса в традиційних уявлення є освіченість, адже під час виробничої діяльності майстер виконував епітафії різними мовами.

Варто також акцентувати увагу на спорідненості сприйняття образів каменотеса та мельника, оскільки, з одного боку, каменотес традиційно виготовляв одну з основних деталей різновидів млинів — жорнові камені, а з іншого — нерідко до професійно-технологічних обов'язків мельника входило подальше нанесення насічки на камінь, тобто його обробка. Ймовірно, мельник у традиційних уявленнях також був наділений «правом» не тільки використовувати вироби з каменю, але й обробляти їх. Зокрема, мешканець с. Велике Залісся В. Кащук розповів: «Ті, що ми кажем наковують камінь, то вже наковує сам мельник, спеціально вже були такі долота»². На підставі етнографічно-польових відомостей можна дійти висновку, що мельники виготовляли власноруч жорнові камені для млинів, а це ще більше увиразнює спорідненість образів каменотеса та мельника в народних уявленнях.

Певною мірою частину функцій майстра-каменотеса міг перебирати на себе будівничий, який спеціалізувався на кам'яному будівництві, оскільки він теж «мав право» видобувати сировину. На підтвердження такої тези наведемо думки етнолога Р. Сілецького про те, що незвичайні якості майстра-будівельника проявлялись під час заснування нового помешкання³, тобто в ході початкових етапів будівництва, які зазвичай охоплювали роботу із сировиною. Саме ці «вміння» будівничого, резюмував учений, були тією основою на якій сформувались уявлення про його постать⁴.

Оскільки каменотес, цілком імовірно, перебував на тому ж рівні нижчої міфології, що й коваль та мельник, належав до категорії «знаючих», то, напевне, його знання були таємними та могли бути передані лише достойним «своїм» спадкоємцям, обраним самим майстром. Д. Харитонович, описуючи уявлення

¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии... — С. 474—475.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 855. Арк. 22—23. Записано в с. Велике Залісся Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

³ Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія. — С. 176.

⁴ Там само. — С. 179.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

майстра про середньовічні ремісничі «речі», зазначав, що гріховним вважалося втасманичення власних знань, однак передача їх єретичним проповідникам може дати останнім владу над «речами <...> знання повинно бути відкритим, але тільки всім добрим людям, тобто *своїм*»¹. Систему родинних ремісничих знань було деформовано лише у 20-х роках ХХ ст., коли чисельність каменотесів, які володіли сакральними знаннями, була мізерною, здобутки народного емпіричного досвіду з обробки каменю були фактично втрачені та за бажанням будь-хто мав можливість обрати фах каменотеса. Більшість опитаних майстрів є самоуками або «учнями» колективних радянських підприємств. Зі значною долею ймовірності припускаємо, що виготовлені ними вироби не наповнені знаково-символічним змістом через те, що не були передані сакральні «знання» носієм етнокультурної інформації. Однак зауважимо, що практично до 60-х років ХХ ст. залишилися живими каменотеси, які передавали фах від попередників рукою. Напевно, одним із таких був згадуваний нами Степан Маркитан із с. Посухів, який, за спогадами свого односельця П. Шиманського², постійно працював одинаком і не передав ні кому ремісничих знань, проживши понад 100 років.

Оскільки кустар-ремісник оперує законами природи, повсякденно отримуючи імпульси від каменю як «натуруального» матеріалу, працює, не розлучаючись із ним, то через надмогильний знак, хрест, стовп як природну субстанцію відбувається діалог — протилежність і заміна моноїдеї. Адже «постійний і у вищому ступені емоційний діалог людини з навколоишнім середовищем є відмітною рисою традиційної культури»³. Причому діалог відбувався не тільки із природою. Варте уваги застереження про те, що «спілкування» було саме у формі діалогу з наявністю інших «адресатів» спілкування. Слушним видається припущення, що відособлена форма життєдіяльності та праці каменотеса передбачала окремішне спілкування з «кожним» із них. Окреслимо коло такого «спілкування» майстра-каменотеса:

- із природним середовищем як основним джерелом сировини, «неосвоєним простором»;
- з «іншим» або із «чужим», який своєю появою створював небезпечну нетипову для громади ситуацію, хоч і мав на меті замовити продукцію. Зазначимо, що до «чужих» належали замовники з інших населених пунктів, які могли уособлювати антропоморфні

¹ Харитонович Д. Средневековый мастер и его представления о вещи // Художественный язык Средневековья / под ред. В. Карпушина. — М. : Наука, 1982. — С. 32—33.

² Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 85—86. Записано в с. Посухів Мурівського району Вінницької обл.

³ Байбурин А. Семиотические аспекты функционирования вещей... — С. 65.

демонологічні персонажі. Безумовно, таке спілкування зміщнювало супільній авторитет та підносило статус майстра у громаді;

- між представниками різних поколінь, адже через виготовлення надмогильних пам'ятників каменотес створював можливість позачасового діалогу.

За умови, що виготовлений виріб віддзеркалює особу майстра, слушною видається думка Д. Харитоновича про те, що «погана людина не може зробити доброї речі»¹. Тож кустар-каменотес постає авторитетною людиною з високими соціальними статусом та моральними устоями як у повсякденному житті, так й у виробничій діяльності.

Головною особливістю традиційних народних уявлень про ремісників є дуалізм². Сприйняття майстра-каменотеса було двозначним внаслідок амбівалентних якостей образу каменю. З одного боку, володіння сакральними знаннями й комплексом технологічних умінь і навичок, позитивний моральний образ утверджували майстра як вартового культу предків; з іншого ж — володіння «таємними», недоступними для широкого загалу знаннями навіювало підозру про зв'язки із потойбічним світом та «нечистою силою», особливо з негативними демонологічними персонажами, що, вочевидь, наводило страх на інших представників громади. Як справедливо зазначав В. Балушок, «ремісник в народних уявленнях завжди виступає в якості чаклуна, інколи злого, інколи доброго, а частіше злого і доброго одночасно»³. Загалом для «знаючих» було характерним двозначне сприйняття їхньої особи в традиційному суспільстві, оскільки їхні професії були пов'язані семантично⁴.

Дуалістичне сприйняття каменотесів у народних уявленнях, імовірно, можна простежити ще й за фактами виробничих травм. У процесі роботи майстри нерідко зазнавали серйозних ушкоджень і навіть каліцтв. Деякі травми були взагалі несумісними з подальшим заняттям справою, наприклад утрата одної чи кількох кінцівок, проте майстри продовжували працювати. Саме тому оточуючі сприймали такого фахівця як фігуру магічну, наділену надприродними властивостями. У згаданих вище свідченнях М. Скрипника (с. Ломазів), двоє каменотесів, в яких була симетрично відсутня одна нижня кінцівка, могли транспортувати млинові камені. Житель каменотесного осередку Мервинці

¹ Харитонович Д. Средневековый мастер и его представления о вешти... — С. 34.

² Балушок В. Майстер-ремісник та його вироби в народних уявленнях та ритуалі // Родовід. — 1993. — № 5. — С. 13.

³ Там само.

⁴ Буйських Ю. «Ті, що знають від себе»: чоловіча професійна магія // Народна культура українців : Життєвий цикл людини. — Т. 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. — С. 259.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

Г. Клібановський згадував: «Мельник Петро <...> хрести робив, “дзьобав”, робив надгробники. Хоть і без ноги був, но хрести ше тесав»¹. Напевно, такі факти виявляють майстра як представника міфологічного низу. Адже «неушкодженість», яка давала здатність безперервної праці, всупереч отриманим хворобам, травмам чи каліцитам, виявляла ознаки міфологічних персонажів у символічному образі каменотеса.

Опираючись на дані польових матеріалів, можемо припустити, що справжнім майстром у народній свідомості вважали каменотеса, який вмів виготовляти складні за будовою та декоративними деталями вироби. Зокрема, мешканець с. Дорошівка М. Пірняк свідчив, що «...спеціаліст, <...> бив млинові камені, то не кожний зробить»², тоді як ручні домашні жорна вважали простішою роботою, яку може виконати за необхідності кожний господар. Вочевидь, розмір виробу з каменю також мав певне змістове наповнення в народній уяві, оскільки відносно дрібна продукція асоціювалась із швидкою та недорогою роботою. Масивні вироби, зокрема надмогильні пам'ятники, потребували спеціальних умінь і навичок, пов'язаних із видобуванням та транспортуванням сировини, якими, як наголошувалося вище, володів виключно каменотес.

Сакральний образ каменотеса розкриває реконструкція стосунків та особливостей взаємосприйняття між майстрами. Служно, на наш погляд, вказувала Т. Щепанська, що структура соціальних відносин може варіюватися в достатньо широких межах, тоді як корпус професійних установок залишається незмінним³. Тому, можливо, аналіз відносин та оцінки каменотесами один одного дозволить відтворити ще один пласт сакральних уявлень та знань, які є усталеними, на відміну від відносин між каменотесом і замовником. Загальною тенденцією є те, що переважна більшість майстрів різних вікових категорій оцінює каменотесів-попередників більш фаховими та обізнаними з техніками і технологіями, невідомими опитаним; «ті старі» майстри були сильнішими фізично, тож могли довше та продуктивніше працювати. На наш погляд, у таких свідченнях відображені мотив реалізації культу предків, адже чим ближче хронологічно каменотес був до міфологічного початку, тим сильніший його зв'язок із попередниками.

Імовірно, з огляду на десакралізацію заняття змінилось і сприйняття самих майстрів. Зокрема, сучасні каменотеси сприй-

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 854. Арк. 54. Записано в с. Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької обл.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 51—52. Записано в с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької обл.

³ Щепанская Т. Сравнительная этнография профессий: повседневные практики и культурные коды (Россия, конец ХХ – начало ХХІ в.). — СПб. : Наука, 2010. — С. 29.

мають попередників як «знаючих», декларуючи зміну власного статусу без спадкоємного зв'язку. На користь такого міркування свідчить той факт, що більшість опитаних майстрів є самоуками, відповідно, вони не отримали сакральних технологічних знань та не брали участь в ініціаційних церемоніях. Ще одним свідченням того, що каменотесний промисел на рубежі ХХ—ХХІ ст. був повністю десакралізований, — це його виражена комерційна основа. Наприклад, каменотес М. Вінницький, описуючи роботу колег у с. Русава, згадував, що «колись робили, їх багато, в нас пушті в кождій хаті каменотес був. Куди не кинеш, то у Вінницького попадеш. <...> Маркович Юрій Павлович, тоже був мастер, но він букви погано писав і вінок, і виноград на цім. Не вмів, якби це на цвінтарі, я б показав би»¹. Втрачаючи сакральне наповнення фаху, майстри почали адаптуватися та використовувати сучасні особливості торгівлі виробами, в тому числі саморекламу.

Варто акцентувати увагу на своєрідному ставленні каменотесів до скульпторів, які поєднують заняття промислом та творення скульптурних зображенень. Так, згаданий нами М. Вінницький розповів: «В Порогах, є художник, фамілія Бугай, забувся як називається. Він в Ямполі, кажеться, “Богдана Хмельницького” робив. Тоже він великий мастер»².

Таким чином, вироби з каменю були атрибутами господарської системи людей впродовж тривалих періодів історичного розвитку. Відповідно, в народних уявленнях та свідомості на рівні архетипних образів й мисленнєвих операцій частково зберігаються та відтворюютьсяrudimentи архаїчних уявлень, що стоять на ступенях їх сакральності.

Використання каменю та кам'яних виробів представниками традиційного суспільства мало сакральний зміст, однак із соціально-економічним та науково-технологічним поступом знання, уявлення, обряди та ритуали, пов'язані з каменем, поступово деформувалися та втратили своє значення. Проте повністю витиснені не були, оскільки архаїчні релікти частково збережено в системі традиційних уявлень дослідженого періоду. Одним із способів такого збереження було їх функціонування в господарському укладі та системі життєзабезпечення мешканців, які фактично не змінювалися впродовж тривалих періодів. Панування атеїстичної ідеології деформувало уявлення українців про роль і функції кам'яних жорен, хрестів, стовпів тощо, які у своїй основі мали базові елементарні культурні символи архаїчного походження. Зокрема, це можна відстежити на прикладі кам'яних ворітних стовпів, а саме: в тенденції встановлювати їх з різних

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 136. Записано в с. Русава Ямпільського району Вінницької обл.

² Там само.

Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри

місць без пари. Таким чином, господарі вже не вкладали символічного значення в ці атрибути обрядового життя громади.

Особливе місце у традиційних народних уявленнях займав майстер-каменотес. Відзначимо, що специфікою сприйняття його в народній уяві є двозначність. Майстер-каменотес, будучи представником «знаючих» та міфологічного низу разом із мельником, будівничим, пастухом та ковалем, займав місце «посередника» між «цим» і «тим» світами, оскільки налагоджував діалогічний зв'язок із потойбіччям; культивував і оберігав сталість культу предків, водночас зберігаючи «утаємниценість» заняття та власний і професійно-колективний соціальний статус. Він володів не тільки знаннями народного «канону» з виготовлення продукції, а й мав уміння та навички з їх застосування в побутовій царині повсякденного життя та в ритуально-обрядовій сфері.

ПІСЛЯМОВА

На основі проведеного комплексного дослідження каменотесного промислу на території Східного Поділля наприкінці XIX — на початку XXI ст. було з'ясовано специфіку розвитку цього заняття в історичній ретроспективі, виявлено особливості традиційних технік та технологій обробки каменю, охарактеризовано розмаїття каменотесної продукції, розглянуто місце кам'яних виробів у традиційних уявленнях та знаково-інформаційній системі мешканців регіону.

Аналіз наукових праць та комплексу опублікованих, архівних і польових джерел дав змогу дослідити проблематику каменотесного промислу в період його найбільшого розвитку (впродовж XIX — початку XX ст.) та динаміку його змін в культурно-історичному звізі. Більшість дослідницьких робіт або стосуються окремих аспектів проблеми, або лише дотично її зачіпають. Тому необхідним та актуальним є цілісне етнологічне дослідження каменотесного промислу як автентичного явища традиційної культури мешканців Східного Поділля.

Внаслідок нерівномірного розміщення осередків виготовлення кам'яної продукції, традиційне заняття зафіксоване в наукових джерелах спорадично, зазвичай у зведеніх статистичних таблицях за різні роки. Найбільший масив архівних документів стосується періоду 1920-х років, коли радянською владою було проведено комплексне обстеження українських територій, в тому числі Східного Поділля, з метою виявлення перспектив промислового розвитку. Джерельну базу дослідження було розширене за рахунок зібраних польових етнографічних матеріалів. Використання архівних документів у комплексі з польовими, предметно-речовими й візуальними джерелами та матеріалами уможливило встановлення загальної картини розвитку каменотесного промислу впродовж досліджуваного періоду.

Важливим аспектом дослідження проблеми була інтерпретація базових понять, а саме опозиції «ремесло/промисел». Єдиного підходу до тлумачення цих понять в наш час не вироблено. Обробку каменю варто, на наше переконання, визначати як промисел, оскільки дане заняття є додатковим поряд із основним — землеробством, ґрунтуючись на ручному виготовленні продукції, занепадає за умови фіiscalного тиску та орієнтоване як на ри-

Післямова

нок, так і на абстрактного споживача. На думку як сучасних вчених, так і дослідників XIX—XX ст. саме ці критерії є атрибутивними ознаками поняття «промисел».

Характеризуючи історичні витоки каменотесного промислу, слід відзначити, що, очевидно, остаточна трансформація обробки каменю в промисел відбувається протягом VIII—XI ст., тобто у період формування та розквіту Києвороуської Держави. Цьому сприяла ціла низка чинників, а насамперед — потреба мешканців у кам'яних жорнах і поширення цих виробів на значних теренах Русі, а також прийняття християнства та необхідність вшанування померлих згідно із християнським обрядом (зазвичай із встановленням кам'яних хрестів).

Каменотесний промисел в межах свого поширення відігравав важливу роль у господарському укладі та системі життезабезпечення мешканців. Основними рисами промислу впродовж усього часу побутування є його допоміжний характер та тісний взаємозв'язок з основним заняттям — хліборобством.

Як період найвищого розвитку каменотесного промислу на Східному Поділлі можемо визначити XIX — початок XX ст., коли значно збільшились обсяги виготовлення та продажу відповідної продукції не тільки на досліджуваній території, а й у сусідніх історичних регіонах.

Радянський період функціонування каменотесного промислу можна визначити як окрему специфічну його віху, обумовлену спочатку економічною розрухою, а згодом — запровадженням та розвитком нового законодавства та устрою. Одним із важливих чинників, що вплинув на генезу промислу, стало формування правового забезпечення діяльності кустарів і створення колективних кустарно-промислових організацій, заснованих на ручній праці майстрів-каменотесів. Колективний спосіб виготовлення продукції відчутно дисонував із традиційним індивідуальним, унаслідок чого змінювався традиційний режим роботи майстрів, спосіб збути виробів та рівень прибутків. У період запровадження нової економічної політики відбулося тимчасове пожавлення системи господарювання мешканців, у тому числі в царині обробки каменю на Східному Поділлі. Це було зумовлено гострою потребою в кам'яних виробах для борошномельної, деревообробної, паперової промисловості та виробництва скла в межах автопромислової галузі.

Однак не всі осередки, і тим більше майстри входили до кооперованих організацій, підтвердженням тому було існування кустарів-одинаків, зафіковане в архівних документах. Запровадження колективних форм господарювання фактично нищило самобутність та автентичність каменотесного промислу. В радянський період було сформовано «нове» покоління ремісників та кустарів, які мали віддалене відношення до традиційного промислу, керувалися прагматично-комерційними результатами своєї праці. Од-

нак, незважаючи на поступове ослаблення спадкового зв'язку при передачі ремісничих знань, позитивним у процесі створення колективних форм господарювання для розвитку каменотесного промислу стало збільшення числа майстрів-каменотесів, які перейшли досвід безпосередньо від колег в артілі чи товаристві.

У пропонованій монографії відстежено негативний вплив трагічних суспільно-політичних подій та значної економічної руйнації, спричинених світовими війнами, політикою колективізації, розкуркулення та голодоморів. Під час періодів відбудови промисловості та господарського укладу актуалізувалася потреба в кустарно-ремісничих виробах, серед яких вагоме місце займала каменотесна продукція.

У невеликому обсязі промисел обробки каменю зберігся й наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Його дослідження дало змогу виявити тенденції, присутні в нинішній традиційній матеріальній культурі подолян, а саме: пристосування традиційних господарських занять до сучасних потреб мешканців. Незмінним залишився допоміжний характер промислу поряд з основним заняттям майстра. Впродовж 1990-х — частково 2000-х років спостерігалося деяке відновлення традиційних занять, в тому числі каменотесного промислу. Значною мірою це було спричинено, так би мовити, завмиранням колективних виробничих форм господарювання, тому в нових суспільних умовах мешканці почали шукати додаткові можливості для отримання прибутку, в рамках яких заняття обробкою каменю відігравало не останню роль. На теренах історичного Східного Поділля досі виготовляють кам'яні вироби близько двадцяти майстрів-каменотесів.

Поширення каменотесного промислу на цій території було зумовлено кількома чинниками, при цьому основні з них — наявність доступної сировини та гостра потреба мешканців у додаткових прибутках, яка спонукала займатися обробкою каменю. Розміщення осередків каменотесного промислу є вузькорегіональним і спорадичним. Центри обробки каменю розташовані компактно, на незначній відстані один від одного, що детерміновано близькістю кам'яних родовищ. Більшість осередків було зафіксовано на території Лівобережного Подністров'я, сучасних південних адміністративних районів Вінницької та Хмельницької областей. окремі осередки промислу також існували на Побужжі, в каньйонах річок Калюс та Смотрич. Ще одним важливим чинником, який впливав на збільшення обсягів продукції та кількості каменотесних осередків, було налагодження стабільних ринків збути. Більшість виготовленої продукції продавалася на ярмарках у межах Поділля, а значна частина вивозилася до сусідніх регіонів.

Важливим вектором дослідження каменотесного промислу стало виявлення локальних взаємовпливів та культурно-побутових контактів найбільш численних етнічних спільнот, що про-

Післямова

живають на Східному Поділлі. Найвиразніше міжетнічні взаємовпливи в межах традиційної обробки каменю проявилися в техніко-технологічних особливостях заняття, спеціальній каменотесній термінології, а також у специфіці застосування кам'яних виробів у звичаєво-обрядовому житті цих спільнот.

Міжкультурна взаємодія в галузі традиційного промислу має подвійний зміст та локальну специфіку. З одного боку, із засвоєнням технічного досвіду представників інших етносів місцеві каменотеси вдосконалювали техніко-технологічні вміння, прискорювали процес виготовлення і відповідно збільшували обсяги продукції та прибутки від її продажу. З іншого — в межах іноетнічних запозичень було відкінуто традиційні технологічні особливості, зокрема відбувався перехід із автентичної техніки «в чотири руки» на більш досконалу — «в дві руки».

У межах традиційного промислу збережено здобутки народного технічного досвіду з обробки каменю, які були акумульовані впродовж понад тисячолітнього періоду побутування заняття. На території Східного Поділля обробляли пісковики, різні види вапнякових та гранітних порід, що потребувало від майстрів особливих знань, умінь та навичок. Фізичні властивості кам'яної породи значною мірою визначали виготовлення певної продукції. Технічну обробку каменю можна розподілити на два етапи: первинний і вторинний. Набір інструментів майстра-каменотеса налічував близько десяти їх найменувань. Цілком імовірно, що збереженню промислу до наших днів сприяла саме наявність простого й недорогого інструментарію та можливості швидкого навчання основам заняття. В осередках каменотесного промислу поступово було сформовано масив спеціальної термінології, який стосувався обробки каменю, назв інструментів, виробів та їх елементів, ним користувалися не лише майстри, а й інші мешканці цих населених пунктів. На основі зібраних польових етнографічних матеріалів укладено словник традиційних термінів у галузі обробки каменю (див. Додаток А).

Подільські каменотеси виготовляли значну кількість різnotипної продукції, яка відрізнялася за кам'яною породою, призначеннем, складністю виконання, наявністю ринку збуту чи замовника. Тому комплекс каменотесної продукції доцільно розподілити на три групи. До першої відносимо вироби винятково сакрального призначення, а саме: надмогильні, придорожні, присадибні хрести та пам'ятники. Більшість зафікованих пам'яток — це надмогильні знаки. Упродовж XIX — початку XX ст. різnotипність кам'яних хрестів проявляється відповідно до майнового стану, професії, віку, статі замовників. А от протягом XX — початку ХХІ ст. тип надмогильного знака вже обирає не споживач: він варіюється через вміння майстрів, які, втративши міжпоколінні зв'язки та відповідно частину знань у царині традиційного емпіричного досвіду, почали спеціалізуватися на виготовленні переважно одного типу, чи навіть «зразка», надмогильного хреста або пам'ятника. Друга група — це предмети господарсько-побутового

Післямова

призначення, набір яких охоплював ручні жорна та жорнові камені для млинів різних типів, цямрини та жолоби, комини, ворітні стовпи. До третьої групи із деяким застереженням заразоюємо кам'яні будівельні матеріали. Протягом досліджуваного періоду будівельний камінь перетворюється на окремий тип каменотесної продукції, зокрема простежено тенденцію збільшення його видобування в межах господарської діяльності майстрів, що диктувалося суспільною потребою індивідуального та громадсько-адміністративного будівництва. В радянські часи поступово сформувалася окрема група кустарів, які почали займатися виключно видобуванням каменю для потреб будівництва, їх можна визначити як каменярів.

Образ каменю у світоглядних традиційних уявленнях є одним із найбільш давніх та належить до базових символів, які мають невищерпне число значень. Через те, що камінь та вироби з нього були одними з перших атрибутів господарського укладу життя людей, у традиційних уявленнях закріпилися первісні асоціації та архетипні образи, які поступово трансформувалися відповідно до культурно-історичного контексту, однак відтворюються донині в реліктовій формі.

У традиційному суспільстві кам'яні вироби поряд із утилітарним призначенням мали сакрально-символічний зміст. Найбільш вираженим сакральним статусом були наділені хрести та пам'ятники. Відносно нижчий ступінь сакральності мали господарсько-побутові вироби. Під впливом історичних перипетій та науково-технічного прогресу світоглядні уявлення деформувались, а кам'яні вироби втратили своє втілення в обрядово-звичаєвих практиках, особливо це стосується досліджуваного періоду.

Промисел обробки каменю був замкненим типом господарської діяльності, доступним вузькому колу осіб, відповідно, специфічне місце у традиційних народних уявленнях займав майстер-каменотес. Вірогідною видається думка про те, що його можна долучити до когорти «знаючих» разом із мельником, будівничим, пастухом та ковалем. Специфікою сприйняття каменотеса у світоглядних уявленнях є дуалізм: з одного боку, він поставав представником громади з високим соціальним статусом, а з іншого — «посередником» між «цим» і «тим» світами завдяки езотеричним знанням. Майстер не тільки володів навичками з виготовлення кам'яної продукції та її використання у господарсько-побутовому житті, але й умів застосувати «вироби» в ритуально-обрядовій сфері. Крім того, атрибутивними ознаками сприйняття каменотеса у традиційних уявленнях є його суто чоловічий образ та грамотність.

Таким чином, каменотесний промисел є самодостатнім сегментом традиційної матеріальної та духовної культури українців. Обробка каменю, будучи одним із найдавніших господарських занять українців, продовжує існувати й у наші дні, що підкреслює історичну тягливість та спадкоємність української етнокультури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ НАУКОВІ ФОНДИ РУКОПИСІВ ТА ФОНОЗАПИСІВ ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Ф. 1. Етнографічна комісія ВУАН

1. Од. зб. 404. *Іванов О. В.* Замовляння, звичаї, весілля, пісні декласованих елементів. 1924—1930. — 187 арк.
2. Од. зб. 409. *Коненко П.* Пісні, легенди. Записав у Вінницькій області. 1925—1926 рр. — 33 арк.
3. Од. зб. 428. Народний календар. Забобони, легенди, вірування, замовляння та ін. Зібраав Рябий М. в с. Кукавці на Поділлі. 1928—1931 рр. — 110 арк.
4. Од. зб. 438. *Валовой І.* Казки, календарно-обрядові та інші пісні, історія села Могилів. Под. (на Дністрі), народний календар, приказки, легенди, лікування, вірування, голосіння, частушки, замовляння, господарча діяльність та інше. 1927—1931 рр. — 97 арк.

Ф. 14. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Експедиції

5. Од. зб. 850. *Іванчишин В.* Матеріали до теми «Каменотесний промисел на Східному Поділлі наприкінці XIX — на початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри» зібрані впродовж 2014 р. на території Балтського та Кодимського районів Одеської області : Комп'ютерний набір. — 16 арк.
6. Од. зб. 851. *Іванчишин В.* Матеріали до теми «Каменотесний промисел на Східному Поділлі наприкінці XIX — на початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри» зібрані впродовж 2014 р. на території Бершадського, Крижопільського, Піщанського, Теглицького та Чечельницького районів Вінницької області : Комп'ютерний набір. — 35 арк.
7. Од. зб. 852. *Іванчишин В.* Матеріали до теми «Каменотесний промисел на Східному Поділлі наприкінці XIX — на початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри» зібрані впродовж 2014—2015 рр. на території Гайсинського, Козятинського, Немирівського, Томашпільського та Тульчинського районів Вінницької області : Комп'ютерний набір. — 36 арк.
8. Од. зб. 853. *Іванчишин В.* Матеріали до теми «Каменотесний промисел на Східному Поділлі наприкінці XIX — на початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри» зібрані впродовж 2014—2015 рр. на території Чернівецького та Ямпільського районів Вінницької області, с. Косауць Сороцького району Молдови : Комп'ютерний набір. — 144 арк.
9. Од. зб. 854. *Іванчишин В.* Матеріали до теми «Каменотесний промисел на Східному Поділлі наприкінці XIX — на початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри» зібрані впродовж 2014—2015 рр. на території Могилів-Подільського, Мурованокуриловецького та Шаргородського районів Вінницької області : Комп'ютерний набір. — 96 арк.
10. Од. зб. 855. *Іванчишин В.* Матеріали до теми «Каменотесний промисел на Східному Поділлі наприкінці XIX — на початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри» зібрані впродовж 2014—2015 рр. на території Дунає-

**Список
використаних джерел**

вецького, Кам'янець-Подільського та Новоушицького районів Хмельницької області : Комп'ютерний набір. — 37 арк.

11. Од. зб. 856. *Іванчишen B.* Матеріали до теми «Каменотесний промисел на Східному Поділлі наприкінці XIX — на початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри» зібрани впродовж 2014—2015 рр. на території Віньковецького, Городоцького, Деражнянського та Ярмолинецького районів Хмельницької області : Комп'ютерний набір. — 44 арк.

Ф. 15. Фонд В. Кравченка

12. Од. зб. 122. *Кравченко В.* Програма по збиранню матеріалів про господарчу діяльність [кушнірство, мірошництво, чумацький промисел, вогонь, народна їжа та пиво, килимарство]. — 67 арк.

13. Од. зб. 123. Програми [по збиранню матеріалів про народні вірування та уявлення]. Кравченко В. Етнографічна комісія, невідомі автори. 1928—1931 рр. та без дати. — 87 арк.

14. Од. зб. 227. Ламання скелі та виробництво хрестів із каменю. Записано від Отокара Длоугі. 1923—1925 рр. — 10 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ**

**Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського
та Волинського генерал-губернатора**

15. Оп. 1, спр. 1198. Ведомости о количестве населенных пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Подольской губернии. 15 сентября — 23 сентября 1832 г. — 25 арк.

16. Оп. 1, спр. 5500. Дело по дошедшему сведению, что у помещика Литинского уезда Борейка в с. Плятки есть каменоломня, которая от поверхности земли имеет глубины до 12 саженей. 27 апреля 1846 года. — 67 арк.

17. Оп. 72, спр. 191. Дело по отношению министра внутренних дел об освобождении мещанина И. Гудими от взыскания денег за содержание мельницы в г. Могилеве из-за понесения им убытков по причине постройки помещиком Красовским мельницы на р. Немии. 1839 г. — 52 арк.

18. Оп. 532, спр. 134. Дело по представлению Подольского Губернатора съ копией всеподданейшего отчета о состоянии губернии за 1878 г. — 47 арк.

19. Оп. 538, спр. 202. Дело по представлению Подольского Губернатора съ копией всеподданейшего отчета о состоянии губернии за 1884 г. — 79 арк.

20. Оп. 539, спр. 219. Дело о всеподданейшем отчете Подольского Губернатора о состоянии губернии за 1885 г. 4 октября 1886 г. — 4 февраля 1887 г. — 56 арк.

21. Оп. 620, спр. 402. Сведения о частновладельческих имениях Подольской губернии. — 295 арк.

22. Оп. 625, спр. 356. Дело об учреждении Проскуровского общества мельничных производств С. Г. Маранца. — 44 арк.

23. Оп. 642, спр. 199. Дело о замечаниях начальника Юго-Западного края, сделанных при его служебных поездках по краю 18 июня 1912 — 29 октября 1912 г. — 45 арк.

Ф. 575. Канцелярия киевского окружного инспектора

24. Оп. 1, спр. 193. Докладная записка окружного фабричного инспектора Киевского округа А. А. Микулина в Министерство торговли и промышленности «По вопросу о современном состоянии кустарных промыслов и о мерах к их развитию в губерниях Киевского фабричного округа». — 62 арк.

**Список
використаних джерел**

Ф. 692. Київський округ шляхів сполучення

25. Оп. 62, спр. 43. Дело по заявлению купца М. М. Мееровича о рассмотрении и одобрении образцов камня из принадлежащей ему гранитной каменоломни «Черепашинцы» годного для шоссейных работ 7 февраля 1914 г. — 18 апреля 1914 г. — 8 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

**Ф. 80. Ямпольский районный комитет КП Украины
Винницкой области**

26. Оп. 2, спр. 298. Списки передовиков сельского хозяйства района 1 января 1952 г. — 6 декабря 1952 г. — 14 арк.

**Ф. 177. Подольская губернская плановая комиссия.
Секретariat**

27. Оп. 1, спр. 33. Протоколы заседаний Могилев-Подольской плановой комиссии и ее секций. — 115 арк.

Ф. 434. Могилів-Подільська окружна планова комісія

28. Оп. 1, спр. 25. Дані про стан сільського господарства округу. Жовтень 1925 — 26 жовтня 1926 р. — 370 арк.

29. Оп. 1, спр. 30. Відомості про стан підприємств місцевої промисловості. Проект цементного заводу в м. Могильові. 7 серпня 1925 р. — 10 грудня 1926 р. — 528 арк.

30. Оп. 1, спр. 50. Відомості про стан кустарної промисловості Могилівщини 2 вересня 1925 — 31 травня 1926 р. — 40 арк.

31. Оп. 1, спр. 87. Матеріали по проведенню робіт по гідрогеологічному дослідженню долин річок Могилівської округи (кошториси, протоколи, плани). 6 лютого — 27 грудня 1927 р. — 98 арк.

32. Оп. 1, спр. 97. Економічний огляд округи. 29 січня — грудень 1927 р. — 184 арк.

Ф. 434. Могилів-Подільська окружна планова комісія

33. Оп. 2, спр. 2. Протоколи засідань фінансово-економічної секції Окрплану. 5 січня — 27 грудня 1927 р. — 325 арк.

34. Оп. 2, спр. 7. Протоколи засідань окружної держпланової комісії. 1928 р. — 174 арк.

35. Оп. 2, спр. 134. Економічний огляд округи 1927—1928 рр. — 143 арк.

**Ф. 489. Могилев-Подольский окружной
исполнительный комитет Совета рабочих,
крестьянских и красноармейских депутатов.
Организационно-инструкторский отдел**

36. Оп. 1, спр. 265. Материалы по обследованию отдела местного и коммунального хозяйства, предприятий местной промышленности. — 7 марта 1928 г. — 30 декабря 1929 г. — 377 арк.

37. Оп. 1, спр. 849. Материалы о деятельности райисполкомов Могилев-Подольского округа 5 октября 1925 — 7 декабря 1926 г. — 739 арк.

38. Оп. 1, спр. 886. Текст доклада об экономическом и политическом состоянии округа Могилев-Подольского Окрисполкома, представленным СНК УССР. — 165 арк.

**Список
використаних джерел**

Ф. 965. Подольське губернське статистическое бюро

39. Оп. 5, спр. 506. Анкеты о состоянии кустарных предприятий и ремесел по Немировскому району, Винницкого округа за 1923—1924 годы. — 36 арк.

40. Оп. 5, спр. 540. Анкеты о состоянии кустарных предприятий и ремесел по Тывровскому району, Винницкого округа за 1923—1924 годы. — 46 арк.

**Ф. 991. Подольська губернська рабоче-крестьянська
інспекція**

41. Оп. 2, спр. 132. Документы по обследованию деятельности губернского союза кустарно-промышленной кооперации. 8 марта — 3 апреля 1924 г. — 39 арк.

42. Оп. 2, спр. 134. Доклад об обследовании состояния кустарной промышленности Подолии 25 декабря 1924 г. — 22 июля 1925 г. — 168 арк.

**Ф. 992. Подольський губернський совет
народного господарства**

43. Оп. 1, спр. 37. Приказы Гайсинского уотнархоза, уревкома. Доклады о деятельности Гайсинского уотнархоза. Статистические сведения о количестве рабочих и служащих отделов губсонархозов, фабрично-заводских и промышленных предприятий. Списки сотрудников Гайсинского и Брацлавского уотнархозов. 23 апреля — 23 ноября 1938 г. — 226 арк.

44. Оп. 1, спр. 117. Доклады о деятельности горного отдела 11 декабря 1920 г. — 4 января 1921 г. — 23 арк.

45. Оп. 1, спр. 293. Анкетные листы по обследованию зернообрабатывающих предприятий (мельниц, крупорушек и др.). — 27 октября 1920 г. — 26 августа 1921 г. — 72 арк.

Р. 2625. Подільський губревком

46. Оп. 2, спр. 40. Справи про діяльність губернської ради народного господарства. 29 червня — 21 грудня 1920 р. — 301 арк.

47. Оп. 2, спр. 50. Накази, циркуляри Могилів-Подільського повітревкому та його відділів. 6 липня — 31 грудня 1920 р. — 131 арк.

Р. 3966. Областная плановая комиссия

48. Оп. 1, спр. 26. Списки предприятий промышленности местного подчинения за 1941 год. — 85 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

**Ф. Р. 2764. Новоушицький уездный Совет народного
господарства**

49. Оп. 1, спр. 8. Сведения, акты обследований мельниц Дунаевецкой области. 1921 год. — 131 арк.

50. Оп. 1, спр. 23. Списки и акты обследования мельниц Калюсской волости. 8 апреля — 14 апреля 1921 г. — 9 арк.

51. Оп. 1, спр. 25. Анкетный лист и акт обследования мельницы с. Глембовка, Калюсской волости. 5 января — 23 сентября 1921 г. — 7 арк.

52. Оп. 1, спр. 50. Анкетные листы, акты обследования и другие документы о мельницах Китайгородской волости. 1921 г. — 141 арк.

**Список
використаних джерел**

**ІНСТИТУТ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Ф. XXXVIII Архів Воблого К. Г.

53. Од. зб. 234. Виписки из работы О. Бірулі «Гніванська каменярня» 1931 г. и из других источников разработки гниванских карьеров в 2 и 3 пятилетке. — 20 арк.
54. Од. зб. 389. Річні звіти української гірничої промисловості за 1929—31 рр. На склеєній смузі паперу. — 1 арк.
55. Од. зб. 791. Фотографии карьеров песчаника, мела и других, сделанные к работе К. Г. Воблого о природных богатствах Полесья. — 5 фото.

Ф. 56. Архів А. И. Ярошевича

56. Од. зб. 46. Материалы для характеристики каменных пород Украины с точки зрения архитектурно-декоративного применения получаемых из них стройматериалов (Библиография по строительным материалам). — 233 арк.
57. Од. зб. 50. Опоки Могилевского района. — 4 арк.
58. Од. зб. 52. Материалы по истории каменотесного промысла на Украине. — 68 арк.

**ДЕРЖАВНА НАУКОВА АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНА
БІБЛІОТЕКА ім. В. Г. ЗАБОЛОТНОГО**

59. Косаревский И. А. Краткий отчет «О проделанной работе во время командировок в ряде населенных пунктов Винницкой области от 9 июля по 19 июля 1955 г.» // И. А. Косаревский // Отчеты о командировках научных сотрудников Института за 1954—1955 гг. Т. 5 / Акад. архитектуры УССР, Ин-т истории и теории архитектуры. — К., 1956. — Арк. 113—114.
60. Відчit про наукову командировку ст. наукового співробітника Логвина Г. Н. // Краткие отчеты о командировках научных сотрудниках Института за 1949—1953 гг. / Акад. архитектуры УССР, Ин-т истории и теории архитектуры. — К., 1954. — Арк. 89—97.
61. Коломиець Н. Отчет о творческой командировке по обследованию колхозных клубов в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области, сентябрь 1949 г. / Н. Коломиець; Акад. архитектуры УССР, Ин-т теории и истории архитектуры. — К., 1949. — 12, 10 л.: фото.

**АРХІВНІ ФОНДИ ВІННИЦЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ім. МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
АРХІВ В. А. КОСАКІВСЬКОГО**

62. Запис В. Косаківського від 9 серпня 1995 р. від Побережнюк Євдокії, жительки с. Джурин, Шаргородського району Вінницької обл.

ПРИВАТНИЙ АРХІВ В. Р. ІВАНЧИШENA

63. Польові записи В. Іванчишена 2012 р. від Стратія І. І., 1930 р. н. та Стратій К. Г., 1935 р. н., жителів с. Тиманівка Тульчинського р-ну Вінницької обл.
64. Польові записи В. Іванчишена 2010 р. від Гикавчук Н.Є., 1964 р. н., жительки с. Буші Ямпільського р-ну Вінницької обл.

**Список
використаних джерел**

65. Польові записи В. Іванчишена 2010 р. від Шимковича Ф., 1930 р. н., жителя с. Буші Ямпільського р-ну Вінницької обл.

Погосподарські книги

66. Господарська книга № 2 с. Пижівка за 1961—1963 рр. Лоєвецька сільська рада Новоушицького району Хмельницької області. — 104 арк.

67. Господарська книга № 3 за 1964—66 рр. с. Зелені Курилівці Вахновецької сільської ради Новоушицького району Хмельницької області. — 219 арк.

68. Хозяйственная книга за 1947—49 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша Ямпольского района. — 168 арк.

69. Хозяйственная книга № 2 за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша Ямпольского района Винницкой области. — 100 арк.

70. Хозяйственная книга № 4 за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша Ямпольского района Винницкой области. — 120 арк.

71. Хозяйственная книга № 4 за 1944—46 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша Ямпольского района. — 150 арк.

72. Хозяйственная книга за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Дорошовка Ямпольского района Винницкой области. — 95 арк.

73. Хозяйственная книга за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Дорошовка Ямпольского района Винницкой области. — 96 арк.

74. Погосподарська книга № 6 Писарівської сільської ради Ямпільського району Вінницької області на 1980—1982 рр. — 110 арк.

75. Хозяйственная книга 1940—1942 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Дорошовка. — 144 арк.

76. Похозяйственная книга № 1 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка Могилев-Подольского района Винницкой области УССР. — 96 арк.

77. Похозяйственная книга № 4 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка Могилев-Подольского района Винницкой области УССР. — 23 арк.

78. Похозяйственная книга № 2/3 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка Могилев-Подольского района Винницкой области УССР. — 212 арк.

79. Похозяйственная книга № 16 за 1947—49 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка Могилев-Подольского района Винницкой области УССР. — 20 арк.

80. Погосподарська книга № 1 за 1955—57 рр. с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької області. — Т. 1. — 96 арк.

81. Погосподарська книга № 9 за 1955—57 рр. с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької області. — Т. 9. — 169 арк.

82. Погосподарська книга за 2011—15 рр. № 9 с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької області. — 95 арк.

ЛІТЕРАТУРА

1. 100 єврейських містечок України. Історичний путеводитель. — Вип. 1. — Єрусалим; СПб., 1998. — 256 с.
2. Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик / Д. Абрамович. — К. : Час, 1991. — 280 с. — (Репрінтне видання з видання 1931 р.)
3. Айнберг Л. К вопросу о палеозойских жерновых печатниках Подольши / Л. Айнберг // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. — 1925. — Вип. 16. — С. 103—114.
4. Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. — К., 1916. — С. 465—501.
5. Александрович Ю. Культурно-исторический отдел музея Подольской губернии / Ю. Александрович // Экономическая жизнь Подолии. — 1915. — № 4. — С. 9—18.
6. Археологія доби українського козацтва / Д. Телегін, І. Винокур, О. Титова та ін. : навч. посібник. — К. : ІЗМН, 1997. — 336 с.
7. Байбурин А. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. Байбурин. — Л. : Наука, 1983. — 191 с.
8. Байбурин А. О жизни вещей в народной культуре / А. Байбурин // Живая старина. — 1996. — № 3. — С. 2—3.
9. Байбурин А. Основные понятия: символ, культура, семиосфера : Лекция 1 (2009) / А. Байбурин // [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=XcivncONeMo&index=5&list=PL43KPNb1_bXfeAvw0XpsfG-0AhNIzZxLJ
10. Байбурин А. Ритуал в системе знаковых средств культуры / А. Байбурин // Этнознаковые функции культуры. — М. : Наука, 1991. — С. 23—42.
11. Байбурин А. Семиотические аспекты функционирования вещей / А. Байбурин // Этнографическое изучение знаковых средств культуры / [отв. ред. А. Мыльников]. — Л. : Наука, 1989. — С. 63—88.
12. Байбурин А. Семиотический статус вещей и мифология / А. Байбурин // Материальная культура и мифология : Сборник Музея антропологии и этнографии. — Вып. 37. — Л. : Наука, 1981. — С. 215—226.
13. Балтяну И. Художественная обработка камня / И. Балтяну // Молдаване / Отв. ред. М. Губогло, В. Дергачев. — М. : Наука, 2010. — С. 414—419.
14. Балушок В. Майстер-ремісник та його вироби в народних уявленнях та ритуалах / В. Балушок // Родовід. — 1993. — № 5. — С. 13—20.
15. Балушок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян / В. Балушок. — Львів ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1998. — 216 с.
16. Балушок В. Професійні чоловічі об'єднання міщан доіндустріальної епохи / В. Балушок // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження : у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. — К. : Дуліби, 2013. — Т. 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. — 2013. — С. 224—247.

Література

17. Балушок В. Ремесленные изделия в системе обычаев и обрядов / В. Балушок // Украинцы. — М. : Наука, 2000. — С. 144—145.
18. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В. Балушок. — К. : Наукова думка, 1993. — 117 с.
19. Бандрівський М. Про «поганські камені» в Карпатах / М. Бандрівський // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 109—116.
20. Бевз Т. Формування національної свідомості українця (на прикладі становлення світогляду Н. Я. Григоріва) / Т. Бевз // Українознавство. — 2007. — № 4. — С. 122—130.
21. Беньковский И. Стрельение в кресты / И. Беньковский // Киевская старина. — 1902. — Т. 77. — № 6. — С. 161—162.
22. Біруля О. Гніванська каменярня. Матеріали до геології та технології будівельного каміння / О. Біруля. — Харків : ДВОУ Технічне видавництво, 1931. — 42 с.
23. Бломквест Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселение, жилище и хозяйственные строения) / Е. Бломквест // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX века. — М. : АН СССР, 1956. — С. 3—460.
24. Борисенко В. Етнокультурні зв’язки українців та поляків Східного Поділля (кінець XIX — початок ХХ сторіччя) : Історико-етнологічне дослідження / В. Борисенко. — К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2014. — 206 с.
25. Босий О. Козацькі меморіальні пам’ятки степової України / О. Босий // Матеріали до української етнології. — 2009. — № 8 (11). — С. 142—145.
26. Босий О. Священне ремесло Мокоші. Традиційні символи та магічні ритуали українців (Типологія, семантика, міфоструктури) / О. Босий. — Вінниця : [б. в.], 2004. — 220 с.
27. Буйських Ю. «Ті, що знають від себе»: чоловіча професійна магія / Ю. Буйських // Народна культура українців : життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження : у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. — К. : Дуліби, 2013. — Т. 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. — 2013. — С. 248—291.
28. Верменич Я. Історична регіоналістика : навч. посібник / Я. Верменич. — К. : Інститут історії України, 2014. — 412 с.
29. Вертильяк Н. Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах / Н. Вертильяк // Невічерпні джерела пам’яті : Збірки наукових статей, матеріалів та републікацій. — Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків : До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 73—74.
30. Винклер П. Главнейшие типы геральдических крестов / П. Винклер // Энциклопедический Словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона (В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами). — СПб. : Семеновская Типолитография, 1895. — Т. 16—А, кн. 32 // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgaуз/>
31. Виноградова Л. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших / Л. Виноградова // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М. : Индрик, 2000. — С. 25—51.
32. Виржиківський Р. Геологічна мапа України. Пляншети XXVI і XXVII-6. (Наддністрянщина: Могилів-Ямпіль) / Р. Виржиківський. — К. : [б. в.], 1933. — 226 с.
33. Влахович М. Сельские надгробные памятники в Сербии / М. Влахович, П. Милославлевич. — Белград : Издательство журнала «Югославия», 1956. — 32 с.

Література

34. *Вовк Ф.* Студії з української етнографії та антропології : нова редакція / Ф. Вовк; упоряд. О. Савчук. — Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. — 464 с.
35. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская губерния. — СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1849. — Т. 10. — Ч. 2. — 274 с.
36. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Черниговская губерния. — СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1851. — Т. 12. — Ч. 2. — 194 с.
37. *Волков Ф.* Старинные деревянные церкви на Волыни (фрагмент) / Ф. Волков // Невичерпні джерела пам'яті : Збірки наукових статей, матеріалів та републікацій. — Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків : До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 166—173.
38. *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа / Ф. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. — Пг. : Типография т-ва «Общественная польза», 1916. — Т. 2. — С. 455—647.
39. *Воронцов П.* Очерки кустарной промышленности в России / П. Воронцов. — СПб. : Типография В. Киршбайма, 1886. — 235 с.
40. *Выржиковский Р.* Геологический очерк АМССР / Р. Выржиковский // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. — 1927. — Вип. 10. — С. 29—56.
41. *Выржиковский Р.* Геологический путеводитель по Западной Подолии / Р. Выржиковский. — Київ : Друкарня Київської Книгоспілки, 1926. — 38 с.
42. *Выржиковский Р.* Краткий геологический очерк Могилевского Приднестровья / Р. Выржиковский // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. — 1929. — Вип. 14. — С. 23—71.
43. *Гловелли Д.* Историцизм в российской политической экономии : рецепции и новации / Д. Гловелли. — М. : Институт экономики РАН, 2014. — 56 с.
44. *Гоберман Д.* Еврейские надгробия на Украине и в Молдове / Д. Гоберман. — М. : Имидж, 1993. — 54 с.
45. *Гоберман Д.* Забытые памятники / Д. Гоберман // Декоративное искусство. — 1991. — № 11. — С. 24—29.
46. *Головнев А.* Локальные и магистральные культуры в антропологии движения / А. Головнев // Адаптация народов и культур к изменениям природной среды, социальным и техногенным трансформациям / отв. ред. А. Деревянко, А. Куделин, В. Тишков. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 237—244.
47. Голод. 1932—33. 1946—47 рр. Вінницька область. Документи і матеріали / авт.-упоряд. Ф. Винокурова, Р. Подкур. — Вінниця : Антекс-У ЛТД, 1998. — 224 с.
48. Голод на Поділлі. Книга свідчень / ред.-упоряд. В. Мацько. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільська друкарня, 1993. — 106 с.
49. Голод та голодомор на Поділлі 1920—1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; авт.-упоряд. Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Лациба, І. Мельничук, В. Петренко. — Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. — 704 с.
50. *Глушко М.* Історія народної культури українців: навч. посібник. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. — 416 с.
51. *Глушко М.* Методика польового етнографічного дослідження : навч. посібник. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. — 288 с.

Література

52. Гомилевский Н. Кустарная промышленность в Херсонской губернии / Н. Гомилевский // Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб. : Типография В. Киршбаума, 1882. — Вып. 8. — С. 1477—1907.
53. Горбик В. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. Горбик, Г. Денисенко // Український історичний журнал. — 2004. — № 2. — С. 133—144.
54. Горленко В. Землеробство, тваринництво, рибальство, мисливство та бджільництво / В. Горленко // Історія української культури : в 5 т., 9 кн. — К. : Наукова думка, 2008. — Т. 4, кн. 1. — С. 79—106.
55. Горленко В. Народна землеробська техніка українців / В. Горленко, І. Бойко, О. Куницький. — К. : Наукова думка, 1971. — 163 с.
56. Горленко В. Ремесла і промисли / В. Горленко, О. Боряк // Українська минувшина. Ілюстровано-етнографічний довідник / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна та ін. — К. : Либідь, 1996. — С. 55—70.
57. Горленко В. Ремесла та промисли, традиційні транспортні засоби сполучення / В. Горленко // Історія української культури : в 5 т., 9 кн. — К. : Наукова думка, 2008. — Т. 4, кн. 1. — С. 107—122.
58. Григор'єв-Наш Д. Поділля. Географічно-історичний нарис / Д. Григор'єв-Наш. — Кам'янець-Подільський : Друкарня Подільського Губернського правління, 1918. — 94 с.
59. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / М. Гримич. — К. : Віпол, 2000. — 380 с.
60. Гудченко З. Архітектурна спадщина / З. Гудченко // Одівчна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі). — Вінниця : ТОВ «Консоль», 2003. — С. 15—30.
61. Гудченко З. Бушанські мури / З. Гудченко // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради. — Вінниця : Вінницька газета, 2009. — С. 85—92.
62. Гульдман В. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. Гульдман. — Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1901. — 401 с.
63. Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. Гульдман. — Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1889. — 539 с.
64. Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии / В. Гульдман. — Каменец-Подольский : Типография Губернского Правления, 1888. — 678 с.
65. Гуревич М. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / М. Гуревич. — Харьков : Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1927. — 191 с.
66. Данильченко Н. Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии / Н. Данильченко // Этнографические сведения о Подольской губернии. — Вып. 1. — Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1869. — С. 4—56.
67. Данилюк А. Використання каменю в народному будівництві Поділля / А. Данилюк, О. Бодревич-Буць // НТЕ. — 1980. — № 1. — С. 85—88.
68. Данилюк А. З глини, дерева і соломи. Пам'ятки народної архітектури Західного Поділля / А. Данилюк. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2012. — 96 с.
69. Декрет от 7 декабря 1918 г. О кладбищах и похоронах // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.alppp.ru/law/socialnoe-obespechenie-i-socialnoe-strahovanie/80/dekret-snk-rsfsr-ot-07-12-1918.html>

Література

70. Демченко Н. Земледельческие орудия молдаван XVIII – начала XX вв. / Н. Демченко. — Кишинев : Карта молдовянескэ, 1967. — 164 с.
71. Демченко Н. Способы обработки зерна в Молдавии в XIX – нач. XX в. (Материалы к региональному этнографическому атласу Украины, Белоруссии и Молдавии) / Н. Демченко // Известия АН МССР. — 1974. — № 2. — С. 63–74.
72. Демченко Н. Традиционные занятия / Н. Демченко // Молдаване / отв. ред. М. Губогло, В. Дергачев. — М. : Наука, 2010. — С. 181–245.
73. Денисик Г. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля / Г. Денисик // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 112–113.
74. Державні будівельні норми України. Будинки і споруди. Будинки одноквартирні (ДБН В.2.2.—Х–20XX). Видання офіційне // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ik-architects.com/wp-content/uploads/2013/07/1028_DBN-odnokvartir.pdf
75. Дзюбак С. Кустарно-промислова кооперація Поділля часів НЕПу: особливості діяльності, здобутки та причини згортання / С. Дзюбак // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. — Вип. 6. — 2013. — С. 307–313.
76. Доклады Ямпольской Уездной земской управы за 1916 г. — Ямполь [б. в.], 1916. — 187 с.
77. Доклады Ямпольской Уездной Земской управы Чрезвычайному Ямпольскому Земскому Собранию Созыва 5-го июля 1915 г. — Ямполь [б. в.], 1915. — 69 с.
78. Документы Богдана Хмельницкого / Упор. І. Крип'якевич. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. — 740 с.
79. Егоров В. Модернизация кустарной промышленности (к теории вопроса) / В. Егоров, О. Антонюк // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки». — 2014. — № 2. — С. 52–60.
80. Єсюнін С. Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX — на початку ХХ ст. / С. Єсюнін // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 108–111.
81. Жам О. Надмогильні хрести з пісковику на загальноміському ярмарковому кладовищі в Переяслав-Хмельницькому / О. Жам // Переяславіка : Наукові записки НІЕЗ «Переяслав». — 2014. — Вип. 7 (9). — С. 95–105.
82. Жам О. Оренда та відкуп млинарських борошномельних закладів Правобережної України XIX століття / О. Жам // Україна на межі тисячоліть. — К. : Видавництво Асоціації етнологів, 2000. — Кн. 1/2. — С. 326–338.
83. Забашта Р. До проблеми знакової сутності сільських воріт Поділля / Р. Забашта // Проблеми етнографії Поділля : тези доповідей наукової конференції / ред. Л. Баженов. — Кам'янець-Подільський : [б. в.], 1986. — С. 129–131.
84. Забашта Р. Монументальні хрести України (до зводу пам'яток) / Р. Забашта // Народознавчі зошити. — 1996. — № 3. — С. 199–201.
85. Забашта Р. Наскельна скульптура України / Р. Забашта // Родовід. — 2002. — Ч. 18–19. — С. 117–137.
86. Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский. — Л. : Издательство Государственного Русского музея, 1928. — 48 с.
87. Захаров А. Народная архитектура Молдавии: каменная архитектура центральных районов / А. Захаров. — М. : Изд-во Литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1960. — 94 с.

Література

88. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография : пер. с нем. К. Д. Цивиной / Д. К. Зеленин. — М. : Наука, 1991. — 511 с.
89. Зимовець Р. Кам'яні козацькі хрести та сільські цвинтарі Трахтемирівського регіону: маловідомі меморіальні пам'ятки української історії / Р. Зимовець // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.arheolog-ck.ru/Zimovec.pdf>
90. Зубрицький М. Будинки і майстри / М. Зубрицький // Жите і слово. Вісник літератури, історії та фольклору. — 1895. — Т. 3. — С. 73—74.
91. Іванов В. Кузнец / В. Иванов // Мифы народов мира : энциклопедия. — М., 1982. — Т. 2. — С. 21—22.
92. Йоффе Э. «Старое» и «новое» в еврейской похоронной обрядовости (по материалам экспедиции в Бессарабию и на Буковину) / Э. Йоффе // «Старое» и «новое» в славянской и еврейской культурной традиции : сборник статей / отв. ред. О. Белова. — М., 2012. — Вып. 39. — С. 179—189.
93. Ісаев А. Начала политической экономии / А. Исаев. — 7-е изд. — СПб. : кн. маг. А. Ф. Цинзерлинга, 1908. — 842 с.
94. Історія філософії України. Хрестоматія / Упоряд. М. Тарасенко. — К. : Либідь, 1993. — 560 с.
95. Календарь Черниговской губернии на 1894 г. — Чернигов : Типография губернского правления, 1893. — 442 с.
96. Каманин И. Таинственный крест в с. Молчанах (Ямпол. у. Подол. губ.) / И. Каманин // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1907. — Кн. 19. — Вып. 2. — С. 81—82.
97. Камінь природний. Критерії для класифікації (EN 12440:2008, IDT). Національний стандарт України. — К. : Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, 2012. — 215 с.
98. Камінь природний. Плити необроблені. Вимоги (EN 1468:2003, IDT). Національний стандарт України. — К. : Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, 2008. — 18 с.
99. Камінь природний. Термінологія (EN 12670:2001, IDT). Національний стандарт України. — К. : Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, 2012. — 79 с.
100. Карапут А. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии / А. Карапут // Экономическая жизнь Подольши. — 1915. — № 10. — С. 25—43.
101. Коваль Н. Топоніміка м. Гнівані (Тиврівський район Вінницької області) / Н. Коваль // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Вип. 1 / за ред. В. Косаківського. — Вінниця, 2005. — С. 110—113.
102. Коваль О. З історії обробітку каменю в м. Гнівані / О. Коваль // Етнографія Поділля. Тези доповідей наукової конференції / ред. кол.: Д. Загнітко, Л. Кароєва, В. Косаківський. — Вінниця, 1992. — Ч. 2. — С. 80—86.
103. Кожолянко Г. Етнографія Буковини / Г. Кожолянко. — Чернівці : Золоті літаври, 1999. — Т. 1. — 384 с.
104. Колцуњак Г. Народні хрести на Коломийщині / Г. Колцуњак // Матеріали до української етнології. — Львів : Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1919. — С. 215—230 (I—XXI іл.).
105. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. — 388 с.
106. Корсак А. О формах промисленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России / А. Корсак. — М. : Тип. Грачева и К°, 1861. — 311 с.
107. Косаківський В. Ремесла, промисли та допоміжні види господарства / В. Косаківський // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / В. Буздиган, Т. Гарбулінська, А. Гуд-

Література

- зевич, З. Гудченко, С. Довгань; ред. В. Косаківський. — Вінниця : Вінницька газета, 2009. — С. 95—122.
108. *Косаківський В.* Ремесла, промисли та народні майстри / В. Косаківський // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі). — Вінниця : Вінниця обл. центр нар. творчості, 2003. — С. 39—62.
109. *Косміна О.* Народна архітектура сільських житлових комплексів / О. Косміна, Т. Косміна // Історія української культури : в 5 т., 9 кн. — К. : Наукова думка, 2008. — Т. 4, кн. 1. — С. 123—181.
110. *Косміна Т.* Сільське житло Поділля кінець XIX — ХХ ст. / Т. Косміна. — К. : Наукова думка, 1980. — 190 с.
111. *Коцан В.* Традиційні водяні млини на Закарпатті XIX — поч. ХХ ст. / В. Коцан, Т. Сологуб // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 86—89.
112. *Кравченко В.* Ламання скелі та виробництво хрестів із каменю (записи оповідей каменотеса Отакара Длуогі) / В. Кравченко // Родовід. — 2002. — Ч. 18/19. — С. 164—169.
113. *Кравченко І.* Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття / І. Кравченко // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві. — К., 1929. — Т. 2. — С. 56—95.
114. *Кузенко П.* Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини XVIII — першої половини ХХ століття (історія, типологія, художні особливості) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец 17.00.01 / П. Кузенко. — К. [б. в.], 2005. — 20 с.
115. *Кузенко П.* Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини XVIII — першої половини ХХ століття (історія, типологія, художні особливості) : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.01 / П. Кузенко. — Івано-Франківськ, 2005. — 360 с.
116. *Кузенко П.* Традиції хресторобної культури в Україні / П. Кузенко // Мистецтвознавство України. — 2009. — Вип. 10. — С. 299—305.
117. *Кузенко П.* Українське меморіалознавство. Історія та сучасність / П. Кузенко // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/rogatal/Soc_Gum/khud_kult/2008_5/PDF/HK-5_2008_p-581-591_Kuzenko.pdf.
118. *Куракин Д.* Ускользающее сакральное: проблема амбивалентности сакрального и ее значение для «сильной программы» культурсоциологии / Д. Куракин // Социологическое обозрение. — 2011. — Т. 10. — № 3. — С. 41—70.
119. Кустарная промышленность в Юго-Западном Крае // Вестник кустарной промышленности. — 1914. — № 3 (15). — С. 54—57.
120. *Кутковой В.С.* О постановлениях Святейшего синода / В. С. Кутковой // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://nesusvet.narod.ru/ico/books/kutkovoy12/>
121. *Кушнір І.* Гніванський граніт / І. Кушнір. — Сімферополь : Таврида, 2011. — 208 с.
122. *Кушнір В.* Господарсько-побутова адаптація українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я (друга половина XIX — перша половина ХХ ст.) / В. Кушнір. — Одеса : КП ОМД, 2012. — 192 с.
123. *Кушнір В.* Житлові і господарські споруди українців Кам'янецького і Рибницького повітів Молдови / В. Кушнір // Українці Придністров'я : матеріали етнографічних досліджень / відп. ред. В. Г. Кушнір. — Одеса : [б. в.], 2005. — Вип. 1. — С. 6—22.
124. *Кушнір В.* Кам'яні хрести степу / В. Кушнір // Археология и этнология Восточной Европы : материалы и исследования. Сборник научных работ, посвященный 60-летию В. Н. Станко. — Одесса, 1997. — С. 273—285.

125. Кушнір В. Козацький хрест / В. Кушнір // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. / Тези доп. наук. конф. — К., 1997. — С. 422—423.
126. Левкієвська Е. Славянский берег. Семантика и структура / Е. Левкієвська. — М. : Индрик, 2002. — 336 с.
127. Лемківщина: історико-етнографічне дослідження : У 2 т. / відп. ред. Ю. Гошко. — Т. 2. Духовна культура. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2002. — 425 с.
128. Ліпська А. Єврейські некрополі Східного Поділля [Електронний ресурс] / А. Ліпська // Подільська старовина. — 2003. — Режим доступу: <http://museum.vn.ua/articles/pod1.html>
129. Лопаткевич Т. Мала сакральна архітектура на Лемківщині / Т. Лопаткевич, М. Лопаткевич. — Нью-Йорк: Computoprint, 1993. — 490 с.
130. Малина В. Георгіївські та якореподібні кам'яні хрести в Україні / В. Малина // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2007. — Вип. 21. — С. 412—419.
131. Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII—XX ст. Онтологія. Типологія. Символіка. Функція / В. Малина. — Миколаїв : Артіль «Художній крам», 2009. — 864 с.
132. Малышевский И. О придорожных крестах / И. Малышевский // Труды Киевской духовной академии. — 1865. — № 11 (ноябрь). — С. 323—428.
133. Марзеев А. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины / А. Марзеев. — Харьков : Научная мысль, 1927. — 195 с.
134. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие) / В. А. Маркина. — К. : Издательство Киевского университета, 1961. — 235 с.
135. Марченко Г. Скельне календарне святилище біля села Багна Чернівецької області / Г. Марченко, Б. Томенчук // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція (Львів, 2—3 лютого 1995 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1996. — С. 54—56.
136. Масненко В. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури / В. Масненко // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 14—19.
137. Могилівська округа : Матеріали до опису округу УСРР. — Харків : [б. в.], 1926. — 56 с.
138. Моздир М. Кам'яні свідки мистецьких зв'язків / М. Моздир // Родовід. — 2002. — Ч. 18/19. — С. 82—94.
139. Моздир М. Народна скульптура / М. Моздир, О. Федорук // Українці: історико-етнографічна монографія : у 2 кн. / за наук. ред. А. Пономарьова. — Опішне : Українське Народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 216—223.
140. Моздир М. Різьбярство і народна скульптура / М. Моздир, О. Федорук // Поділля: історико-етнографічне дослідження / Артем Л., Балушок В., Болтарович З. та ін. — К. : Видавництво НКЦ «Доля», 1994. — С. 439—450.
141. Моздир М. Українська народна меморіальна пластика : [монографія] / М. Моздир. — Львів, 2009. — 287 с.
142. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура : монографія / М. Моздир. — К. : Наукова думка, 1996. — 129 с.
143. Молдаване / отв. ред. М. Губогло, В. Дергачев. — М. : Наука, 2010. — 542 с.

Література

144. *Мюллер В.* Великий німецько-український словник / В. Мюллер. — К. : Чумацький шлях, 2005. — 792 с.
145. *Надольська В.* Етнологія : термінологічно-понятійний довідник / В. Надольська. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. — 244 с.
146. *Наумов Ф.* Архітектурні деталі з каменю-черепашника в народній архітектурі Молдавії / Ф. Наумов // Вісник Академії архітектури АН УРСР. — 1950. — № 4. — С. 18—24.
147. Некрополі України / Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури; упоряд. І. Дивний та ін. — К. : УТОПІК, 1999. — 288 с.
148. *Нестерова Т.* Поселение и жилище / Т. Нестерова // Молдаване / отв. ред. М. Губогло, В. Дергачев. — М. : Наука, 2010. — С. 265—301.
149. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. — К. : Обереги, 1992. — 85 с.
150. *Нізова Л.* Знищення кустарно-ремісничої промисловості в Україні / Л. Нізова // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. праць. — 2003. — Вип. 7 (спец.). — С. 87—93.
151. *Нізова Л.* Сільський кустар / Л. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. праць. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 187—206.
152. *Носоновский М.* Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины / М. Носоновский // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. Сборник научных трудов / отв. ред. В. Дымшиц. — СПб., 1994. — С. 107—119.
153. Обзор Подольской губернии за 1886 год. — Каменец-Подольский : [б. в.], 1887. — 137 с.
154. *Овчинников А.* Определение и классификация кустарных промыслов / А. Овчинников // Всероссийский съезд деятелей по кустарной промышленности. — СПб., 1902. — Ч. 1. — 428 с.
155. Памятники архитектуры Молдавии (XIV — начале XX века) / сост. Я. Тарас, Т. Ананьина, Е. Горбунова. — Кишинев : Тимпул, 1986. — 248 с.
156. *Пастернак С.* Початок каменярської промисловості на Західному Поділлі / С. Пастернак, В. Гаврилишин // Пам'ятники України. — 1973. — № 1. — С. 33—34.
157. *Пилин Т.* Водружение и освящение креста в память освобождения крестьян от крепостной зависимости / Т. Пилин // Подольские епархиальные ведомости. — 1865. — № 13. — С. 584—588.
158. Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів / ред. кол. І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін. — Вінниця : [б. в.], 1957. — 627 с.
159. Свято народного мистецтва «Подільський оберіг» : Програма Першого каменотесного пленеру «Подільський оберіг» (1986). — Ямпіль : [б. в.], 1986. — 16 с.
160. Польсько-український словник : у 2 т. / за ред. А. І. Генсьорського та Л. Л. Гуменецької. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. — Т. 2. Ч. 2. С—Z. — 609 с.
161. Польсько-український словник : у 2 т. / за ред. А. І. Генсьорського та Л. Л. Гуменецької. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1958. — Т. 1. А—N. — 696 с.
162. *Пономарев Н.* Возникновение и развитие ветряной мельницы / Н. Пономарев. — М. : Хлебоиздат, 1958. — 80 с.
163. *Пономарев Н.* История техники мукомольного и крупяного производства / Н. Пономарев. — М. : Заготиздат, 1955. — Ч. 1. — 132 с.
164. *Пономарев Н.* Руководство по изготовлению жерновов из естественных камней / Н. Пономарев. — М. : Издательство Наркомзема СССР, 1943. — 24 с.

Література

165. Постанова РНК УСРР № 186 «Про ознаки куркульських господарств до яких належить прикладати Кодекс законів про працю (1929) // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://constituenta.blogspot.com/2012/11/186-1929.html>
166. Прибєга Л. Млинарські споруди українського села XIX — початку ХХ ст. / Л. Прибєга // НТЕ. — 1985. — № 3. — С. 54—57.
167. Прибєга Л. Традиційні млинарські споруди України / Л. Прибєга // Пам'ятки України. — 1998. — № 3/4. — С. 53—59.
168. Прилежаев А. Что такое кустарное производство? / А. Прилежаев. — СПб. : Типография Б. Киршбаума, 1882. — 208 с.
169. Присяжнюк Ю. Жорновий промисел у контексті посткріпосної трансформації українського села / Ю. Присяжнюк // Український млиномологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 133.
170. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сицинского // Труды Подольского историко-статистического комитета. — 1901. — Вып. 9. — 1167 с.
171. Проскурівська округа: Матеріали до опису округ УСРР / упоряд. М. Вольф. — Харків, 1926. — 50 с.
172. Проскурова С. Чумацтво як українське соціокультурне явище: автoref. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / С. Проскурова. — К., 2001. — 18 с.
173. Протас М. Ієрофанія каменя / М. Протас // Родовід : наукові записи до історії культури. — 2002. — Ч. 18/19. — С. 5—18.
174. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии / А. Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 13. — С. 37—49.
175. Різниченко В. Головніші родовища жорнових пісковців на Україні / В. Різниченко // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. — 1924. — Вип. 4. — С. 72—93.
176. Різниченко В. Свідки колишніх пустель на Поділлі / В. Різниченко // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. — 1926. — Вип. 6. — С. 79—88.
177. Романчук О. «Гурнікі» села Кам'янка на Ізяславщині / О. Романчук // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=898:-lr----&catid=17.
178. Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси / Б. Рыбаков. — М. : Издательство АН СССР, 1948. — 791 с.
179. Салманович М. Жилище коренного населения Молдавской ССР / М. Салманович // Советская этнография. — 1947. — № 4. — С. 209—233.
180. Сапожников І. Кам'яні хрести басейну Хаджибейського лиману / І. Сапожников. — К. : Гратег, 2001. — 112 с.
181. Сапожников І. Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок) / І. Сапожников, В. Кушнір, А. Островерхов // Старожитності Причорномор'я. — 1995. — Вип. 2. — С. 48—65.
182. Сапожников І. Кам'яні хрести Степової України (XVIII — перша половина XIX ст.) / І. Сапожников. — Одеса : ТПКП «ЮГ», 1997. — 165 с.
183. Сапожников І. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України / І. Сапожников, Ю. Слюсар, Р. Шувалов // Старожитності Причорномор'я. — 1995. — Вип. 2. — С. 16—47.
184. Сауляк Б. Розвиток деревообробних ремесел Східного Поділля кінця XIX — початку ХХI ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / Б. Сауляк. — Київ, 2015. — 21 с.
185. Сванидзе А. Деревенские ремесла в средневековой Европе : Учебное пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История» / А. Сванидзе. — М. : Высшая школа, 1985. — 176 с.

Література

186. *Сварник І.* Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство польське ... / І. Сварник // Жовтень. — 1983. — № 10. — С. 89—108.
187. *Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія / Р. Сілецький. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. — 428 с.
188. *Скальковский А.* Каменоломни, добыча асфальта и другие меньшие отрасли общественного хозяйства в Новороссийском крае / А. Скальковский // Журнал Министерства внутренних дел. — 1954. — Кн. 2. — С. 125—154.
189. *Скальковский А.* Поездка по запорожским уроцищам / А. Скальковский // Невічерпні джерела пам'яті : Збірки наукових статей, матеріалів та републікацій. — Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків: До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 28—77.
190. *Скуратівський В.* Ой, піду я до млина... / В. Скуратівський // АПК: наука, техніка, практика. — 1990. — № 6. — С. 41—42.
191. Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под ред. Н. Толстого. — Т. 2. Д—К. — М. : Институт славяноведения, 1999. — 704 с.
192. Словник української мови : в 11 т. — 1977. — Т. 8 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://sum.in.ua>
193. *Слоницкий Г.* Кустарные промыслы в Подольской губернии / Г. Слоницкий // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 8/9. — С. 40—41.
194. Список фабрик и заводов России. 1910 г. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора. — М. ; СПб. ; Варшава, 1910. — 1034 с.
195. *Срезневский И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам / И. Срезневский. — СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1893. — Т. 1. А—К. — 1420 с. + 49 с.
196. *Спицын А.* Заметки о каменных крестах, преимущественно новгородских / А. Спицын // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества. — СПб., 1903. — Т. 5. — С. 203—234.
197. *Станкевич М.* До типології хреста / М. Станкевич // Родовід. — 1994. — № 8. — С. 58—65.
198. *Станчу Е.* Из истории обработки камня в Молдавии в XIX — начале XX в. // Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук. — 1975. — № 1. — С. 91—93.
199. *Станчу Е.* Традиционные крестьянские промыслы Молдавии в XIX — начале XX вв. / Е. Станчу. — Кишинев : Штиинца, 1972. — 92 с.
200. *Старік О.* Дослідники некрополів з хрестами козацького типу / О. Старік // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : Науковий щорічник. Вип. 1. — Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2004. — С. 165—177.
201. *Сташевский Е.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. / Е. Сташевский. — М. : Наука, 1968. — 485 с.
202. *Сумцов Н.* К объяснению малорусских гаданий / Н. Сумцов // Киевская старина. — 1891. — № 8. — С. 314—316.
203. *Сумцов Н.* Культурные переживания / Н. Сумцов // Киевская старина. — 1890. — Т. 30. — С. 64—68.
204. *Сумцов Н.* Личные обереги от сглаза / Н. Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков : Типография Губернского Правления, 1897. — Т. 9. — С. 94—101.

Література

205. *Тамтура А.* Історія Тиврівщини / А. Тамтура, О. Коваль. — Вінниця: Т. Баарановська, 2012. — 442 с.
206. *Таранущенко С.* Вітряки / С. Таранущенко // Український млино-логічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 182—190.
207. *Тарас Я.* Кам'яні галереї молдавського житла / Я. Тарас // Народознавчі зошити. — 2013. — № 3 (111). — С. 95—110.
208. *Тарас Я.* Кам'яні наголовки коминів хат в Молдові (на польових матеріалах дослідження 1970—1988 рр.) / Я. Тарас // Народознавчі зошити. — 2014. — № 1 (115). — С. 123—129.
209. *Тарас Я.* Кам'яні огорожі і ворота молдавської садиби / Я. Тарас // Народознавчі зошити. — 2013. — № 2 (110). — С. 238—246.
210. *Телегін Д.* Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами / Д. Телегін. — К. : [б. в.], 1997. — 208 с.
211. *Тихонов С.* Мукомольное производство Подольской губернии / С. Тихонов // Труды Подольского губернского статистического комитета (с картовою Подольской губерни). — Каменец-Подольск : Типография Губернского Управления, 1869. — С. 1—40.
212. *Тищенко К.* Механіка млина / К. Тищенко // Пам'ятки України. — 1998. — № 3/4. — С. 60—64.
213. *Токарев С.* К методике этнографического изучения материальной культуры / С. Токарев // Советская этнография. — 1970. — № 4. — С. 3—17.
214. *Толстая С.* Славянские мифологические представление о душе / С. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М. : Индрик, 2000. — С. 52—95.
215. *Топорков А.* Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры / А. Топорков // Этнографическое изучение знаковых средств культуры : Сборник научных трудов. — Л. : Наука, 1989. — С. 89—101.
216. *Топоров В.* Первобытное представление о мире (общий взгляд) / В. Топоров // Очерки истории естественно-научных знаний в древности. — М. : Наука, 1982. — С. 8—40.
217. *Топоров В. Н.* Крест // Мифи народов мира : Энциклопедия : в 2 т. — М. : Сов. энциклопедия, 1992. — Т. 2. — С. 12—14.
218. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русский край снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдования, собранные д.-чл. П. П. Чубинским; издан. подъ наблюденіем чл.-сотр. П. А. Гильтебрандта: репринт. вид. : У 7 т. — Т. 7 / відп. за вип. Г. Скрипник; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К., 2011. — 608 с.
219. Українська хрестологія : Мистецтвознавчі дослідження. Спеціальний випуск «Народознавчих Зошитів». — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. — 109 с.
220. Українці Придністров'я : матеріали етнографічних досліджень / відп. ред. В. Г. Кушнір. — Одеса : [б. в.], 2005. — Вип. 1. — 96 с.
221. Українці, народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біогр. нариси А. Пономарьова, Т. Косміної, О. Боряк. — 2-ге вид. — К. : Либідь, 1992. — 640 с.
222. *Ус В.* Узагальнена класифікація типологічних та композиційних характеристик православних надгробків / В. Ус // Техніка, естетика і дизайн. — 2013. — Вип. 12. — С. 202—209.
223. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / ред. Ф. А. Шober. — Пг. : Типография Т-ва под фирмой «Электро-Типография Н. Я. Стройковой», 1914. — 1612 с.
224. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок / пер. с фр. Д. Хапаевой. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. — 328 с.

Література

225. Хавлюк П. До питання про виготовлення жорен у Давній Русі / П. Хавлюк // Археологія : Зб. наук. ст. — К., 1973. — Вип. 9. — С. 34—41.
226. Хавлюк П. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя / П. Хавлюк // Археологія : Зб. наук. ст. — К., 1980. — Вип. 34. — С. 30—34.
227. Хаймович Б. Резной декор еврейских надгробий Украины / Б. Хаймович // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки : Сборник научных трудов / отв. ред. В. Дымшиц. — СПб., 1994. — С. 83—106.
228. Харизоменов С. Значение кустарной промышленности / С. Харизоменов // Юридический вестник Московского Юридического Общества. — 1883. — № 11. — С. 414—441.
229. Харитонович Д. Средневековый мастер и его представления о вещи / Д. Харитонович // Художественный язык Средневековья : Зб. наук. ст. 39 / под ред. В. А. Карпушина. — М. : Наука, 1982. — С. 24.
230. Ходорковський Ю. Єврейські некрополі України / Ю. Ходорковський. — К. : УТОПІК, 1998. — 79 с.
231. Хозяйственное Строительство Подолии. Отчет Губэкономсовещания Украинскому Экономическому Совету. Октябрь—март 1921/22 г. — Винница, 1922. — 464 с.
232. Хом'як Л. Меморіальна різьба осередків народного каменярства в Галичині кінця XIX—XX століття: дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.06 / Л. Хом'як. — Івано-Франківськ, 2002. — 192 арк.
233. Хом'як Л. Образ плакальниці у народній меморіальній скульптурі Галичини (Колективний та особистісний фактори в інтерпретуванні інноваційного взірця) / Л. Хом'як // Традиційне й особистісне у мистецтві / Колективне дослідження за матеріалами Четвертих Гончарівських читань / [відп. ред. М. Селівачов]. — К. : УЦНК «Музей Івана Гончара», 2002. — С. 267—277.
234. Хрест в українському мистецтві. Каталог виставки / за ред. М. Станкевича. — Львів, 1996. — 28 с.
235. Цивьян Т. Об одном классе персонажей низшей мифологии: «профессионалы» / Т. Цивьян // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. — М. : Индрик, 2000. — С. 177—192.
236. Чаговець Т. Із спостережень над народним каменярством кінця XIX — початку XX століть / Т. Чаговець // Праці секції етнографії та фольклористики Том 230 (ССХХХ). [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://ntsh.org/content/tom-230-ccxxx-praci-sekciyi-etnografiyi-ta-folkloristiki#sthash.5sw4inqf.dpru>
237. Чаговець Т. Каменеобробні та каменерізні промисли Поділля / Т. Чаговець // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». — Кам'янець-Подільський, 1986. — С. 122—123.
238. Чаговець Т. Основні віхи в історії культури каменю на Вінниччині / Т. Чаговець // Тези доповідей 10-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 6 вересня 1991 р. — Вінниця, 1991. — С. 78—79.
239. Чумаки / за ред. В. Білого та А. Лободи / підгот. до друку М. Григорич // Народна культура українців: життєвий цикл людини : в 5 т. — Т. 4. — К. : Дуліби, 2013. — С. 499—547.
240. Широцький К. Надгробні хрести на Україні / К. Широцький // Невичерпні джерела пам'яті : Збірки наукових статей, матеріалів та републікацій. — Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків: До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 140—165.
241. Шляпкин И. Древние русские кресты. Кресты новгородские до XV в. неподвижные и нецерковной службы // Записки Императорского

Література

- Русского Археологического Общества. — СПб., 1907. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 48—84.
242. Шувалов Р. Про що розповів некрополь / Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси / Р. Шувалов. — К. : [б. в.], 1992. — 89 с.
243. Щепанская Т. Сравнительная этнография профессий: повседневные практики и культурные коды (Россия, конец ХХ — начало ХХI в.) / Т. Щепанская. — СПб. : Наука, 2010. — 338 с.
244. Щепанская Т. Б. Неземледелец в земледельческой деревне: обрядовое поведение (Севернорусская зона, XIX — начало XX в.) / Т. Б. Щепанская // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX — начала XX в. : Сборник статей. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 5—81.
245. Щербаківський Д. Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці / Д. Щербаківський // Невичерпні джерела пам'яті : Збірки наукових статей, матеріалів та републікацій. — Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків: До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 174—185.
246. Щербаківський Д. Українське мистецтво / Д. Щербаківський. — Київ ; Прага : Український громадський видавничий фонд, 1926. — Т. 2. Буковинські і галицькі деревляні церкви. Надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. — 96 с.
247. Шпунт // Толковый словарь Ожегова // С. Ожегов, Н. Шведова. 1949—1992 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/271414>
248. Шухевич В. Звичайні заняття гуцулів / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнольгії / за ред. Хв. Вовка. — Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1901. — Т. 4. Гуцульщина. — С. 146—239.
249. Эварницкий Д. Запорожье в остатках старины и приданях народа (фрагменты) / Д. Эварницкий // Невичерпні джерела пам'яті : Збірки наукових статей, матеріалів та републікацій. — Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків: До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. — Одеса : ОКФА, 1998. — С. 100—121.
250. Элиаде М. Азиатская алхимия. Сборник эссе / пер. с рум., фр., англ. / М. Элиаде. — М. : Янус-К, 1998. — 604 с.
251. Элиаде М. Священное и мирское / М. Элиаде. — М. : Изд-во МГУ, 1994. — 144 с.
252. Элиаде М. Тайные общества. Обряды инициации и посвящения / М. Элиаде / пер. с франц. Г. А. Гельфанд. — М. ; СПб. : Университетская книга, 1999. — 356 с.
253. Этнография и искусство Молдавии : сборник статей. — Кишинев : Штиинца, 1972. — 231 с.
254. Юсов С. Каменярський промисел Буковинської Наддністрянщини в 1990-ті рр. / С. Юсов // Традиційне ї особистісне у мистецтві / Колективне дослідження за матеріалами Четвертих Гончарівських читань / [відп. ред. М. Селівачов]. — К. : УЦНК «Музей Івана Гончара», 2002. — С. 278—283.
255. Ющенко О. Народні промисли та ремесла Поділля: історико-етнографічні дослідження краю ХІХ—ХХ ст. / О. Ющенко // НТЕ. — 2008. — № 5. — С. 92—98.
256. Ярошевич А. Материалы до истории каменотесного промысла на Украине / А. Ярошевич // НТЕ. — 2015. — № 5. — С. 88—95.
257. Bergen W. An introduction to the international molinological society (TIMS) // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 7—9.
258. Drift L. Handle with care. Five conditions for a successful mill preservation approach // Український млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 12—13.

Література

259. Kamieniarstwo w dawnej Polsce — ośrodek kamieniarski Kunów // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.narodowa.pl/Pamietniki/36/eksponat.htm>.
260. Klinger W. Kamień w praktykach i zabobonach ludowycen (Wstęp do antykiety) / W. Klinger // Wiśla. — 1905. — T. 19. — Zeszyt IV. — S. 473—480.
261. Lopatkiewicz T. Ośrodki kamieniarstwa ludowego na Lemkowszczyźnie Środkowej / T. Lopatkiewicz // Polska sztuka ludowa. — 1985. — N 3/4. — S. 177—186.
262. Marczakowa K. Kamieniarstwo ludowe u lemków / K. Marczakowa // Polska sztuka ludowa. — 1962. — N 2. — S. 91—94.
263. Marczyński W. Statystyczno-topograficzne i historyczne opisanie gubernie Podolskiej / w 3 t / W. Marczyński. — Wilno, 1822. — T. 2. — 302 p.
264. Meesters T. The rescue of windmills of Poland, the windmills of Wielkopolski and a comparison with the rescue of windmills in the Netherlands // Український Млинологічний журнал: історія, етнографія, культура : Науковий ілюстрований журнал. — 2011. — Вип. 1. — С. 10—11.
265. Moczynski K. Kultura ludowa słowian / K. Moczynski. — Krakow, 1929. — Cz. 1 : Kultura materialna. — 710 s.
266. Parsons T. Remarks on Education and the Professions / T. Parsons // The International Journal of Ethics. — 1937. — P. 365—381.
267. Reinfuss R. Rzeźba figuralna Lemków / R. Reinfuss // Polska sztuka ludowa. — 1963. — N 3/4. — S. 122—134.
268. Serzyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskiem w drugiej poł. XVIII wieku / W. Serzyk. — Wrocław ; Warszawa ; Krakow : Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1965. — 170 s.
269. Stachowiak A. Kamieniarstwo ludowe na Lemkowszczyźnie / A. Stachowiak [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.beskidniski.pl/index.php?pos=/lemkowie/kultura/kamieniarstw>.
270. Tokarska J. Smierć jako organizator kultury / J. Tokarska, J. Wasilewski, M. Zmysłowska // Etnografia Polska. — 1982. — T. 26. — Z. 1. — S. 79—114.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АНФРФ ІМФЕ НАН України — Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
- ДАВіО — Державний архів Вінницької області
- ДАХмО — Державний архів Хмельницької області
- ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського
- НТЕ — Народна творчість та етнологія
- ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А СЛОВНИК ТРАДИЦІЙНИХ ТЕРМІНІВ

У матеріалах до словника вміщено народні назви, пов'язані з особливостями функціонування та побутування каменотесного промислу в селах та містечках Східного Поділля. Серед наведених назв і найменувань подано як поширені означення інструментарію та кам'яної продукції, так і спеціально-реміснича термінологія, що склалася в середовищі каменотесів на вузькорегіональному й локальному рівнях.

Словникові матеріали укладено на основі зібраних польових етнографічних записів в осередках промислу та в селах, де досі зберігаються кам'яні вироби. Переважна більшість назв та виразів записані з уст каменотесів та інших респондентів зі збереженням лексичних й фонетичних особливостей вимови. Наведені народні означення досі побувають у повсякденному вжитку як майстрів, так і інших мешканців подільських сіл, які становлять переважну більшість замовників продукції.

Дані матеріали не є вичерпним зведенням спеціальних термінів у галузі каменотесного промислу, тому можуть доповнюватись у разі надходження нових відомостей. На наш погляд, актуальною є сучасна фіксація, запис та узагальнення інформативного потенціалу польових матеріалів, що відображає своєрідність та цілісність промислу обробки каменю в традиційній культурі.

Зауважимо, що в дужках вказано осередки побутування наведеної назви. Якщо таке уточнення відсутнє, то найменування було зафіксовано в п'яти і більше селах, тож його можна вважати загальновживаним.

База, плита (Русава, Нижній Ольчедаїв, Ломазів, Бандишівка) — пря-мокутної форми кам'яна основа надмогильного пам'ятника чи постаменту для хреста, встановленням якої забезпечували стійкість конструкції.

Базочка — одна зі складових значного за розміром надмогильного пам'ятника, менша за розміром від *плити*, кам'яний паралелограм, що зміцнював конструкцію як єдиний виріб.

Бар (Дмитрашківка, Джурин) — основний ріжучий компонент механізованого пристрою електрокар, за допомогою якого видобували та обробляли вапнякові породи, зокрема черепашник.

Башка, на башці (Буша) — господарське приміщення, що розміщували під житловим і використовували як комору, тут зберігалися продукти (пізніше консервація); обладнувалися курники для домашньої птиці чи інших домашніх тварин. Можливо, локальна народна назва цокольного поверху, який є відмітною рисою народного будівництва Подністров'я.

Додаток А

Біга, біка (Буша, Сивороги) — інструмент майстра у формі сокири для обтесування каменів.

Біговик — нижній жорновий камінь млинової конструкції, за допомогою якого відбувається розмелювання зернових.

Борт (Букатинка, Карпівка, Нижній Ольчедаїв) **бордюр** — народна назва кам'яних прямокутних виробів, що відмежовували проїзну частину дороги від узбіччя.

Брати прогляд (Жежелів), **виводити прогляд** (Ломазів), **узяти прогляд** (Русава, Ломазів), **кину прогляд** (Пороги) — один із прийомів вторинної обробки каменю, суть якого полягала в тому, що каменотес складає уявний образ виробу.

Брус, бруск — традиційний каменотесний виріб незначних розмірів прямокутної або овальної форми, виготовлений із метою наточування господарського приладдя в будь-яких умовах.

Булига, булижник — чимала за розміром та вагою частина кам'яної породи, яка знаходиться остроронь від основної кар'єрої маси каменю; первинно видобута частина породи, яка не має форми.

Бучарда, гаммер — металічний чотиригранний молоток, обидві робочі поверхні якого вкриті зубцями піраміdalnoї форми, який використовується для вирівнювання та фактурного насичення поверхні виробу.

Бучардування — один з етапів вторинної обробки каменю, суть якого полягає в роботі з *бучардою*.

Валянки (Жежелів) — гранітні єврейські пам'ятники конусоподібної форми, що складалися з двох елементів: *тумби* та *штиля*.

Варцаб, варцап — складена із чотирьох прямокутних видовжених кам'яних стовпів рамка, на яку встановлювали двері в підвальне приміщення.

Веретено — деталь циліндричної форми, верхній кінець якої вставляли перпендикулярно в *порплицию*, а нижній з'єднували з дерев'яною дошкою як елемент підйомного механізму.

Верхняк — верхній камінь правильної круглої форми у конструкції ручних жорен, для обертання якого у верхній його частині видовбували отвір та встановлювали ручку.

Вешка — назва криничного каменя циліндричної форми на території Правобережного Подністров'я Молдови.

Відтягування — процес гартування інструментів ковалем.

В (у) дві руки — одна з технік традиційної обробки каменю, за якої каменотес виготовляв виріб власноруч без помічників; імовірно, що дану техніку на територію Східного Поділля привнесли італійці на початку XIX ст.

В чотири руки — одна з архаїчних технік традиційної обробки каменю, в процесі якої необхідно була праця двох каменотесів або каменотеса та помічника.

Гемер (гемер-молот) (Жежелів) — молот, що використовувався переважно в гранітних кар'єрах — один його бік (*лобок*) — із тупою поверхнею, а другий — (*фана*) загострений.

Гірні, гора, скеля, скала — традиційна народна назва місць кам'яних родовищ на Східному Поділлі.

Декар, дикар, дикий камінь — верхній пласт покладу каменю, незалежно від породи, який тривалий час піддавався атмосферним впливам,

Додатки

зокрема сонячному нагріванню, замерзанню тощо, внаслідок чого втратив деякі свої фізичні властивості.

Дъябок (Дмитрашківка) — передній край столярної пилки, який спеціально заточували у формі зубців для первинного проникнення у вапнякову породу.

Довбня — значних розмірів молот із дерев'яною ручкою різної довжини, що залежала від зросту людини, яка її використовувала, та залишним потовщенням на кінці, що мало дві сторони: тильну й ударну.

Дуб, дубок, дубчик — народна назва надмогильного хреста або пам'ятника, який має вигляд дерева зі спиляними гілками та коріннями.

Жерства (Велика Русава) — дрібні кам'яні відходи незалежно від породи, які використовували для громадських потреб.

Жила — тріщина в монолітній кам'яній скелі, ширина розлому якої може досягати 0,003—0,01 м, розташована горизонтально, поздовж кам'яного пласти.

Жолоб, жолуб, корито — кам'яний виріб прямокутної або круглої форми різних розмірів із видовбаною всередині ємкістю для води.

Жолобок, жолубок, тревка, коритце — кам'яний виріб будь-якої форми й відносно невеликих розмірів, основним призначенням якого є вилювання домашньої птици.

Жорнувати — молоти на жорнах.

Жорняк — 1) народна назва породи крупнозернистого пісковику, придатного для виготовлення ручних та млинових жорнових каменів; 2) виробничий термін майстрів-каменотесів, на позначення непридатності кам'яної породи для виготовлення складних хрестів чи пам'ятників.

Забой (Ломазів) — попередньо окреслена площа на поверхні кам'яного моноліту, по краях якої забивали клини, відколюючи заготовку.

Кайло — загострена з обох боків сокира з довгою дерев'яною ручкою, яка використовувалася для відколювання окремих частин від породи або заготовки.

Камінь брусовий (Русава, Гнатків, Ратуш), **камінь точильний** — народна назва дрібнозернистих пісковиків, придатних для виготовлення точил та точильних брусків.

Камінь жорновий, камінь млиновий — узагальнена назва пісковиків, придатних для виготовлення відповідних виробів.

Камінь рубати — народна назва, що позначала процес первинної обробки каменю.

Камінь сивий (Адамівка, Сивороги) — народна назва кристалізованої вапнякової породи, придатної до обробки та виготовлення складних за конструкцією та через наявність декоративних деталей виробів.

Камінь тесати (Сивороги, Кам'янка Городоцького району Хмельницької обл.) — народна назва, що позначала процес ручної обробки кам'яних покладів.

Камінь чорний — народна назва гранітних порід різних типів.

Камінь шпунтований — значних розмірів камені правильної геометричної форми, які використовувалися при зведенні стін будівлі, іх викладали по кутах для посилення стійкості несучої конструкції.

Капиця (Посухів) — нижня частина надмогильного пам'ятника із хрестом, усередині з отвором для хреста або ж середньої частини всієї композиції.

Карідор (Адамівка) — локальна назва шахти, в якій видобували вапнякові породи.

Кирка — каменотесний інструмент у вигляді двосторонньої сокири з лезами, який використовувався під час первинної обробки каменю.

Кирник (Бандишівка), **кирничник** (Карпівка), **колач** (Буша, Русава, Ямпіль, Пороги, Косауць) — кам'яний виріб правильної геометричної форми, переважно квадратної чи круглої, з вибитим отвором усередині.

Клин — традиційний інструмент каменотеса для первинної обробки каменю, має вигляд пластиуни, довжиною до 0,12—0,14 м з різним ступенем заточення з ріжучої сторони.

Клини запрягати (Букатинка) — один із проміжних етапів первинної обробки каменю, під час якого з метою видобування правильної форми заготовки по її контурах забивають клини.

Комин, комінок, коменок — кам'яний виріб у формі правильної паралелепіпеда, що складався із трьох частин: нижньої, яка встановлювалася в димохід; пояска, розширеного для закріplення виробу аби не пропускати вологи до димоходу; шапочки, виготовленої залежно від уподобань майстра або ж замовника.

Конверт (Пороги, Писарівка) — одна із локальних назв конусоподібного кам'яного пам'ятника; також назва однієї з деталей складного пам'ятника, яку встановлювали на нижню *тумбу*, тоді як зверху могли ставити хрест, або ж завершення пам'ятника мало піраміdalну форму.

Корито див. **жолоб**.

Коритце — див. **жолобок**.

Лава — народна назва пластів кам'яної породи.

Лента (Писарівка) — крайня поверхня виробу, видовбана у формі прямокутної видовженої лінії, яка вирівнювалася за допомогою *скарпелі* та молотка.

Листва (Буша), **бляшки** (Ломазів, Бандишівка) — тонкі залізні пластини, які вставлялися під *клин* для фіксації його в заглибленні породи.

Лобок — одна зі сторін *гемера* (молота), що має тупу поверхню площею 0,08×0,08 м.

Льофа (Букатинка), **фора** (Пороги, Сивороги), **форка** (Нижнє) — прямокутна невелика видовбана канавка для дерев'яних і металевих клинів у процесі видобування кам'яної заготовки.

Мацейви, мацоги (Ломазів), **маці** (Букатинка), **мечі** (Сивороги) — народна назва єврейських надмогильних пам'ятників, переважно типу стели, встановлених на єврейських кладовищах Східного Поділля.

Мірчук, мірка (Лісничівка) — 1) плата власнику за розмелювання зерна на його ручних жорнах; 2) млиновий податок мельнику за розмелювання зерна.

Мотиги (Ломазів) — дерев'яні колоди, за допомогою яких транспортували громіздкі кам'яні заготовки або вироби.

Мур — складена з каменю, здебільшого насухо, огорожа садиби.

На око — один із прийомів традиційної обробки каменю, який полягає у візуальному вимірюванні розмірів майбутнього виробу, без використання вимірювальних засобів.

Насека — 1) каменотесний інструмент у вигляді молотка із двома загостреними поверхнями, за допомогою якого відбувається первинне вирівнювання поверхні виробу; 2) інструмент, яким насічували внутрішню поверхню каменів у ручних жорнах.

Додатки

Нитки — дрібні, часто майже невидимі тріщини кам'яної породи, які можуть проходити в моноліті в будь-якому напрямку.

Обичайка — народна назва дерев'яного ящика для ручних жорен.

Обметиця, ометиця — виробничі залишки, що виділились у процесі розмелювання зерна на ручних жорнах, залишилися неперемеленими на робочій поверхні нижнього каменя, являючи собою в переважній більшості зернові відходи; також кам'яний пил, який утворюється при обробці виробу¹.

Оскард — див. **насека** (2).

Пасирка (Жежелів) — один із інструментів у вигляді залізної загостреної на кінці пластини, за допомогою якої кам'яній заготовці надавали правильної геометричної форми.

Пасирування, пасіровка (Жежелів) — один із етапів первинної обробки граніту, під час якого за допомогою спеціального інструмента *пасирки* кам'яній заготовці надають правильної геометричної форми, зменшуючи її вагу й об'єм, що полегшує транспортування.

Плечі клина — тильна сторона інструмента із потовщенням, яким під час первинної обробки каменю розширяють тріщини кам'яної породи, відколоюючи заготовку.

Плита — узагальнена назва найбільш придатного для складних виробів пласта каменю.

Плінта (Русава, Пороги), **плента, полуплітка** (Пороги) — одна з деталей кам'яного пам'ятника, позначена потовщенням основи *бази* або *плити* за рахунок формування в її нижній частині плінтуса. Встановлювалася для збільшення стійкості конструкції та покращення візуального сприйняття виробу замовником під час продажу.

Порплиця — деталь конструкції ручних жорен у вигляді залізної прямокутної пластини незначних розмірів, вставленої в спеціально видовбаний отвір на робочій поверхні верхнього каменя, за допомогою якої регулювали відстань між обома каменями й відповідно ступінь розмелювання зернових.

Поясок — розширений донизу елемент кам'яного комина в нижній частині виробу, який закріплював його у димовій трубі.

Пунчети, унери (Жежелів) — інструмент каменотеса у вигляді тонких видовжених залізних спиць, які застосовувалися під час видобування гранітних блоків.

П'ятерик, шестерик, шестерик з половиною, семерик — народні назви розмірів жорнових каменів, діаметр яких дорівнює відповідному числу п'ядей (блізько 0,22—0,26 м).

Рінь — дрібні кам'яні відходи, незалежно від породи, які нерідко використовували для вирівнювання поверхні сільських доріг, стежин між садибами та дворів.

Робити скришу — один із початкових етапів первинної обробки каменю — процес розкриття кар'єру, тобто усунення верхнього пласта земляного покриву, а в деяких випадках і частини верхньої кам'яної породи, непридатної для обробки.

¹ Хом'як Л. В. Меморіальна різьба осередків народного каменярства в Галичині кінця XIX—XX століття: дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06. — Івано-Франківськ, 2002. — Арк. 9.

Скарпеля — спеціальний залізний інструмент для вторинної обробки каменю із загостреним ріжучим боком.

Склеп (Сивороги, Притулівка, Мала Побіянка) — варіант назви традиційного погреба, що складається з нарізаних кам'яних заготовок різних розмірів, укладених без використання скріплювального матеріалу.

Слупи (Вінож, Мала Побіянка, Врублівці) — тесані стовпи з каменю, зазвичай із пісковику, що встановлювалися як опори для воріт та хвірток на подвір'я.

Спідняк, сподак, сподовик — нижній, нерухомий, правильної круглої форми жорновий камінь для ручних жорен та млинів різних видів.

Сундук, черак (Нижнє) — народні назви пластів кам'яної породи.

Товкач (Бандишівка) див. **насека** (2).

Топором різати (Сивороги) — технологічний прийом обробки м'яких порід каменю.

Точило — 1) каменотесний виріб правильної круглої форми, невеликої товщини з отвором у центрі; 2) господарський прилад для заточування інструментів, який складався із точильного каменя круглої форми, куди вставлялася поперечна перетяжка із ручкою, та дерев'яного корита з водою.

Тревка — див. **жолобок**.

Тумба — одна зі складових надмогильного пам'ятника, також варіант назви постаменту до надмогильного хреста; являла собою кам'яний паралелепіпед зі значними бічними поверхнями, на яких наносили епітафії або різьбили різні символи.

ТЬОС (Кам'янка Городоцького району Хмельницької обл.) — узагальнена назва породи каменю, придатного для ручної обробки (*тесання*); також означення будь-якої кількості заготовлених вапнякових блоків.

Цебриня (Цямрина) — див. **кирник**.

Чашка (Сивороги) — один з основних компонентів кам'яного комина, що являє собою прямокутний паралелепіпед із чотирма круглими отворами з бічних сторін, на який встановлювали *шапочку*.

Чорний (Писарівка) — локальний варіант назви гранітного надмогильного пам'ятника.

Шадрак (Бандишівка, Карпівка) — дрібні безформені відходи кам'яної породи, які використовували для потреб народної архітектури.

Шапка, шапочка — верхній елемент кам'яного комина у вигляді плити незначних розмірів із декорованими зооморфними деталями або з датованим написом.

Шкарпеля — народна назва каменотесного інструмента (*скарпеля*).

Шкарпелька (Русава, Пороги) — народна назва інструмента, *скарпеля* дрібних розмірів; один з інструментів за допомогою якого різьбили епітафії на поверхні надмогильних пам'ятників.

Шпиль — один із елементів надмогильного пам'ятника конусоподібної видовжененої форми. Його використовували як завершення пам'ятника або як підставку для хрестика незначних розмірів. На бічних поверхнях могли різьбити епітафії та символи.

Шпиця — народна назва інструмента *шпунт*.

Шпичка — *шпунт* дрібних розмірів, який застосовувався для різьблення епітафій та декорування виробу.

Додатки

Шпунт — інструмент каменотеса у вигляді залізної спиці з ріжучим та відбійним боками, був різних розмірів та використовувався під час вторинної обробки каменю.

Фана — одна зі сторін *гемера* (молота), що має загострену поверхню.

Фаціят — назва бічних сторін дахової конструкції будівлі, які забудовувалися каменем, переважно крейдою задля мінімізації тиску на конструкцію споруди.

Фігура — значних розмірів хрести або пам'ятники з розп'яттям Христа чи зображенням інших святих, встановлені на в'їздах-виїздах населених пунктів.

Язик (Русава, Пороги, Ломазів) — виступ у нижній частині елементів надмогильного пам'ятника, який вставляли в отвір іншого елемента.

ДОДАТОК Б

СПИСОК-РЕЄСТР МАЙСТРІВ-КАМЕНОТЕСІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Матеріали додатку монографії укладені на основі зібраних автором етнографічних польових матеріалів та сільських погосподарських книг у формі іменного покажчика майстрів-каменотесів, які виготовляли продукцію з каменю наприкінці XIX — на початку ХХІ ст. на території Східного Поділля. Нами було враховано досвід польських учених Т. і М. Лопаткевичів¹ та української дослідниці Л. Хом'як², які сформували аналогічні довідники в західноукраїнських регіонах.

Оскільки в ході збору польових етнографічних матеріалів виявлено значну кількість осередків каменотесного промислу, а як найбільш ефективний підхід до класифікації біографічних даних було обрано прив'язку до місця проживання.

Дані про кожного каменотеса систематизовано у вигляді поданих в алфавітному порядку біографічних довідок, які налічують понад 170 персоналій майстрів. Нагівжирним шрифтом виділено прізвище, ім'я та по батькові каменотесів. Подальші відомості подано в такому порядку: роки життя, фахова спеціалізація, крім того, зазначено додаткові відомості, які вдалось виявити у процесі дослідження. Курсивом виділено дослівні цитати респондентів, що згадували факти із життя та виробничої діяльності майстрів.

Щодо питання фахової спеціалізації, нами було вище (3) визначено, що кустарів-ремісників по обробці каменю можна умовно розподілити на дві групи, а саме: каменотесів та каменярів. Крім того, увагу було акцентовано на виробничих галузях діяльності майстрів, що включала два напрямки: господарсько-утилітарний та сакральний (виготовлення хрестів та пам'ятників різного призначення).

¹ Лопаткевич Т., Лопаткевич М. Мала сакральна архітектура на Лемківщині. — Нью-Йорк, 1993. — 490 с.

² Хом'як Л. В. Меморіальна різьба осередків народного каменярства в Галичині кінця XIX—XX століття: дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06. — Івано-Франківськ, 2002. — 192 арк.

Додаток Б

Частину біографічних відомостей було відтворено на основі погосподарських книг, укладених в осередках промислу упродовж ХХ ст.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ЖМЕРИНСЬКИЙ РАЙОН

Токарівка

1. **Зброжек Олександр** (? — 1980-ті) — каменотес, працював із черепашником. Виготовляв переважно кам'яні комини.

КОЗЯТИНСЬКИЙ РАЙОН

Жежелів

2. **Білик Кузьма** (? — бл. 1917) — майстер-каменотес, працював із гранітними породами, виготовляючи надмогильні пам'ятники та предмети вжитку. Зберігся кам'яний жолобок для випоювання домашньої птиці, який, зі свідчень Біліка С., саме він виготовив (див. рис. 82) ¹.

3. **Білик Станіслав Венедиктович** (р. н. 1933) — майстер-каменотес, працював із гранітними породами, виготовляв надмогильні пам'ятники, в тому числі єврейські. Водночас працював шофером при кар'єроуправлінні с. Жежелів.

4. **Харенко Броніслав Васильович** (р. н. 1935) — майстер-каменотес, працював із гранітними породами.

5. **Яричевський Станіслав** (р. н. 1935) — майстер-каменотес, працював із гранітними породами здебільшого «кольщиком».

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Бандишівка

6. **Блощинський Яків** (?—?) — майстер-каменотес, спеціалізувався на різьбленні декоративних деталей та епітафій на поверхні надмогильних хрестів та пам'ятників.

7. **Бойко Олекса** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

8. **Буга Андрій Дмитрович** (р. н. 1958) — каменотес, працював із пісковиком протягом 20 років, бив будівельний бутовий камінь і плитки.

9. **Буга Дмитро Антонович** (1935—2000) — майстер-каменотес, працював із пісковиком; без освіти ².

10. **Буга Дмитро Афанасійович** (1928—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

11. **Вдовіченко Іван Павлов** (1890—?) — «грамотний, камінотес» ³.

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 11.

² Похозяйственная книга № 4 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка Могилев-Подольского района Винницкой области УССР. — Арк. 2.

³ Похозяйственная книга № 2/3 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка Могилев-Подольского района Винницкой области УССР. — Арк. 201.

Додатки

12. **Вознюк Соловей Васильович** (1902—1980-ті) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв точила для автопромисловості та господарські вироби.
13. **Єгоров Кирило Павлів** (1898 — 1960—70-ті) — українець, «каменщик» колгоспу ім. Леніна, каменотес ¹.
14. **Кубляк Григорій Сидорович** (1912 — ?) — українець, грамотний ².
15. **Кучерук Арсеній Петрів** (1910 — ?) — українець, грамотний, каменотес, працював у колгоспі ім. Леніна ³.
16. **Кушнір Сімон (?—?)** — майстер-каменотес, працював із пісковиком, здебільшого виготовляв комини.
17. **Лисий Леонід (?—?)** — майстер-каменотес, працював із пісковиком.
18. **Олянюк Петро** (1943—2008) — каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв комини-димарі та цямрини; грамотний, працював у колгоспі ім. Леніна ⁴.
19. **Паламарчук Лукаш(?—?)** — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв точила для автопромисловості та господарські вироби.
20. **Паламарчук Митрофан** (1910-ті—1987) — каменотес, працював із пісковиком.
21. **Паламарчук Онуфрій Семенович (?—?)** — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв точила для автопромисловості та господарські вироби.
22. **Піхур Захарій (?—?)** — каменотес, працював із пісковиком. Був шульгою: «*To він був у цих майстрах, був на ліву руку, відбивав, робив воншем форму*» ⁵.
23. **Піхур Іван Петрів** (1878 — ?) — українець, грамотний, каменотес ⁶.
24. **Піхур Петро Сергійович** (1912—1980-ті) — українець, працював у колгоспі ім. Леніна каменотесом ⁷.
25. **Пригеровець Тимофій (?—?)** — майстер-каменотес, працював із пісковиком.
26. **Семчишин Олекса Мойсейович** (1920—?) — українець, освіта — читає і пише, каменотес. Мав 0,5 га землі у користуванні ⁸.

¹ Див.: Похозяйственная книга № 1 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка Могилев-Подольского района Винницкой области УССР. — Арк. 72.

² Похозяйственная книга № 2/3 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка ... — Арк. 198.

³ Там же. — Арк. 208.

⁴ Похозяйственная книга № 4 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка... — Арк. 12.

⁵ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 9.

⁶ Похозяйственная книга № 2/3 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка... — Арк. 186.

⁷ Похозяйственная книга № 1 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка... — Арк. 39.

⁸ Похозяйственная книга № 16 за 1947—49 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка Могилев-Подольского района Винницкой области УССР. — Арк. 18.

Додаток Б

27. **Сенчишин Єрохтей** (1910-ті—1983) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.
28. **Слободянюк Степан Романів** (1897—?) — українець, грамотний, каменотес колгоспу ім. Леніна¹.
29. **Яцко Димид** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.
30. **Яцко Федір** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. П. Гнатюк згадував про нього: «Він сам там робив в кар'єрі, заготовляв камінь. Там попадалися плитки, він собі у сторону, у сторону, вкладав плитками мені (レスпонденту П. Гнатюку. — В.І.) подвір'я»².

Карпівка

31. **Володін Василь Захарович** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.
32. **Гураш Олексій Миколайович** (р. н. 1937) — майстер-каменотес, працював із пісковиком, виготовляв переважно господарські вироби (цимрини, ворітні стовпі). Будучи штатним каменотесом місцевого промколгоспу, виготовляв бордюри та точила.
33. **Лашко Олександр Васильович** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.
34. **Омелько Федір** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.
35. **Пічкур Григорій** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком, навчився обробки каменю на території Грузії під час проходження військової служби. Займався переважно виготовленням продукції, яку замовляла радянська держава.
36. **Шпач Анатолій** (?—?) — каменотес, який спеціалізувався на різьбленні епітафій на єврейських надмогильних пам'ятниках.

Кукавка

37. **Баландюк Василь** (1928 або 1931—2008) — каменотес, займався видобуванням каменю для будівельних потреб, виготовляв надмогильні хрести та пам'ятники.
38. **Долінський Василь** (?—?) — каменяр, займався видобуванням каменю для будівельних потреб.

Ломазів

39. **Барабаш Василь Петрович** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.
40. **Заїченко Василь Григорович** (р. н. 1942) — народний майстер, працював у місцевій промартлі. Технологічні знання передіняв від батька. Виготовляв надмогильні хрести й пам'ятники, продукцію господарського призначення на замовлення та для власних потреб.
41. **Заїченко Григорій Дем'янович** (1921—1982) — народний майстер, працював із пісковиком, родом із Нижнього Ольчедаєва³. Був само-

¹ Похозяйственная книга № 2/3 за 1944—46 годы. Исполком сельского Совета народных депутатов села Бандышовка... — Арк. 199.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 13.

³ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 44.

Додатки

уком, у післявоєнний час за власним бажанням вступив до місцевої промартлі, що спеціалізувалася на виготовленні жорнових каменів для водяних млинів. Упродовж 1960—1970-х років виготовляв надмогильні пам'ятники, ворітні стовпи та цямрини.

42. **Зайченко Іван Григорович** (р. н. 1933) — народний майстер, працював у місцевій промартлі. Технологічні знання передавав спадково.

43. **Мазур Іван Іванович** (1937/38—2010) — каменотес, працював не-тривалий час із пісковиком. Виготовляв господарсько-побутові вироби: жорнові камені, стовпи, комини. Дружина майстра Г. Мазур згадувала: «Пам'ятники і хрести не виготовляв. Робив коминки, варцани, хрести. Пішов до хлопців, в кар'єрі робили»¹.

44. **Скрипник Віктор Михайлович** (р. н. 1953) — каменотес, працював нетривалий час із пісковиком. Допомагав та сам виготовляв комини і продавав їх на базарах та ярмарках сусідніх населених пунктів.

45. **Скрипник Михайло Семенович** (1926—1985) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв надмогильні хрести, пам'ятники, «мацейви».

46. **Скрипник Симон Миколайович** (?—1946/47) — каменотес, працював нетривалий час із пісковиком.

47. **Франків Олександр** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

Мервинці

48. **Мельник Петро** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Був інвалідом, зокрема, із спогадів Г. Клібановського дізнається: «Він хрести робив дзьобав. Це він робив надгробники. Хоть і без ноги був, но хрести ше тесав. <...> Ну це ю тут такого? Руки є обі, бери ти ю цюкай»².

49. **Огороднік Петро** (1900-ті — ?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

Немія

50. **Климчук Борис** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

51. **Косів Степан** (1900-ті — 1995/96) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Виготовив кам'яні ворітні стовпи для власного обійстя з датованим написом «1944».

52. **Мазей Володимир** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

53. **Пастушак ...** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

Нижній Ольчедаїв

54. **Гоменюк Петро** (1920-ті — 2004) — каменотес, виконував обов'язки завідувача кар'єру.

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 42—43.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 54.

Додаток Б

55. **Гончарук Михайло** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

56. **Зайченко Микола** (р. н. 1929) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв кам'яні хрести та пам'ятники. Зі спогадів мешканців осередку дізнаємося про випадки безкоштовного виготовлення ним продукції.

57. **Коваль Григорій** (1928—2003) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Був керівником бригади каменотесів. Проживав у м. Могилеві-Подільському, похований у с. Нижній Ольчедаїв.

58. **Козак Андрій Андрійович** (1930-ті — 2008) — майстер-каменотес, працював із пісковиком, спеціалізувався на виготовленні єврейських надмогильних пам'ятників — «мацюг».

Озаринці

59. **Паскевич Микола Михайлович** (р. н. 1938) — каменяр. Власноруч заготовив камінь і виклав плитками своє подвір'я. Працював у Немійському кар'єрі Озаринецького кар'єруправління, вивозив камінь.

МУРОВАНОКУРИЛОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Вінож

60. **Кришталь Пилип** (1920-ті — 2000-ті) — майстер-каменотес, працював із пісковиком, виготовляв ворітні стовпи.

61. **Фед' Мельник Федорович** (1920-ті — 2007) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

Посухів

62. **Маркитан Степан** (1870-ті — 1970-ті) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Зі спогадів мешканців осередку щодо біографічних даних майстра дізнаємося: «... низькуватий він був; це вже йому було 103 чи 104 роки. Там річечка, вона начало бере, сюда тече, тий він тоже на весні, як би сказати льодохід, коли саме що скресла річечка, і щось він там перелазив, попав у воду, протягнуло і так помер»¹. Називали майстра «Добро», мабуть, за те, що часто безкоштовно виготовляв надмогильні хрести, починаючи від часів Голодомору. М. Григораш згадував: «Там коло Бабійової скали, там раньше Добро був. Так по-сільському казали»².

ПІЩАНСЬКИЙ РАЙОН

Дмитрашківка

63. **Броварний Григорій** (1937/39—2009) — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами. Ф. Іціар розповідав: «...цей Броварний, він десь робив в Одеській області, в цих катакомбах щось циво в Одесі, оце він там робив, а коли він женився тут в Дмитрашківці, і приїхав. А тут

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 85—86.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 854. Арк. 84.

Додатки

був кар'єр раньше, такий камінь рвали, рваний камінь називали просто, стройтельний. Взрви робили, «дикар». Коли він приїхав сюда і побачив ці породи, запропонував начальству чи кому там, під машини відкрити, оце він перший відкрив»¹.

64. **Броварний Олександр** (р. н. 1959) — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами механізованим способом. Виготовляв димарі та надмогильні хрести.

65. **Верлан Артем** (?—?) — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами. Виготовив криничник до криниці та жолоб для випоювання, що зберігається в садибі В. Заврійчук.

66. **Елікс Григорій Андрійович** (1886—1963) — майстер-каменотес латвійського походження, займався ручною обробкою вапнякових порід. Виготовляв переважно надмогильні хрести та комини. Ф. Цісар, згадуючи про майстра, розповідав: «Латиш, такий дід був. От я не помню його фамілію. Це Латиш був коронний спец, який різав, робив ці хрести <...> Вручну робив. Жестяна пилка була з ручкою, з такою ручкою <...> Тут зуби і він вибирав такі місця, дзьобком вона йшла — забивалася-забивалася. Главне начати, отам де він різав, є ше ті місця, там де він вирізав вручну, там є ці місця. От не брехати, от всю время казали: Де хреста взяти — йди до Латиша!»² Одружений із Елікс Мариною Никифорівною 1901 р. н. Був «каменоломом колгоспу ім. Калініна»³.

67. **Житкевич Михайло Максимович** (1930—2003) — «каменщик», освіта — читав і писав⁴.

68. **Мановатій Володимир** (1936—2009) — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами. Виготовляв надмогильні хрести та комини механізованим способом. Зі свідчень Ф. Цісара дізнаємось, що «...кличка була в мужика, який іменно різав ці хрести, — “Доктор”, він вже помер»⁵.

69. **Омелянов Петро Дорофійович** (р.н. 1948) — майстер з обробки вапнякових порід. Вирізав за допомогою механізованого «бару» кам’яні вироби (хрести та комінки), пропрацював близько 30 років.

70. **Слюсар Йосип Тимофійович** (1894 — 1970-ті) — «каменщик», освіта — читав і писав⁶.

71. **Цісар Федір Іванович** (р. н. 1949) — майстер з обробки вапнякових порід. Вирізав за допомогою механізованого «бару» кам’яні вироби, також для власного господарства вручну вирізав із вапняку комин та плитки, якими виклав подвір’я.

¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 851. Арк. 27.

² АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 851. Арк. 26.

³ Погосподарська книга № 1 за 1955—57 рр. с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької області. — Т. 9. — Арк. 48.

⁴ Див.: Там само. — Т. 1. — Арк. 24.

⁵ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. 3б. 851. Арк. 23, 27.

⁶ Див.: Погосподарська книга № 1 за 1955—57 рр. с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької області. — Т. 1. — Арк. 2.

ТОМАШПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Стіна

72. **Василь Юрій** (1930-ті — 2000-ні) — майстер з обробки вапнякових порід, виготовляв хрести.

73. **Федоренко Микола** (1930-ті — 2000-ні) — майстер з обробки вапнякових порід. Виготовляв хрести та господарські вироби, зокрема, цямрини.

ШАРГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

Джурин

74. **Захарчук Микола Андронович** (?—?) — майстер з обробки вапнякових порід (черепашнику), виготовляв комини¹.

75. **Кондратюк Петро Михайлович** (?—?) — майстер з обробки вапнякових порід — черепашнику, виготовляв комини².

76. **Паянок Павло Йосипович** (р. н. 1965) — майстер з обробки вапнякових порід. Виготовляє комини із черепашнику на замовлення. Навчився промислу в каменотеса Петра Рубанського. Займається промислом близько 16 років.

77. **Рубанський Петро** (1938 або 1940—2003) — майстер каменотес, виготовляв комини із черепашнику.

78. **Сайчук Михайло Васильович** (?—?) — майстер з обробки вапнякових порід — черепашнику, виготовляв комини³.

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Букатинка

79. **Альошкін Олексій** (р. н. 1957) — скульптор-каменотес, працює переважно із пісковиком. Автор десятків мистецьких виробів, встановлених у містах Вінниці, Ямполі, учасник каменотесних пленерів. Okрім діяльності скульптора, виготовляє надмогильні хрести та пам'ятники.

80. **Івасько Василь Юхтимович** (р. н. 1927) — майстер-каменотес, самоук, працював із пісковиком. Був працівником місцевої промартілі з обробки каменю, виготовляв бордюри, дефібрери, жорнові камені й точила.

81. **Івасько Григорій Юхтимович** (р. н. 1932) — майстер-каменотес, самоук, працював із пісковиком. Був працівником місцевої промартілі з обробки каменю, виготовляв бордюри, дефібрери, жорнові камені й точила. В неробочий час брав участь у колективному виготовленні надмогильних хрестів та пам'ятників, а також господарських виробів.

82. **Івасько Юхтим Аліхтерійович** (1888—1959) — майстер-каменотес, самоук, працював із пісковиком. Був працівником місцевої промартілі з обробки каменю.

¹ Див.: Запис В. Косаківського 9 серпня 1995 р. від Побережнюк Євдокії, жительки с. Джурин, Шаргородського району Вінницької області.

² Там само.

³ Там само.

Додатки

83. **Маркіян Микитюк** (? — 1960-ті) — майстер-каменотес, працював із пісковиком.

84. **Морозюк Дмитро Палладійович** (?—1993) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв переважно вироби господарського призначення для власних потреб.

85. **Сандюк Трофан** (? — 1980-ті) — майстер, працював із пісковиком. Спеціалізувався на виготовленні жорен і жорнових каменів та їх подальшій обробці (насичуванні робочої поверхні).

86. **Сташинський Яків** (? — 1990-ті) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Родом із Західної України.

ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Ямпіль

87. **Круглов Євгеній** (? — 1990-ті) — майстер-каменотес, працював із пісковиком, виготовляв надмогильні хрести.

88. **Нирка ...** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком, виготовляв надмогильні пам'ятники. Зі спогадів М. Мотрука дізнаємося про замовлення в цього майстра у 1968 р.¹

89. **Поблоцький Григорій Михайлович** (?—?) — бригадир каменотесів райпромкомбінату, виконував норми на 140—150 %.²

Буша

90. **Барібан Дем'ян Тимофійв** (1904 — ?) — українець, освіта 2 класи, каменщик, працював у колгоспі «Перемога», проживав у Буші до 1947 р.³

91. **Барібан Калина Улянів** (13 лютого 1890 — 1971) — українець, освіта 3 класи, хлібороб колгоспу Паризької комуни, пенсіонер⁴. Каменотес, працював із пісковиком, виготовляв господарські вироби. Зокрема, в експозиції державного історико-культурного заповідника «Буша» збережено виготовлений ним жолоб круглої форми для прання.

92. **Бобецькі Іван й Олександр** (?—?) — каменярі, виготовляли вироби для господарських потреб.

93. **Бучинський Віталій Францович** (1909—1992) — українець, освіта 3 класи, шорник, працював у колгоспі «Перемога» з 13 травня 1930 р.⁵ Займався виготовленням господарських виробів для власних потреб.

94. **Іванчишин Михайло Микитів** (23 листопада 1906 — 1984) — українець, освіта 2 класи, муляр, хлібороб колгоспу ім. «Паризької ко-

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 852. Арк. 3—4.

² Див.: ДАВіО. — Ф. 80. Оп. 2. Спр. 298. Арк. 7.

³ Хозяйственная книга за 1947—49 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша Ямпольского района. — Арк. 17—18.

⁴ Хозяйственная книга № 2 за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша Ямпольского района Винницкой области. — Арк. 80.

⁵ Хозяйственная книга за 1950—1952 гг. Буша Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша Ямпольского района Винницкой области. — Арк. 97—98.

муни»¹. Каменяр, крім того займався виготовленням жорнових каменів для місцевого водяного млина.

95. **Клібановський Віктор Лукич** (1956—2016) — працював деякий час каменярем. Видобував будівельний камінь на замовлення.

96. **Клібановський Лукаш Васильович** (1910—1979) — каменяр, працював переважно із крейдою, видобував будівельний камінь на замовлення.

97. **Олійник Петро Арсеній** (1908 — ?) — українець, освіта 1 клас, «плотник»². Каменяр, окрім того, займався виготовленням жорнових каменів для місцевого водяного млина.

98. **Пірняк Віталій Олександрович** (р. н. 1980) — скульптор-каменотес, учасник каменотесних пленерів. Виготовляє надмогильні хрести та пам'ятники на замовлення.

99. **Пірняк Микола Олександрович** (р. н. 1977) — скульптор-каменотес, учасник каменотесних пленерів. Виготовляє надмогильні хрести та пам'ятники на замовлення.

100. **Пташнік Платон Тимофій** (1900³ або 12 березень 1902—1973) — українець, освіта 3 класи, хлібороб колгоспу «Перемога», вступив у колгосп 17 травня 1930 р. Каменотес, працював із пісковиком, виготовляв господарські вироби. Зокрема, збереглися «колач» (циамрина) та хрест трилистого типу, встановлений біля криниці⁴ (див. рис. 64).

101. **Стратійчук Антон Іванів** (1905 — ?) — українець, освіта 3 класи, каменщик. Вступив у колгосп «Паризька комуна» 17 березня 1930 р.⁵

102. **Шелісій Сафоній Аксентій** (1900 — 16 червня 1947) — українець, освіта 1 клас, каменщик колгоспу «Паризька комуна», вступив у колгосп 17 травня 1933 р.⁶

Дорошівка

103. **Бурлака Лафіян Мефодійович** (1903 — ?) — українець, освіта — читав і писав⁷. Виготовляв господарські вироби, зокрема цямрини.

104. **Мелник Андрей Йосипович** (1903 — ?) — українець, освіта — читав, каменщик колгоспу ім. Молотова, куди вступив у березні 1931 р.⁸ Каменяр, займався видобуванням будівельного каменю.

¹ Хозяйственная книга за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша Ямпольского района Винницкой области. — Арк. 66—67.

² Хозяйственная книга № 4 за 1944—46 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша Ямпольского района. — Арк. 73.

³ Хозяйственная книга № 4 за 1944—46 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша... — Арк. 22.

⁴ Хозяйственная книга за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша... — Арк. 21—22.

⁵ Хозяйственная книга за 1947—49 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша... — Арк. 149—150.

⁶ Хозяйственная книга за 1947—49 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Буша... — Арк. 122—123.

⁷ Хозяйственная книга 1940—1942 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Дорошовка... — Арк. 35—36; Хозяйственная книга за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Дорошовка. — Арк. 44.

⁸ Хозяйственная книга за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Дорошовка. — Арк. 77.

Додатки

105. **Мелник Арсеній Йосипович** (1904 — ?) — українець, освіта — читав і писав, каменщик колгоспу ім. Молотова, куди вступив у квітні 1932 р.¹ Каменяр, займався видобуванням будівельного каменю.

106. **Мелник Клім Гаврілович** (1899 — ?) — українець, освіта — читав, каменщик колгоспу ім. Молотова, куди вступив у березні 1931 р.²

107. **Мелник Пилип Юхрімович** (1907 — ?) — українець, освіта — читав, каменщик колгоспу ім. Молотова, куди вступив у липні 1931 р.³

108. **Пірняк Микита Миколайович** (р. н. 1936) — каменяр, працював із різними породами. Переважно видобував камінь для будівництва житлових та адміністративних будівель, виготовляв господарські вироби.

109. **Пірняк Микола Прокопович** (1907—1985) — каменяр, виготовляв господарські вироби; українець, неграмотний, рядовий колгоспник колгоспу ім. Молотова, куди вступив 6 квітня 1931 р.⁴

110. **Пірняк Прокіп** (1870/71—1939) — каменяр, працював із різними породами. Виготовляв господарські вироби.

Слобода Бушанська

111. **Стигар Федір Григорович** (1920—1996) — каменяр. Працював різнопоробочим у місцевому колгоспі ім. Шевченка. Закінчив початкову школу. Під час війни, в 1943 р., під Сталінградом через контузію був комісований. З 1962 р. працював при колгоспі в кар'єрі, бив камінь для колгоспу с. Буші. Камінь складали в складометри та нараховували на основі цього гроші⁵.

Миронівка

112. **Бабій Федосій** (1931—2002) — каменяр, видобував камінь для будівельних потреб.

113. **Садовський Олександр** (1936 — 2000-ні) — каменяр, видобував камінь для будівельних потреб.

114. **Ясінський Іван** (1935—2007) — каменяр, видобував камінь для будівельних потреб.

Писарівка

115. **Бешинський Іван** (25 лютого 1946—2008) — українець, освіта середня неповна⁶. Зі спогадів І. Гриняка дізнаємось про те, що він «виготовляв два пам’ятники на рік»⁷.

116. **Гриняк Іван Олексійович** (р. н. 1949) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Працював при місцевому колгоспі каменотесом, виготовляє надмогильні пам’ятники, цямрини та комини.

¹ Хозяйственная книга за 1950—1952 гг. Исполком сельского совета депутатов трудящихся с. Дорошовка.— Арк. 76.

² Там же. — Арк. 78.

³ Там же. — Арк. 48.

⁴ Там же. — Арк. 8.

⁵ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 64—66.

⁶ Погосподарська книга № 6 Писарівської сільської ради Ямпільського району Вінницької області на 1980—1982 pp. — Арк. 30.

⁷ АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 106.

Пороги

117. **Бугай Андрій Серафимович** (р. н. 1948) — уродженець с. Єгорень Косауцького району Молдови. Скульптор-каменотес, самоук, працює із 1974 р. переважно з пісковиком. Працював при Кар'єроуправлінні в м. Ямпіль. Учасник каменотесних пленерів у с. Буші (1986—2000-ні). Виготовив пам'ятник Богдану Хмельницькому в м. Ямполі (2013). У наші дні продовжує працювати з каменем, виготовляє на замовлення надмогильні хрести та пам'ятники.

118. **Котенко Володомир** (1928—2001) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Працював при Кар'єроуправлінні в м. Ямпіль.

119. **Прилипко Михайло Іванович** (1932—2017) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Працював при Кар'єроуправлінні в м. Ямпіль.

120. **Семенюк Євгеній Андрійович** (р. н. 1937) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Заняття обробки каменю успадкував від батька. Працював при Кар'єроуправлінні в м. Ямпіль. Виготовляв точильні круги для автопромисловості. Брав участь у виготовленні кам'яних пам'ятників, встановлених на в'їзді в м. Ямпіль. Крім того, на замовлення виготовляв надмогильні хрести й пам'ятники та господарські вироби для власних потреб.

121. **Семенюк Андрій Порфирійович** (1903—1976) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Був працівником промартілі у 1930-х — 1950-х роках. Виготовляв на замовлення надмогильні хрести й пам'ятники та господарські вироби для власних потреб.

Ратуш

122. **Новожен Карпо Якович** (1903—1982) — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами. Був працівником залізниці. Виготовив цямрину до криниці та жолоб із дикого каменю для громадських потреб.

123. **Терентій (?—?)¹** — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами. Виготовляв надмогильні хрести.

Русава

124. **Вінницький Микола Федорович** (р. н. 1943) — майстер-каменотес. Самоук, почав займатися промислом із раннього віку, працював у рамках міжколгоспної організації Міжколгосбуд, виготовляв бордюрну і тротуарну плитку. Починаючи із 1968—1969 рр. працював при організації «Кар'єроуправління будматеріалів». Брав участь у виготовленні кам'яних пам'ятників, встановлених на в'їзді в м. Ямпіль та в с. Русаву.

125. **Главацький Віктор (?—?)** — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Був робітником промколгоспу в с. Писарівці.

¹ Див.: АНФРФ ІМФЕ НАН України. — Ф. 14. Од. зб. 853. Арк. 126.

Додатки

126. **Дерен Іван** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Був робітником промколгоспу в с. Писарівці.

127. **Книш Василь Дем'янович** (р. н. 1930) — каменяр, займався видобуванням будівельного каменю — вапняку.

128. **Маркович Юрій Павлович** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв переважно надмогильні хрести та пам'ятники.

129. **Ніколаєв Віктор** (?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Був робітником промколгоспу в с. Писарівці.

130. **Петро Мойсейович** (прізвище не відоме; ?—?) — майстер-каменотес, працював із пісковиком. Був робітником промколгоспу в с. Писарівці.

Косауць (Сороцький район, Молдова)

131. **Гетлан Мірча** (р. н. 1962) — майстер-каменотес, самоук, займається промислом з 1990-х років. Виготовляє та встановлює на замовлення надмогильні хрести та пам'ятники, скульптурні вироби.

132. **Лозан В'ячеслав** (р. н. 1963) — майстер-каменотес, самоук, працює з пісковиком. Виготовляє на замовлення надмогильні хрести та пам'ятники.

Х М Е Л Ь Н И Ц Ъ К А О Б Л А С Т Ъ

ВІНЬКОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Адамівка

133. «**Козачок**» **Олексій Кирилович** (прізвище не відоме; ?—?) — каменяр, працював із вапняковими породами.

134. **Матушак Григорій** (?—?) — каменяр, працював із вапняковими породами.

135. **Федорук Олексій** (1907—1984) — каменяр, працював із вапняковими породами. Займався переважно видобуванням кам'яної породи.

136. **Шевера Дмитро Миколайович** (р. н. 1935) — каменяр, працював із вапняковими породами. Був працівником будівельної бригади при колгоспі, брав участь у спорудженні адміністративних будівель населеного пункту.

Майдан-Олександрівський

137. **Дурdas Петро** (1934—2000-ні) — каменяр, працював із вапняковими породами. Заготовляв кам'яні матеріали для будівництва.

138. **Матковський Микола** (1935—2011) — каменяр, працював із вапняковими породами. Заготовляв кам'яні матеріали для будівництва.

Карижин

139. **Маруняк Тодосій** (1910-ті—1980-ті) — каменяр, працював із вапняковими породами. Займався виготовленням жорнових каменів для місцевого млина.

Додаток Б

140. **Матус Василь Лук'янович** (р. н. 1923) — каменяр, працював із пісковиком та вапняковими породами. Займався видобуванням матеріалу та будував житлові помешкання.

ГОРОДОЦЬКИЙ РАЙОН

Iванківці

141. **Паньков Василь Васильович** (1933—1988) — каменотес, працював із вапняковими породами. Виготовляв надмогильні хрести та пам'ятники, комини вручну та машинним способом.

142. **Паньков Віктор Васильович** (р. н. 1958) — каменотес, працював із вапняковими породами. Виготовляв надмогильні хрести та пам'ятники, комини вручну та машинним способом.

Кам'янка

143. **Зізят Йосип** (1907—1972) — каменотес, займався виготовленням ручних жорен із дикого каменю для власних потреб та на продаж.

144. **Мулик Йосип Мартинович** (1902—1946) — каменотес, займався виготовленням ручних жорен із дикого каменю для власних потреб та на продаж.

ДЕРАЖНЯНСЬКИЙ РАЙОН

Нижнє

145. **Ковтун Євдоким** (?—?) — каменотес, займався виготовленням придорожніх хрестів. В 30-х роках ХХ ст. емігрував разом із сім'єю до м. Новоросійськ (Росія) у зв'язку з подіями, пов'язаними з колективізацією.

146. **Ковтун Михайло Євдокимович** (1910—1981) — каменотес, працював із вапняковими породами і пісковиком. Виготовляв ручні жорна для власних потреб та на продаж.

147. **Кондрадюк Іван** (?—?) — каменотес, працював із вапняковими породами і пісковиком. Виготовляв жорна для господарських потреб у 60-х — 70-х роках ХХ ст.

Черешенька

148. **Барабаш Дмитро Васильович** (р. н. 1939) — каменяр, займався видобуванням кам'яних будівельних матеріалів упродовж 1990-х років, брав участь у будівництві адміністративних будівель села.

149. **Звірко Іван Євтухович** (?—?) — каменяр, займався видобуванням кам'яної породи.

150. **Звірко Павло Євтухович** (?—?) — каменяр, займався видобуванням кам'яної породи.

Додатки

ДУНАЄВЕЦЬКИЙ РАЙОН

Мала Побіянка

151. **Капура Антон Федорович** (1928—1999) — каменотес, працював із вапняковими породами, виготовляв надмогильні хрести.

152. **Кондрашко Василь** (р. н. 1944) — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами, обробляє камінь донині, виготовляючи переважно комини та надмогильні хрести.

153. **Кордонець Григорій** (?—?) — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами. Виготовляв переважно комини та надмогильні хрести.

154. **Кордонець Олександр Григорович** (1936—2010) — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами. Виготовляв переважно комини та надмогильні хрести.

Сивороги

155. **Борецький ...** (ім'я не відоме; 1920-ті — 1980-ті) — каменотес, працював із вапняковими породами. Займався виготовленням надмогильних хрестів, зокрема, вирізав дві антропоморфні скульптури.

156. **Довгий Олександр** (1920-ті — 2000-ні) — каменотес, працював з вапняковими породами. Займався виготовленням господарських виробів та тесаних блоків геометричної форми.

157. **Дроморецький Адольф Брониславович** (р. н. 1931) — каменотес, працює з вапняковими породами. Поєднував фах екскаваторника із промислом обробки каменю. Донині виготовляє надмогильні хрести та комини.

158. **Іванов Василь** (1925 — 2000-ні) — каменотес, працював із вапняковими породами. Виготовляв надмогильні хрести.

159. **Кошка Григорій** (1910-ті — 1990-ті) — каменотес, працював із вапняковими породами. Займався виготовленням надмогильних хрестів та господарських виробів. Мав прізвисько «Вовк».

160. **Лисенко Петро** (?—?) — каменотес, працював із вапняковими породами.

161. **Решетяк Петро Павлович** (1901 — ?) — майстер-каменотес, працював із вапняковими породами. Виготовляв переважно комини та тепсані блоки.

162. **Тетельніцький Федір** (?—?) — каменотес, працював із вапняковими породами.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Велике Залісся

163. **Боднар ...** (?—?) — каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв переважно точила.

Врублівці

164. **Боднар Андрій** (1900-ті—1970-ті) — каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв господарські вироби.

Додаток Б

165. **Мельник Іван Аксентій** (?—?) — майстер, працював із пісковиком.

Китайгород

166. **Олексійчук Михайло** (1910—1979) — каменотес, працював із пісковиком. Виготовляв переважно хрести та пам'ятники. Зокрема, він виготовив сім хрестів, установлених на місці церкви, зруйнованої в 60-х роках ХХ ст.

НОВОУШИЦЬКИЙ РАЙОН

Вільховець

167. **Божаковський Порфирій** (?—?) — каменяр, виготовив одну пару ручних жорен для власних потреб.

168. **Дендюк Іван Юхимович** (1930—1993) — каменяр, умів виготовляти господарські вироби для власних потреб. Був будівельником.

Зелені Курилівці

169. **Карвацький Семен** (1908—1970-ті) — каменотес, працював із пісковиком, виготовляв надмогильні хрести; освіта — читав і писав, «каменщик» колгоспу ім. Свердлова¹.

170. **Кузема Арсеній Семенович** (1908—1980-ті) — каменотес, працював із пісковиком. Займався виготовленням надмогильних хрестів; освіта — читав і писав, працював при колгоспі ім. Свердлова².

171. **Савчук Антін Пилипович** (1904—1977) — каменяр, займався видобуванням будівельного каменю, працюючи в будівельній бригаді колгоспу; мав початкову освіту³.

Пижівка

172. **Смолінський Євтіхій Політович** (березень 1904 — 12 липня 1963) — українець, освіта початкова, «каменщик» колгоспу ім. Жданова⁴.

ЯРМОЛИНЕЦЬКИЙ РАЙОН

Сутківці

173. **Бех Іван** (?—?) — каменяр, займався видобуванням будівельного каменю.

174. **Чорномирзін Афанасій** (1899—1984) — каменяр, займався видобуванням будівельного каменю.

¹ Господарська книга № 3 за 1964—66 pp. с. Зелені Курилівці Вахновецької сільської ради Новоушицького району Хмельницької області. — Арк. 145—146.

² Там само. — Арк. 181—182.

³ Там само. — Арк. 89.

⁴ Господарська книга № 2 с. Пижівка за 1961—1963 pp. Лоєвецька сільська рада Новоушицького району Хмельницької області. — Арк. 50—51.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ	
1. Історіографія проблеми	5
2. Джерельна база	30
3. Проблеми інтерпретації базових понять	38
КАМЕНОТЕСНИЙ ПРОМИСЕЛ У СИСТЕМІ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКОГО УКЛАДУ МЕШКАНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ	
1. Промисел обробки каменю: витоки та історія	43
2. XIX — початок XX століття як період найвищого розвитку каменотесного промислу	49
3. Особливості розвитку каменотесного промислу за радянської доби (1920—1980-ті роки)	57
4. Сучасні тенденції розвитку промислу (кінець ХХ — початок ХХІ століття)	67
ТРАДИЦІЙНІ ТЕХНІКИ І ТЕХНОЛОГІЇ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ	
1. Локуси поширення каменотесного промислу на території Східного Поділля: загальні риси та специфіка	73
2. Характеристика технологій обробітку каменю	82
2.1. Первина обробка каменю та загальний і локальний набір інструментів майстра-каменотеса	82
2.2. Вторинна обробка каменю та її особливості	89
3. Різновиди традиційної каменотесної продукції	100
3.1. Вироби сакрального призначення	100
3.2. Господарсько-побутові вироби	110
4. Використання каменю в народній архітектурі	117
5. Особливості локальних міжетнічних контактів та взаємозапозичень у галузі традиційної обробки каменю	125
СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КАМЕНЮ В РИТУАЛЬНО- ОБРЯДОВІЙ ТА ЗНАКОВО-ІНФОРМАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ПОДОЛЯН	
1. Семантика образу каменю в традиційних уявленнях мешканців Східного Поділля	136

Зміст

2. Семіотико-символічний зміст та функції кам'яних виробів	145
3. Майстер-каменотес як представник «знаючих» та особливості його сприйняття в народних уявленнях	154
ПІСЛЯМОВА	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	168
ЛІТЕРАТУРА	174
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	189
ДОДАТКИ	190
Д о д а т о к А. Словник традиційних термінів	190
Д о д а т о к Б. Список-реєстр майстрів-каменотесів Східного Поділля	196

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРІСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО

ІВАНЧИШЕН Віталій Романович

**КАМЕНОТЕСНИЙ ПРОМИСЕЛ
СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ
КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XXI ст.:
побутовий та сакральний виміри**

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2017

Оформлення художника *Ю.В. Ніколаєнко*
Художній редактор *Р. І. Калиш*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректор *Л. Г. Бузіашвілі*
Оператор *О. О. Пономаренко*
Комп’ютерна верстка *Т. О. Ценцеус*

Підп. до друку 24.07.2017. Формат 60×90/16.
Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Друк. офс.
Фіз. друк. арк. 13,5 + 2,0 арк. вкл. на крейд. пап.
Ум. друк. арк. 17,21. Ум. фарбо-відб. 24,43.
Обл.-вид. арк. 17,0. Тираж 200 прим.
Зам. № 17—387

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Віддруковано ПрАТ “Віпол”
03151 Київ 151, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.

